

Kennisplatform  
Leefbaar en Kansrijk Groningen



# Gaswinning, aardbevingen en de maatschappelijke gevolgen voor de provincie Groningen en haar bewoners

Overzicht onderzoeken  
juni 2018-juli 2019



# Gaswinning, aardbevingen en de maatschappelijke gevolgen voor de provincie Groningen en haar bewoners

## INHOUDSOPGAVE

|   |            |  |  |
|---|------------|--|--|
| Voorwoord   | 04         |  |  |
| Leeswijzer  | 05         |  |  |
| Overzicht instanties met afkorting  | 06         |  |  |
| Overzicht tabellen en figuren   | 07         |  |  |
| <b>① Samenvatting en integratie</b>   | <b>08</b>  |  |  |
| Samenvatting en conclusie per hoofdstuk   | 10         |  |  |
| Integratie en reflectie   | 20         |  |  |
| <b>② Inleiding</b>  | <b>26</b>  |  |  |
| Terugblik literatuurstudie 2018   |            |  |  |
| Overzicht ontwikkelingen aardbevings- en aardgasdossier Groningen sinds mei 2018        | 30         |  |  |
| Onderzoeksopzet   | 38         |  |  |
| <b>③ Bestuur, communicatie en beleid</b>  | <b>40</b>  |  |  |
| ③.1 Inleiding   | 42         |  |  |
| ③.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 42         |  |  |
| ③.3 Communicatie naar en met bewoners   | 46         |  |  |
| ③.4 Procedures en politieke besluitvorming over aardgaswinning                          | 51         |  |  |
| ③.5 Actiebereidheid en protest  | 56         |  |  |
| ③.6 Rechtspraak   | 58         |  |  |
| ③.7 Samenvatting en toekomstig onderzoek  | 62         |  |  |
| <b>④ Gevoelens, veiligheid en vertrouwen</b>  | <b>64</b>  |  |  |
| ④.1 Inleiding   | 66         |  |  |
| ④.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 67         |  |  |
| ④.3 Gevoelens van veiligheid  | 69         |  |  |
| ④.4 Andere negatieve gevoelens door de aardbevingen                                     | 70         |  |  |
| ④.5 Negatieve gevoelens door de schadeafhandeling                                       | 72         |  |  |
| ④.6 Negatieve gevoelens door de versterkingsopgave                                      | 78         |  |  |
| ④.7 Verlies van vertrouwen  | 81         |  |  |
| ④.8 Sociale cohesie   | 82         |  |  |
| ④.9 Samenvatting en toekomstig onderzoek  | 85         |  |  |
| <b>⑤ Woningmarkt en economische ontwikkelingen</b>                                      | <b>86</b>  |  |  |
| ⑤.1 Inleiding   | 88         |  |  |
| ⑤.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 88         |  |  |
| ⑤.3 Waardedaling, verkoopbaarheid en verhuizingen                                       | 90         |  |  |
| ⑤.4 Vertrouwen in woningmarkt   | 96         |  |  |
| ⑤.5 Effecten op de arbeidsmarkt   | 100        |  |  |
| ⑤.6 Economische aantrekkelijkheid en investeringsklimaat Economische weerbaarheid regio | 101        |  |  |
| ⑤.7 Samenvatting en toekomstig onderzoek  | 104        |  |  |
| <b>⑥ Leefomgeving en leefbaarheid</b>   | <b>106</b> |  |  |
| ⑥.1 Inleiding   | 108        |  |  |
| ⑥.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 108        |  |  |
| ⑥.3 Leefbaarheid in het algemeen en tevredenheid met de leefomgeving                    | 109        |  |  |
| ⑥.4 Aanbod van voorzieningen in combinatie met bewonersinitiatieven                     | 111        |  |  |
| ⑥.5 Krimp   | 114        |  |  |
| ⑥.6 Energietransitie  | 116        |  |  |
| ⑥.7 Samenvatting en toekomstig onderzoek  | 117        |  |  |
| <b>⑦ Cultuur, identiteit en imago</b>   | <b>118</b> |  |  |
| ⑦.1 Inleiding   | 120        |  |  |
| ⑦.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 120        |  |  |
| ⑦.3 Cultureel erfgoed en identiteit   | 121        |  |  |
| ⑦.4 Schade aan het imago  | 122        |  |  |
| ⑦.5 Trots op en binding met de regio  | 124        |  |  |
| ⑦.6 Het Erfgoedprogramma  | 125        |  |  |
| ⑦.7 Samenvatting en toekomstig onderzoek  |            |  |  |
| <b>⑧ Gezondheid en welzijn</b>  | <b>126</b> |  |  |
| ⑧.1 Inleiding   | 128        |  |  |
| ⑧.2 Overzicht methodiek meest gebruikte bronnen   | 128        |  |  |
| ⑧.3 Gezondheidsklachten   | 129        |  |  |
| ⑧.4 Impact op kinderen  | 132        |  |  |
| ⑧.5 Verwachtingen over de toekomst  | 133        |  |  |
| ⑧.6 Samenvatting en toekomstig onderzoek  | 135        |  |  |
| Literatuurlijst   | 136        |  |  |
| Bijlage ① Uitleg methodiek geraadpleegde literatuur                                     | 140        |  |  |
| Colofon   | 148        |  |  |

## VOORWOORD

**Voor u ligt de tweede literatuurstudie van het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen. Deze is opgesteld met als doel een zo volledig mogelijk overzicht te geven van de stand van kennis over de maatschappelijke impact van de bodembeweging in Groningen en geeft, waar mogelijk, richtingen voor onderzoek dat ontbreekt en aangevuld zou moeten worden.**

Waarom een kennisoverzicht? Dat heeft vooral te maken met de complexiteit van het onderwerp en de diversiteit van onderzoek. Er zijn veel verschillende aspecten van de maatschappelijke gevolgen en veranderingen op o.a. het vlak van de problematiek zelf en de bestuurlijke en politieke ontwikkelingen volgen elkaar in rap tempo op. Door die complexiteit en veranderlijkheid duizelt het al snel en raakt men het spoor gemakkelijk bijster. Ook is het ingewikkeld dat er zoveel rapporten en visies verenigd moeten worden: er zijn onderzoeken vanuit vele disciplines, (voortgangs)rapportages en jaarverslagen. Dit literatuuroverzicht presenteert de aanwezige kennis op een toegankelijke manier en verbindt kennis uit verschillende disciplines met elkaar om een compleet, geïntegreerd en afgewogen beeld te geven van de stand van kennis en lacunes. Waar mogelijk voorzien we deze van een duiding.

Deze literatuurstudie is een opvolging van de literatuurstudie 'Maatschappelijke Gevolgen Bodembeweging Groningen' (Sluiter *et al.*, 2018a). Deze studie omvatte een overzicht van de literatuur tot juni 2018. Voor dit geactualiseerde overzicht integreren wij literatuur die verscheen van juni 2018 tot met juli 2019. De gebruikte bronnen zijn wetenschappelijke artikelen gepubliceerd in (internationale) tijdschriften, wetenschappelijke rapporten van onderzoeksinstanties en onderzoeksverbanden zoals Gronings Perspectief en officiële rapporten of jaarverslagen van instanties zoals de Onafhankelijke Raadsman en de Commissie Bijzondere Situaties. In totaal zijn er circa 60 artikelen en rapporten verschenen in deze periode (zie literatuurlijst). Een deel van deze artikelen is gebaseerd op recente data uit 2018 of 2019 en geeft dus een actueel beeld. Sommige bronnen zijn gebaseerd op oudere data. Waar dit het geval is, is dit benoemd.

Deze literatuurstudie maakt onderscheid tussen zes soorten maatschappelijke gevolgen die in onderzoek aan bod zijn gekomen: impact op ① **bestuur, communicatie en beleid** ② **beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking** ③ **leefomgeving en leefbaarheid** ④ **woningmarkt en economische ontwikkelingen** ⑤ **cultuur, binding en imago** en ⑥ **gezondheid en welzijn**. Dit overzicht is geschreven voor breed publiek en dus bruikbaar voor allen die interesse hebben in het onderwerp, van bewoners tot professionals.

Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen  
Nienke Busscher, Peter de Vries, Wouter Adams en Tom Postmes

## LEESWIJZER

Voor de literatuurstudie is gebruik gemaakt van zeer veel verschillende bronnen, allemaal werden zij gelezen, de belangrijkste bevindingen samengevat en met elkaar vergeleken. De essentie van onze analyse vindt u in het hoofdstuk Samenvatting en integratie die zich vooraan in het document bevindt. Als u daarnaast een overzicht wilt van de recente (politieke) ontwikkelingen binnen het aardbevings- en aardgas dossier vindt u die in de Inleiding. Specifieke informatie over de laatste onderzoeken betreffende ① **bestuur, communicatie en beleid**, ② **beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking**, ③ **woningmarkt en economische ontwikkelingen**, ④ **leefomgeving en leefbaarheid**, ⑤ **cultuur, binding en imago** en ⑥ **gezondheid en welzijn** vindt u in de bijbehorende hoofdstukken (hoofdstuk 3 t/m 8).

Per thema geven we in elk hoofdstuk een uitleg van de onderzoeksmethode van de meest gebruikte bronnen, hierna volgen de belangrijkste bevindingen van alle onderzoeken en rapporten, waarna het hoofdstuk wordt afgesloten met een samenvatting/duiding en mogelijke richtingen voor vervolgonderzoek (de kennislacunes). Na de verschillende hoofdstukken volgt de Literatuurlijst met de geraadpleegde bronnen. In Bijlage ① is een overzicht te vinden van al deze bronnen met een uitleg over het type literatuur, de onderzoeksmethode, de datacollectie en een toelichting.



## OVERZICHT INSTANTIES MET AFKORTING

|             |  |
|-------------|--|
| <b>AB</b>   | Arbiter Bodembeweging                                    |
| <b>BZK</b>  | Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties |
| <b>CBS</b>  | Centraal Bureau voor de Statistiek                       |
| <b>CVW</b>  | Centrum Veilig Wonen                                     |
| <b>EBG</b>  | Economic Board Groningen                                 |
| <b>EBN</b>  | Energie Beheer Nederland                                 |
| <b>EZK</b>  | Ministerie van Economische Zaken en Klimaat              |
| <b>GBB</b>  | Groninger Bodem Beweging                                 |
| <b>HR</b>   | Hoge Raad der Nederlanden                                |
| <b>IMG</b>  | Instituut Mijnbouwschade Groningen                       |
| <b>KNMI</b> | Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut           |
| <b>NAM</b>  | Nederlandse Aardolie Maatschappij                        |
| <b>NCG</b>  | Nationaal Coördinator Groningen                          |
| <b>NPG</b>  | Nationaal Programma Groningen                            |
| <b>OCW</b>  | Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap          |
| <b>RvS</b>  | Raad van State   |
| <b>SodM</b> | Staatstoezicht op de Mijnen                              |
| <b>TCMG</b> | Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen            |
| <b>VN</b>   | Verenigde Naties   |
| <b>VRG</b>  | Veiligheidsregio Groningen                               |

## OVERZICHT TABELLEN EN FIGUREN

| Tabel     | Pagina | Titel   |
|-----------|--------|---|
| Tabel 4.1 | 79     | Overzicht voortgang versterkingsopgave 2018   |
| Tabel 4.2 | 84     | Succesfactoren veerkrachtige dorpen en wijken |

Overzicht tabellen

| Figuur     | Pagina | Titel   |
|------------|--------|---|
| Figuur 3.1 | 53     | Organogram Gasgebouw  |
| Figuur 5.1 | 91     | Overzicht risicogebieden onderzoek CBS  |
| Figuur 5.2 | 97     | Vertrouwen woningmarkt  |
| Figuur 5.3 | 103    | Werkverkeer   |
| Figuur 6.1 | 115    | Prognose bevolkingsdaling en groei 2018-2035 in 'aardbevingsgemeenten' in procenten |

Overzicht figuren

# Samenvatting en integratie

Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen voert jaarlijks een literatuurstudie uit naar de maatschappelijke impact van de bodembeweging<sup>1</sup> in Groningen met als doel om een onafhankelijk, volledig en geïntegreerd overzicht te geven van de kennisontwikkelingen. Deze literatuurstudie is een actualisatie en opvolging van het literatuuroverzicht 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a).<sup>2</sup>

In dit overzicht onderscheiden we zes thema's: ① bestuur, communicatie en beleid; ② beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking; ③ woningmarkt en economische ontwikkelingen; ④ leefomgeving en leefbaarheid; ⑤ cultuur, binding en imago; ⑥ en gezondheid en welzijn. Deze indeling is gebaseerd op wetenschappelijk onderzoek naar de sociale gevolgen van grootschalige risicovolle (industriële) ondernemingen.<sup>3</sup> In het eerste deel van dit hoofdstuk geven wij een samenvatting en trekken we conclusies over ieder thema afzonderlijk.<sup>4</sup> Deze conclusies zijn voornamelijk gebaseerd op de bestudeerde onderzoeken. Het tweede deel bestaat uit een integratie en reflectie. Deze integratie en reflectie is gebaseerd op de conclusies getrokken in deze literatuurstudie, alsmede op observaties uit het veld.

<sup>1</sup> In deze literatuurstudie wordt gesproken over bodembeweging en over aardbevingen. Bodembeweging wordt door de overheid gehanteerd als de alomvattende term voor bodemdaling en seismiciteit (ook door gaswinning). Bij gebruik van het woord aardbeving(en) gaat het binnen deze literatuurstudie over de geïnduceerde bevingen door gaswinning die leiden tot verschuivingen en trillingen in de aarde. Voornamelijk in de hoofdstukken Samenvatting en integratie en in de Inleiding wordt het woord bodembeweging gebruikt gezien de aard van de problematiek in Groningen. Echter, hebben wij er in de rest van het document voor gekozen de letterlijke bewoording van de geraadpleegde onderzoeken over te nemen (vaak het woord aardbevingen), om zo dicht mogelijk bij de resultaten/vraagstelling van deze onderzoeken te blijven. Het kan dus voorkomen dat in hoofdstukken zowel de term bodembeweging als de term aardbeving wordt gebruikt.

<sup>2</sup> *Et alii* (*et al.*) is een Latijnse uitdrukking die staat voor 'en anderen'. Het is vergelijkbaar met *et cetera* en wordt in academische literatuur gebruikt om aan te duiden dat er drie of meer auteurs betrokken zijn bij een onderzoek. Bij drie of meer auteurs wordt dus *et al.* gebruikt en deze uitdrukking volgt na de naam van de eerste auteur. Dit om te voorkomen dat de hele lijst met namen uitgeschreven hoeft te worden. In de bronnenlijst zijn alle namen van de auteurs te vinden.

<sup>3</sup> Zie onder andere: Vanclay, F. (2002). Conceptualising social impacts. *Environmental Impact Assessment Review* 22, pp. 183-211.

<sup>4</sup> Het totale aantal bronnen is dermate hoog dat in deze samenvatting geen expliciete bronvermeldingen zijn opgenomen. Voor de volledige literatuurlijst, alsook de verdere toelichting op elk thema, verwijzen wij u graag naar de literatuurstudie zelf.



**De familie Roelofs**  
Westeremden in de gemeente Loppersum. De gemeente Loppersum is één van de zwaarst getroffen gemeenten door de bodembeweging in de provincie Groningen.

## SAMENVATTING EN CONCLUSIES PER HOOFDSTUK

### ① **BESTUUR, COMMUNICATIE EN BELEID**

In de voorgaande literatuurstudie werd vastgesteld dat de communicatie met bewoners te wensen overliet. De kluwen van betrokken instanties leek onbegrijpelijk voor bewoners en de onzekerheid en onduidelijkheid tastte het vertrouwen van burgers in de overheid aan. Aanbevolen werd om in het beleid duidelijker te maken wie aansprakelijk en verantwoordelijk is: er werd onderstreept dat de aard van de problematiek beter binnen het publiekrechtelijk systeem past. Recente literatuur voegt veel nieuwe inzichten toe die hieronder worden toegelicht.

#### **Bestuur en beleid**

Er is consensus dat de overheidsreactie de negatieve impact van de bodembeweging heeft verergerd. Er spelen hier twee factoren een rol. De eerste factor is dat weliswaar veel nieuwe instituties zijn opgericht, maar dat dit nog niet de duidelijkheid, zekerheid en daadkracht biedt waar bewoners bij gebaat zijn. Het oprichten van nieuwe instituten en organisaties brengt daarnaast risico's met zich mee. Onderzoekers waarschuwen dat er een teleurstellende institutiecarrusel kan ontstaan en dat de uitvoering te snel moet terwijl de oprichting van instituties mogelijk te veel tijd kost. Daarnaast wijst men op het belang van transparantie en toezicht: dat wordt lastiger naarmate meer organisaties betrokken raken. Een tweede factor is dat niet alleen nieuwe instanties nodig zijn, maar dat ook het achterliggende beleid aangepast moest worden. Daarbij wijzen onderzoekers erop dat dat beleid te lang geënt is geweest op de waarden die de Rijksoverheid van belang vindt en te weinig op de waarden die de onderliggende partijen en bewoners van belang vinden.

Daarnaast heeft de reactie van de overheid geleid tot het toenemen van protest en het verharderen van protestacties. Hierdoor is er een verschuiving opgetreden in de machtsverhoudingen. Maatschappelijke organisaties, lokale overheden en bewoners accepteerden het beleid van de Rijksoverheid niet langer en oefenden nu effectief tegendruk uit. Hoe deze bevindingen te duiden? Onderzoek kijkt altijd terug naar het (recente) verleden, maar veel observaties lijken ons (Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen) actueel. De systeemwijziging, die de regering aankondigde na het besluit om winning uit het Groningenveld geleidelijk terug te brengen tot nul, komt tegemoet aan één van tekortkomingen die de vorige literatuurstudie signaleerde, namelijk dat de overheid

meer verantwoordelijkheid zou moeten nemen. De overheid is nu volledig verantwoordelijk voor de schadeafhandeling, versterking en leefbaarheid. De intentie om lokale overheden meer verantwoordelijkheid te geven komt eveneens tegemoet aan de zorgen van onderzoekers. Echter, door beiden tegelijk aan te pakken en door schade, versterking en leefbaarheid langs gescheiden sporen te organiseren, ontstaat opnieuw onduidelijkheid en complexiteit: Welke overheid is eindverantwoordelijk voor welk deel? Welke instantie voert wat uit? En bovenal: Wie heeft hier de regie en houdt overzicht? Brede voortgangsrapportages zoals de NCG produceerde zijn er niet meer. De coördinatie is nu een gedeelde verantwoordelijkheid geworden van overheden die tot voor kort openlijk botsten.

De uitwerking van de systeemwijziging is dan ook nog niet duidelijk. De rol van ministeries en lagere overheden is nog niet voldoende uitgekristalliseerd. Een geïntegreerde aanpak van schade, versterking en leefbaarheid is nog niet in zicht. De indruk is dat men, door de toename van het aantal instanties, veel tijd kwijt is met afstemming, verdeling van taken en verantwoordelijkheden. De vraag is dan: Is het belang van de burger en de gemeenschap nog voldoende in beeld? Daarbij is een centraal punt dat gemeenten en daarmee lokale democratie meer verantwoordelijkheden hebben gekregen. Net als bij de decentralisatie van de zorg het geval is zou zo'n aanpak veel voordelen kunnen hebben. Maar beschikken gemeenten en lokale democratie ook over de capaciteit, bestuurskracht en middelen om die last te dragen? Onderzoekers zijn hier bezorgd over.

---

**Onze conclusie is dat de systeemwijzigingen die zijn ingezet, afgaand op de wetenschappelijke literatuur, goed en begrijpelijk zijn als je ze afzonderlijk bekijkt. Tezamen genomen lijkt het echter alsof er te veel doelen tegelijk gesteld zijn: Het systeem is nu dermate complex geworden dat samenwerking achterblijft. Een goede bestuurlijke analyse kan hier helpen. We concluderen dat het gevolg van die complexiteit is dat de organisatie van de aanpak zeer veel tijd kost, terwijl de aanpak aan de voordeur versnipperd is. Wij onderschrijven het standpunt van het SodM dat hier een crisisaanpak passend is, waarin het oplossen van de problemen van bewoners prioriteit heeft.**

---



## Communicatie

Het nieuw verschenen onderzoek is unaniem: De communicatie met bewoners is eerder slechter dan beter geworden. Daar speelt vermoedelijk de complexiteit van het systeem in oprichting een rol. De communicatie met bewoners over regelingen en beleid is soms tegenstrijdig en vaak onduidelijk. Datzelfde geldt voor persoonlijke trajecten. Afspraken worden niet altijd nagekomen. Sommige onderzoekers uiten de zorg dat specifieke groepen (kinderen, ouderen, en laaggeletterden, maar ook mensen die minder digitaal vaardig zijn) hier bovenmatig door worden benadeeld. Het risico is dat kwetsbare groepen minder goed worden bereikt waardoor sociale ongelijkheid verder toeneemt—een fenomeen dat zich in rampsituaties vaker voordoet.

Als instanties gebrekkig communiceren zou dit door goede journalistiek of zelfredzaamheid (bijvoorbeeld via sociale media) kunnen worden ondervangen, maar ondanks het belang van (sociale) media is er zeer weinig onderzoek naar. Indirect wijst onderzoek uit dat de toegenomen media-aandacht voor de aardbevingen in ieder geval geen negatieve effecten (zoals ervaren onveiligheid) lijkt te hebben voor bewoners.

Bewoners zelf geven aan dat ze voorkeur hebben voor duidelijke en vooral eenvoudige communicatie. Ook direct na een beving verwachten bewoners dat instanties hen voorzien van informatie van praktische en feitelijke aard. Het is onduidelijk welke instantie(s) daarin moeten voorzien.

Wat betreft de communicatie tussen instanties en de interne informatievoorziening van instanties, signaleren onderzoekers dat onderzoeksresultaten onvoldoende worden gedeeld of verloren gaan. De gaswinningsproblematiek én de institutionele context vereisen effectieve kennisdeling tussen overheden, instanties, wetenschap en bewoners. Dat er zoveel instanties zijn maakt kennisdeling extra belangrijk: Hebben de verschillende instanties hetzelfde beeld van de situatie en de opgave die eruit voortvloeit? Wij signaleren ook dat als gevolg van de ingrijpende systeemwijzigingen, genoemd in de vorige paragraaf, de omloopsnelheid van het personeel bij instanties zeer hoog is, wat mogelijk betekent dat kennis verloren gaat.

---

**Onze conclusie is dat onderzoek vooral vaststelt dat de huidige communicatie met en informatievoorziening aan bewoners tekort schiet. Gegeven het belang van de communicatie is meer onderzoek hierover bijzonder welkom, vooral om te weten hoe de kwaliteit verbeterd kan worden. Ook is er meerwaarde te behalen in onderzoek naar/evaluatie van communicatie tussen instanties. Onderzoek naar (sociale) media zou interessant zijn, vooral om een beter begrip te krijgen van de rol die zij spelen in de maatschappelijke dynamiek.**

---

## ② BELEVING VAN VEILIGHEID, VERTROUWEN, SCHADE EN VERSTERKING

De vorige literatuurstudie concludeerde dat als gevolg van schade de veiligheidsbeleving en het ervaren vertrouwen in met name de NAM en Rijksoverheid sterk waren aangetast. Volgens de nieuwe literatuur zijn de veiligheidsperceptie en het vertrouwen in de overheid nog iets sterker afgenomen.

Gevoelens van onveiligheid, maar ook machteloosheid, verontwaardiging, boosheid en teleurstelling zijn sterker bij mensen met schade (en vooral ook meervoudige schade) aan de woning. Diverse onderzoeken signaleren dat dergelijke gevoelens meer voor komen. De veiligheidsbeleving hangt eveneens samen met seismiciteit: Zwaardere bevingen in 2018 en 2019 ten opzichte van voorgaande jaren leiden tot een verminderde veiligheidsbeleving.

In de afgelopen onderzoeksperiode verschenen ook de eerste onderzoeksresultaten die inzicht geven in de gevolgen van de versterkingsoperatie voor bewoners. Er zijn indicaties dat de versterking gepaard gaat met veel onzekerheid, onduidelijkheid en ongelijkheid en dat dit negatieve psychische effecten heeft op bewoners. Deze negatieve effecten nemen mogelijk toe door de versterkingsopgave; de complexiteit en onzekerheid voor bewoners neemt eerder toe dan af (zeker wanneer dezelfde bewoners ook te maken hebben met schadeherstel).

Het ontstane beeld is dat een groot deel van de bewoners die schade heeft (gehad) zich zorgen maakt over de toekomst. Met name mensen met meerdere schades en huishoudens die in aanmerking zouden komen voor versterking zitten soms jarenlang vast in een onzekere situatie: Hun leven zit 'op slot'. Dit werkt persoonlijk en maatschappelijk ontwrichtend. Daarnaast vormt de stroperige uitvoering van de versterkingsopgave een gevaar voor de sociale cohesie in dorpen en wijken. Daar staat tegenover dat een grotere beving juist (tijdelijk) leidt tot grotere sociale verbondenheid, vermoedelijk omdat men zich voor even realiseert dat dit een collectieve ramp is.

Zoals beschreven gaat er het komende jaar veel veranderen met betrekking tot het schadeherstel en de versterkingsopgave. Interessant in deze context is om beter te begrijpen waar bewoners tegenaan lopen tijdens hun verhuizing naar - en verblijf in - wisselwoningen, of bewoners zich gehoord voelen in de planning van de wijkvernieuwing, of er voldoende rekening gehouden wordt met hun wensen, of de koppelkansen worden benut en of mensen zich fijn en veilig voelen in hun versterkte of nieuwe woning. Daarnaast is het belangrijk om te weten te komen hoe de contacten in de wijk zijn na versterking.

Een blinde vlek is ook de invloed van het scholenprogramma en het zorgprogramma in het kader van de versterkingsopgave en in hoeverre dit overlast teweeg brengt voor scholen, instanties, bewoners en kinderen. Belangrijke vragen zijn hoe de informatievoorziening is geregeld, hoe gebruikers van de scholen en ziekenhuizen worden meegenomen in de procedures en wat de impact van het scholenprogramma op kinderen is.

Zoals aangekaart door de GGD (2019) ligt er voor de toekomst een taak om regionaal preventieve maatregelen en interventies te ontwikkelen die gericht zijn op het verbeteren van de sociale cohesie, het vergroten van de leefbaarheid en het versterken van de weerbaarheid en veerkracht van inwoners die te maken hebben met aardbevingsproblematiek. Hierbij is een goede samenwerking en afstemming tussen de verschillende gemeenten, welzijn-sorganisaties en andere instanties cruciaal. De roep tot het beter verbinden van de verschillende partijen (de NCG, de TCMG, Onafhankelijk Raadsman, de GGD, de Commissie Bijzondere Situaties, de gemeenten en maatschappelijke organisaties) klinkt ook bij de Commissie Bijzondere Situaties (2018). In deze context is het van belang om meer inzicht te krijgen over in hoeverre de uitvoerende partijen elkaar vertrouwen en met elkaar kunnen en willen samenwerken. Daar is vooralsnog vanuit onderzoek niets over bekend.

### ③ LEEFOMGEVING EN LEEFBAARHEID

De vorige literatuurstudie concludeerde dat de leefomgeving en leefbaarheid onder druk staan door de bodembeweging, bevolkingskrimp en vergrijzing. Wel werd er geconcludeerd dat Groningers zich vaak sterk verbonden voelen met hun leefomgeving. Er is veel nieuw onderzoek op dit gebied. Als we de balans opmaken dan zijn er enkel signalen dat de leefbaarheid in Groningen verder is achteruitgegaan. Verschillende bronnen wijzen erop dat er flinke investeringen nodig zijn om de leefbaarheid weer op peil te krijgen.

In Groningen wordt veel verwacht van de eigen inbreng van bewoners om de leefbaarheid te verbeteren en op peil te houden. Het opzetten van bewonersinitiatieven vergt veel van bewoners. Zeker waar de problematiek van bodembeweging zich vermengt met krimp, zoals het geval is in het noordoosten van Groningen. Er liggen ook kansen om de leefbaarheid te verbeteren, bijvoorbeeld door te investeren in projecten die de energietransitie verder stimuleren.

Een belangrijke richting voor toekomstig onderzoek is: goed in beeld krijgen wat de bewoner zelf wil ten aanzien van haar huis en leefomgeving. We observeren dat dit beter ingepast kan worden in de schade- en versterkingsmaatregelen op adres niveau. Wanneer deze wensen van bewoners wel zijn geïnventariseerd op dorps- of wijkniveau door middel van het

opstellen van een dorpsvisie/toekomstvisie/witboek stukt het vervolgens in de uitvoering. Zodra bewoners en ondernemers aan het woord zijn, zijn het versterken van de bestuurskracht, het herstel van onderlinge verhoudingen en het herwinnen van zelfvertrouwen de uitdagingen die opvallen.

Wat betreft toekomstig onderzoek lijkt het ons voor de regio essentieel om een integrale tussenbalans op te maken: Wat is nodig om de gaswinning maatschappelijk verantwoord af te ronden? Op dit moment wordt er namelijk nog steeds gas gewonnen in Groningen. Dat brengt de verantwoordelijkheid met zich mee - in het kader van maatschappelijk verantwoord ondernemen - om niet alleen de overlast te beperken, maar ook om actief bij te dragen aan de leefbaarheid en het welzijn van bewoners. Juist in de afrondingsfase is het cruciaal dit netjes te doen. Dat bepaalt immers mede het maatschappelijk draagvlak voor de exploitatie van nieuwe velden en voor andere toekomstige energie gerelateerde projecten, zoals windmolens, waterstof en zonneparken.

Bij zo'n integrale tussenbalans is tevens relevant of de regio meer heeft aan 'icoonprojecten' of aan kleinere projecten op gebied van onderwijs, leefbaarheid, et cetera. Van zeer grote investeringen wordt verwacht dat ze een soort *trickle-down* effect hebben, maar het is zeer de vraag of de gaswinning zelf wel voldoende *trickle-down* voordelen heeft gehad voor Groningen. Onze suggestie is dan ook dat een integrale tussenbalans tegelijk ook een afweging kan maken van de meerwaarde die grotere vs. kleinere projecten hebben voor de regio, bewoners en ondernemingen. Wij observeren in ieder geval dat juist het kleinschalige niveau de meest tastbare en direct merkbare effecten heeft voor leefbaarheid.

### ④ WONINGMARKT EN ECONOMISCHE ONTWIKKELINGEN

De voorgaande literatuurstudie (Sluiter *et al.*, 2018a) concludeerde dat er geen coherent beeld van de economische effecten was vast te stellen. Er was bijzonder veel onderzoek naar de woningmarkt, die ernstig was verstoord door de bodembeweging (alhoewel de exacte omvang ter discussie stond).

Verder was de invloed hiervan moeilijk vast te stellen. Gemeenten en bewoners maakten meerkosten die niet vergoed werden. Er waren tekenen dat de regio minder aantrekkelijk was geworden voor investeringen door ondernemers. Kansen zouden er ook zijn: De versterkingsopgave en investeringen vanuit de overheid zouden kunnen leiden tot een stijgende arbeidsparticipatie en meer werkgelegenheid.

De huidige literatuurstudie laat zien dat de gesignaleerde scheefgroei van kennis niet is verholpen. Het is nog steeds moeilijk een coherent beeld te schetsen over de economische effecten.

Uit recente statistieken blijkt dat de woningmarkt in Groningen aan het aantrekken is. Het risicogebied veert mee met de landelijke trend voor koopwoningen. Ook het risicogebied profiteert van de krapte op de markt: er wordt weer verkocht en de huizenprijzen stijgen. Sommige gebieden blijven nog iets achter vergeleken met andere delen van Noord Nederland. Woningen staan gemiddeld nog wel langer te koop dan elders. Het vertrouwen in de huizenmarkt is ongeveer gelijk gebleven, behalve voor starters, bij wie het vertrouwen na een sterke dip in 2018 weer toenam in 2019.

Op de arbeidsmarkt is in de provincie een arbeidskrapte ontstaan, in lijn met de landelijke trend van een groeiende economie. Veel werkgevers zoeken personeel voor functies op gebied van de ICT, techniek, commercie en administratie. Krapte is er met name in de chemische industrie, voedingssector en ICT. In de provincie lopen inmiddels verscheidene projecten om de economie te versterken en de arbeidsmarkt een impuls te geven. Projecten zoals de Regionale Investeringssteun Groningen (RIG) en het 1000-banenplan beogen om deze werkgelegenheid permanent te maken. De aankomende tijd is het van belang te onderzoeken welke invloed de verschillende werkgelegenheidsprojecten hebben.

Ten aanzien van de economische ontwikkeling van Groningse huishoudens is het moeilijk om goede inzichten of een overzicht te krijgen. Geen enkel onderzoek geeft overzicht van de onvoorziene kosten waar huishoudens mee te maken krijgen voor bijvoorbeeld de benodigde zorg of bijdrage aan de versterking. Ook ontbreekt onderzoek naar de invloed van de bodembeweging op het midden- en kleinbedrijf (MKB).

---

**Alles overziend is er in Groningen sprake geweest van een grote scheefgroei van kansen en markten als gevolg van de bodembeweging. Er lopen allerhande projecten, op gebied van arbeidsontwikkeling, woningmarkt en economische ontwikkeling (zoals het NPG). Daarbij valt op dat die projecten investeren zonder dat er goed inzicht is in de invloed van bodembeweging voor huishoudens en voor het MKB. Het is aannemelijk dat de economische schade zich juist bij bepaalde sectoren in het MKB concentreert. Het is voor de regio van groot belang om de inspanningen die op dit moment worden ontplooid goed te volgen en te beoordelen. Daarbij zal het van belang zijn om de economische schade door de bodembeweging te ontwarren van andere factoren zoals krimp. Er is in enkele gemeenten sprake van sterke krimp (maar in andere juist niet) en het is aannemelijk dat de bodembeweging ook aan die krimp bijdraagt, gezien het feit dat de krimp voornamelijk in aardbevingsgemeente plaats vindt. Ondertussen ontbreekt ook het zicht op de gevolgen op niveau van huishoudens - terwijl juist hier reden is voor het aanbieden van zorg gezien de niveaus van stress en ervaren overlast. Onderzoek naar deze ontwikkelingen zou zeer welkom zijn.**

---

## ⑤ CULTUUR, BINDING EN IMAGO

De vorige literatuurstudie constateerde dat Groningers zich ondanks de tegenspoed nog altijd sterk verbonden voelden met de regio, maar ook dat ze zich zorgen maken over het imago van Groningen. Ook werd geconcludeerd dat er nog weinig onderzoek was gedaan naar het cultureel erfgoed.

Op dit thema is veel nieuw onderzoek verschenen dat, tezamen genomen, een veel completer beeld schetst van de maatschappelijke gevolgen en uitdagingen. Op het gebied van het imago en binding laat het onderzoek zien dat Groningers de bodembeweging als een groot risico zien voor hun cultuur en imago. Dit lijkt een veel centralere rol te spelen dan voorheen is onderkend. Het herstel van de imagoschade (en in het verlengde ervan het herstel van de trots op Groningen) lijkt ons een belangrijke doelstelling.

Buitenstaanders associëren Groningen met aardbevingen. Mensen die buiten de provincie wonen maar wel banden met de provincie hebben, en mensen die er wel eens zijn geweest, waarderen de streek en stad zeer hoog. Voor hen die er nog niet zijn geweest is Groningen vooral ver weg en weinig bekend. Het imago van Groningen kan dus een oppepper krijgen wanneer er meer mensen kennis mee maken. Het Gronings cultuurhistorisch landschap, het Wad en de Eemsdelta, zo dicht gelegen bij de bruisende stad Groningen met haar uitstekende voorzieningen: Het is uniek in Nederland. Dit is een stevig fundament voor het verbeteren van het imago.

Inmiddels is veel meer onderzoek gedaan naar het cultureel erfgoed van Groningen. Dat onderzoek onderstreept enerzijds het belang ervan voor bewoners en het imago, anderzijds de complexiteit van het behoud ervan. Kennis over het erfgoed en het behoud ervan is verspreid onder verschillende groepen zoals bouwkundigen, aannemers, bewoners en gemeenten. Bewoners worden vaak niet goed genoeg betrokken bij investeringen en projecten. Erfgoed specialisten aarzelen om aan te haken bij projecten en bijeenkomsten omdat zij ervaren dat erfgoed vaak ondergeschikt is en hun inbreng onvoldoende waardering krijgt. In de toekomst zal een goed samenspel om deze kennis met elkaar te verbinden cruciaal zijn. Het Erfgoedprogramma kan hier een belangrijke rol in spelen.

Met het starten van het Groninger Erfgoedprogramma lijkt een grote stap te zijn gezet. Een goede inventarisatie van wat wel en niet als erfgoed moet worden bestempeld is onderweg en omwonenden zullen betrokken worden bij het opzetten van plannen. Het erfgoedprogramma loopt pas net, de eerste grote resultaten zullen waarschijnlijk nog even op zich laten wachten.

Voor toekomstige onderzoeken en initiatieven is het opvallend dat de academische kennis over het erfgoed in de regio nog steeds wat ongecoördineerd is. Het zou waardevol zijn om meer in onderzoek naar de culturele identiteit en erfgoed te investeren. Zo'n breed opgezet onderzoekstraject kan meerdere doelen dienen: Het zal niet alleen nieuwe inzichten bieden en expertise creëren, maar het kan ook de unieke eigenschappen en internationale kwaliteit van het Groninger cultuurlandschap en het erfgoed helpen etaleren.

---

Als we het onderzoek over de cultuur, identiteit en het imago gezamenlijk beschouwen, dan zijn er volgens ons juist kansen in de verbinding tussen stad en ommeland. Wat Groningen in vergelijking met andere plekken in Nederland uniek maakt is dat de bruisende stad Groningen met haar voorzieningen op gebied van sport, cultuur en commercie op zo korte afstand ligt van een uniek cultuurhistorisch landschap, het Wad en de Eemdelta. De betere integratie van het stedelijke en het landelijke biedt perspectief.

---

## ⑥ GEZONDHEID EN WELZIJN

De vorige literatuurstudie constateerde dat er reeds veel onderzoek was naar de gevolgen van bodembeweging voor het welzijn en de gezondheid. De conclusie was dat lichamelijke en psychische klachten toenemen als bewoners door bodembeweging meervoudige schade aan hun woning hebben. Deze klachten komen deels voort uit het ervaren van machteloosheid en het verlies van de regie over het eigen leven door de ingewikkelde schadeprocedures en onzekerheid rond de schadeafhandeling en versterking.

Sinds de vorige literatuurstudie is veel verdiepend onderzoek verricht. De groep mensen met gezondheidsproblemen lijkt groter te worden. De meeste gezondheidsklachten zijn het gevolg van stress en zorgen. Het is aangetoond dat ook kinderen klachten kunnen ondervinden, vaak van vergelijkbare aard als die van volwassenen. Het verbeteren van de signaalgevoeligheid van zorgaanbieders (bijvoorbeeld door de nieuw op te leiden aardbevingscoaches) kan gezondheidsschade wellicht beperken.

Wij signaleren dat de gezondheidsproblemen verder toenemen. We observeren dat de onduidelijkheid en onzekerheid hier een grote rol spelen. De bestuurlijke complexiteit, de trage afhandeling van schade en versterking, zowel als de onduidelijke communicatie dragen bij aan deze verslechtering.

Het is zorgelijk dat deze zaken ook hier een centrale rol spelen, want zoals we eerder al concludeerden is het op deze vlakken eerder slechter dan beter geworden. Het gezondheidsonderzoek onderstreept hiermee het belang van goed bestuur.

Ook constateren we dat de risicogroep die op grond van onderzoek centraal zou moeten staan (bewoners met meervoudige schade aan hun woning en bewoners wier woning versterkt moet worden) maar deels in beeld zijn bij de gemeenten, terwijl zij verantwoordelijk voor de zorg zijn. De schadeafhandeling staat los van de versterkingsopgave en is gericht op materiële vergoeding. Dat baart zorgen. Daarnaast zijn er indicaties dat de klachten mogelijk iets ernstiger zijn bij mensen die schade hebben in een omgeving die relatief weinig schade heeft ondervonden en bij mensen die zich eenzaam voelen. Het is onduidelijk of iets met deze inzichten wordt gedaan.

Het is goed dat er in het afgelopen anderhalf jaar grote stappen zijn gezet: geestelijk verzorgers zijn aan de slag, aardbevingscoaches zijn aangesteld en de GGD maakt plannen om de reguliere gezondheidszorg beter te ondersteunen in het signaleren en behandelen van klachten. Het blijft de vraag of deze maatregelen voldoende dekkend zijn. Onderzoek laat zien dat slechts weinig mensen die ernstige stress ervaren er reguliere zorg voor zoeken waardoor de vraag naar de noodzakelijke zorg niet in beeld komt en ook niet door de overheid beantwoord wordt.

Een belangrijke richting voor toekomstig onderzoek is: goed in beeld krijgen wat de bewoner zelf wil ten aanzien van haar huis en leefomgeving. We observeren dat dit beter ingepast kan worden in de schade- en versterkingsmaatregelen op adres niveau. Wanneer deze wensen van bewoners wel zijn geïnventariseerd op dorps of wijk niveau door middel van het opstellen van een dorpsvisie/toekomstvisie/witboek stukt het vervolgens in de uitvoering.

---

**Wij concluderen dan ook dat de huidige zorgaanpak langzaam op gang is gekomen en dat ze op termijn slechts een deel van de probleemgroep bereikt. We zien drie actiepunten: Er zal óók een aanpak moeten worden ontwikkeld (a) voor preventie, (b) om bewoners met complexe problematiek in beeld te brengen en er zal (c) duidelijkheid moeten komen over de verantwoordelijkheid hiervoor. Gezien de ernst van de problematiek en de grootte van de getroffen groep vinden wij dat hier een extra inspanning past.**

---



## INTEGRATIE EN REFLECTIE

**Deze literatuurstudie is geschreven in een periode dat de 'Groningse kwestie' bestuurlijk opgelost lijkt. De gaswinning loopt terug. De overheid heeft volledige regie. Wat zien we als we de balans opmaken?**

Over de gehele breedte van de literatuur bezien is de situatie in Groningen niet beter, maar juist stabiel of slechter geworden. Waar het beter gaat (zoals op de woningmarkt) is dat onderdeel van de landelijke trends. Van overheidswege zijn sommige instanties opgeheven, zoals de Arbiter Bodembeweging en het Centrum Veilig Wonen, maar er zijn vooral veel overheidsinstanties en projecten bijgekomen. Er zijn óók instanties die moeten vechten voor behoud, zoals de Onafhankelijke Raadsman en het Gasberaad. Het valt op dat het juist de instanties zijn die bewoners ondersteunen die in de knel komen. Het is op zich te prijzen dat de overheid nu de verantwoordelijkheid volledig op zich neemt, maar de gelijktijdige marginalisering van maatschappelijke organisaties geeft absoluut niet het juiste signaal af, noch draagt het bij aan het herstel van vertrouwen.

Het institutioneel eigenaarschap van de problematiek binnen de overheid wordt steeds meer gedeeld tussen ministeries, lagere overheden en instanties. Daardoor neemt de noodzaak tot coördinatie en afstemming toe. Vooral als men integraal wil werken en om te voorkomen dat zaken niet worden opgepakt, op verschillende manieren worden gedaan, of dubbel worden gedaan. Vanuit het oogpunt van de bewoner zijn hier risico's aan verbonden, bijvoorbeeld omdat de bureaucratistische druk toeneemt, omdat er voor sommige kwesties meerdere loketten zijn en voor andere geen. Gevolg hiervan kan zijn dat stress en gezondheidsklachten verder toenemen.

We constateren helaas dat de bewoners nog steeds niet voldoende gehoord worden. Bewoners zijn overgeleverd aan de instanties en hun razend ingewikkeld systeem. Dat systeem bestaat uit een enorme hoeveelheid generieke regelingen en afspraken. Waardoor het moeilijk, zo niet onmogelijk, is om maatwerk te leveren en te opereren op basis van noodzaak en vraag in plaats van op aanbod. Een groot deel van de bewoners is hierdoor de grip op hun leven kwijtgeraakt. Zij wachten edwongen af, vaak jarenlang. Al die tijd weten zij niet wat er met hun woning gaat gebeuren en of gedane beloftes worden ingelost. Dit alles leidt tot veel onrust, cynisme en teleurstelling. Deze gevoelens van wantrouwen zullen nog jaren en misschien zelfs generaties lang doorspelen. Om deze reden is het van belang dat de parlementaire enquête naar de gaswinning zo snel mogelijk start.

Wij observeren dat problemen nog steeds vanuit een technocratische benadering worden aangepakt. Zoals we hierboven zagen leidt dit ertoe dat bewoners en hun wensen op dit moment een ondergeschikte rol spelen. Het risico is dat in een periode waarin snelheid maken met de aanpak voorop staat, de maatschappelijke impact uit het zicht raakt. Temidden van de dominante techniek, juridische fijnslipperij en het bestuurlijke schaakspel dreigt het belang van de bewoners wederom achterop te raken. Ingenieurs claimen een monopolie te hebben op veiligheid. Juristen menen te weten hoe een rechtvaardig en billijk systeem hoort te functioneren. Maar de feitelijke constatering is dat onveiligheid en onrecht voortduren. Het is aan bestuurders en democratie om het bewonersperspectief een centralere rol te geven, maar tot dusver slaagt enkel de rechterlijke macht erin om dat effectief te doen.

Goede communicatie en informatievoorziening voor bewoners en bedrijven zijn essentieel om duidelijkheid te geven en onzekerheid te reduceren. Daartoe is goede afstemming tussen verschillende instanties vereist. De geraadpleegde bronnen in dit literatuuroverzicht suggereren dat die afstemming er onvoldoende is, bijvoorbeeld over de verantwoordelijkheden rondom crisiscommunicatie na een beving. Ook observeren wij als Kennisplatform dat er ruimte lijkt voor betere afstemming tussen de NCG en gemeenten. Met de nieuwe rol van de NCG als uitvoerder ontstaat onduidelijkheid over de rolverdeling: Gemeenten zouden de NCG aansturen, maar tegelijk is de NCG de enige die eenduidigheid van communicatie tussen de gemeenten kan waarborgen. Over het geheel bezien stelt de toegenomen complexiteit van het systeem extra eisen aan communicatie.

Dat het belang van bewoners centraal dient te staan is zeker relevant gezien het feit dat de komende jaren, in het kader van de herijkte versterkingsopgave, een zeer complexe mix ontstaat waarbij een deel van de provincie op de 'oude manier' op de schop gaat terwijl anderen - vaak na jaren in onzekerheid te hebben gezeten over de toezegde maar steeds uitgestelde versterking van hun huis - nergens meer aanspraak op kunnen maken. Dat gaat spanningen opleveren zowel op individueel niveau, als tussen bewoners en tussen gemeenten. Jaloezie en rechtsongelijkheid liggen op de loer. Er zijn toenemende signalen dat de versterkingsoperatie overdreven groots is opgezet en bewoners mangelt. Tegelijk zijn bewoners bevreesd dat als ze afzien van versterking, er niemand meer naar hen zal omkijken. Zo ontstaat een perverse situatie, waarbij gemeenten en bewoners eisen stellen die niet in hun belang zijn, uit angst straks met lege handen te staan. Op het moment is de overheid volledig verantwoordelijk: Zij heeft alle middelen in handen om een andere koers te zetten.

De afhandeling van schade en herstel zal de komende jaren een complexe opgave blijven. We observeren dat relatief makkelijk te behandelen schades naar tevredenheid worden afgehandeld (al blijft de afhandelingssnelheid een punt van zorg). Met name de complexere gevallen belanden nu tussen wal en schip. Belangrijk is bovendien meer aandacht te geven aan de preventie van schade, zeker gezien het feit dat het hebben van meervoudige schade de gezondheid van bewoners ernstig aantast.

De bevindingen die voortkomen uit het onderzoek naar de effecten van de gaswinningsproblematiek op kinderen baren ons zorgen en wij hopen dat de situatie met spoed verbeterd wordt. Naast alles wat zij zelf meemaken zien deze kinderen ook hun ouders een moeizaam en stressvol proces doorlopen. Door het blootstellen van kinderen aan een dermate hoog niveau van stress, onzekerheid en onveiligheid kan de problematiek ook de succeschansen van de volgende generatie gaan bepalen.

Een andere zorg die we hebben als platform is dat er, door het veranderen van de rol van de Nationaal Coördinator Groningen (NCG), geen instantie meer is die coördinatie heeft over de gehele opgave in de regio en een geïntegreerd beeld van zowel de opgave als de voortgang schetst. Het is wenselijk om weer een goed overzicht te krijgen. De NCG stimuleerde tevens op verschillende manieren kennisontwikkeling en kennisdeling. Met het veranderen van de rol van de NCG is het onduidelijk wie deze rol gaat overnemen.

Bovenal is er de enorme opgave om het vertrouwen te herstellen, met name tussen overheid, bewoners en bedrijfsleven. Het vertrouwen in de overheid en betrokken instanties daalt al jaren. Het is zorgwekkend dat er (nog) geen begin van een actieplan is om dit te doorbreken. Daardoor worden alle regelingen voor bijvoorbeeld vergoeding van immateriële schade, uitkoop of compensatie nu op basis van *ad hoc* inschattingen gemaakt. Ook lijkt er onvoldoende aandacht te zijn voor transparantie van besluitvorming en zijn er zorgen over toezicht op de uitvoering. In onze ogen is dit een urgent thema wat met spoed moet worden aangepakt door de overheid en betrokken instanties.

Het Nationaal Programma Groningen (NPG) vervult in dit alles een bijzondere rol. Dat werd door de regering bij diverse gelegenheden gepresenteerd als de motor van het nieuwe Groningen, maar ook als een fonds voor nijpende kwesties als verduurzaming (zgn. koppelkansen waardoor versterking meerwaarde voor bewoners kan hebben) en psychosociale zorg. De realiteit is dat de betaling van dergelijke 'extra's' al jaren een groot probleem is. In de 15 hoofddoelen van NPG komt deze bestaande gaswinningsproblematiek echter niet expliciet voor.<sup>5</sup> Daardoor zijn op de overgang tussen de erfenissen van het verleden (schade en versterking) en de plannen voor het Groningen van de toekomst tal van kwesties waar de NCG, de TCMG en het NPG het nog over eens moeten worden. Dat is jammer: juist in dit niemandsland zitten mensen en bedrijven klem die zo niet verder kunnen. Het is goed voor het NPG als daar duidelijke afspraken over zijn: De legitimatie voor investeringen in de toekomst is dat de acute nood in het heden wordt geledigd.

Ook zal het steeds belangrijker worden om lering te trekken uit alle dingen die in Groningen zijn misgegaan. We zien dat rond andere extractieve activiteiten zoals bij de ontginning van kleinere velden, nieuwe gasvelden zoals Schiermonnikoog, de zoutwinning en bij geothermie de angst voor 'Groningse toestanden' toeneemt. De overheid en exploitanten worden met wantrouwen bezien. De zorgen van bewoners zijn elders niet anders: Men vraagt om transparantie, goed risicomanagement en een eerlijke verdeling van lusten en lasten. Uit de geraadpleegde onderzoek blijkt dat de Rijksoverheid moeite heeft om rekening te houden met lagere overheden, bewoners en maatschappelijk middenveld. Het zal in de toekomst nodig zijn om een nieuw evenwicht te vinden tussen de belangen van verschillende betrokken partijen. Het handelen van de Rijksoverheid in Groningen zal een blijvende invloed hebben. De *lessons learned* zijn dan ook relevant: hoe eerder die worden getrokken hoe beter.

Wat deze literatuurstudie ook blootlegt is dat de verantwoordelijkheid voor de uitvoering steeds meer op het bord van lagere overheden is neergelegd. Een lokale stuurgroep voor de versterkingsmaatregelen schrijft een gemeentelijk plan van aanpak. Hierbij zou ruimte moeten zijn om de stads- en dorpsvernieuwingen te integreren. De gemeenten wordt vervolgens opdrachtgever van de NCG. Dat is althans het idee, maar de stuurgroep bestaat naast de gemeente, corporaties en sociaal werk ook uit de NCG zelf. Onduidelijk is in hoeverre particuliere woningeigenaren en bewoners zijn vertegenwoordigd. Onduidelijk is ook hoe de verschillende versterkingsplannen onderling door gemeenten zijn afgestemd. Onduidelijk is of gemeenten deze last kunnen dragen op zodanige wijze dat, achter voordeuren, schade, versterking, verduurzaming én waar nodig zorg worden geïntegreerd.

<sup>5</sup> Zie p.24 van de Afspraken over het Nationaal Programma Groningen, 11 maart 2019, <https://www.nationaalprogrammagoningen.nl/downloads/>

De problematiek in Groningen is relevant voor de Nederlandse omgang met veiligheid, milieu, gezondheid en natuur. In de regio Groningen zijn er parallellen tussen bodembeweging en de gang van zaken rond windmolenparken en andere extractieve projecten (kleine velden, zoutwinning). In een ideale situatie zou dit soort problematiek voorkomen - of in ieder geval beter gemitigeerd - kunnen worden door middel van een gedegen en onafhankelijke Milieueffectrapportage (MER).<sup>6</sup> Ten tijde van het kabinet Balkenende IV is deze milieuwetgeving echter uitgekled. Criticasters signaleren dat bewoners steeds meer zijn overgeleverd aan (het gebrek aan) zelfregulatie en zelfcontrole door bedrijven.<sup>7</sup> In 2021 zal er een nieuwe wetswijziging komen (de Omgevingswet) waarin de Rijksoverheid zich nog meer terugtrekt. Het Rijk wil gemeenten, provincies en waterschappen meer ruimte geven om hun omgevingsbeleid af te stemmen op de eigen behoeften en doelstellingen.<sup>8</sup> Het is zeer de vraag of gemeenten en provincies de middelen hebben, of gaan krijgen, om zelf extra expertise in huis te halen om deze nieuwe verantwoordelijkheid te dragen. Kuijpers (2019) uit de zorg dat vergunningen te snel worden afgegeven. Het nog verder uitkleden van de voorzorg en het toezicht vergroot potentieel de ongelijkheid tussen de bewoners enerzijds en bedrijven en overheid anderzijds. De problemen bij de gaswinning in Groningen illustreren het belang van gedegen en onafhankelijke rapportages en toezicht op veiligheid en milieueffecten: Het belang van bewoners moet beter worden gewaarborgd. In het verleden is het hier te vaak fout gegaan.

Als laatste punt willen wij het belang onderstrepen dat de kennis opgedaan tijdens de onderzoeken beter landt bij en tussen betrokken instanties en bewoners, ten bate van een betere aanpak en beleid. Kennisdeling zal ook een significante bijdrage kunnen leveren aan het herstel van vertrouwen - het maakt transparant wat de situatie is en laat zien dat er wel degelijk aandacht is voor het lot van de Groningers. Inzichten uit het verleden moeten worden benut voor toekomstige oplossingen. Wij zullen ons als platform hiervoor blijven inzetten.

<sup>6</sup> Deze studies zijn bedoeld om (negatieve) gevolgen voor milieu, gezondheid en natuur te onderzoeken en waar mogelijk milieuvriendelijke of maatschappelijk meer wenselijke alternatieven aan te dragen. Deze studie is nodig om een omgevingsvergunning te krijgen.

<sup>7</sup> Kuijpers, K. (2019). Normen versoepelen, stankoverlast slikken, Groene Amsterdammer 15 juli 2019. Laatst geraadpleegd 2020-01-31 <<https://www.groene.nl/artikel/normen-versoepelen-stankoverlast-slikken>>

<sup>8</sup> <https://aandeslagmetdeomgevingswet.nl/>

# Inleiding

Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen voert jaarlijks een literatuurstudie uit naar de maatschappelijke impact van de aardbevingen ten gevolge van de gaswinning. In juni 2018 is de eerste literatuurstudie 'Maatschappelijke Gevolgen Bodembeweging Groningen' (Sluiter *et al.*, 2018a) uitgekomen. De huidige studie is een actualisatie en opvolging hiervan. De literatuurstudie heeft als doel om een compleet overzicht te geven van de kennisontwikkelingen. Daarmee geeft de literatuurstudie niet alleen aan wat de stand van kennis is, maar ook op welk terrein onderzoek ontbreekt en aangevuld zou moeten worden. Voor dit geactualiseerde overzicht hebben wij gebruik gemaakt van de literatuur die verschenen is na juni 2018 tot en met juli 2019. Het uitvoeren van deze studie vormt één van de kerntaken van het Kennisplatform, dat zich onder andere bezig houdt met het bundelen, delen, duiden en ontsluiten van kennis.



# 2

**Jan**  
Lauwerzijl in de gemeente Westerkwartier. Hoewel Lauwerzijl buiten de kern van het aardbevingsgebied ligt werd het op 7 april 2018 opgeschrikt door een beving met een kracht van 1.7 op de schaal van Richter.



Er is in de literatuurstudie van 2018 gekozen om een indeling te maken van zes verschillende thema's. De keuze voor zes thema's vloeit voort uit een aantal eerder verschenen onderzoeken naar mogelijke maatschappelijke impact van grootschalige (energie)projecten (zie Sluiter *et al.*, 2018a). De hoofdthema's van de vorige literatuurstudie zijn ook in deze literatuurstudie leidend, maar de volgorde is anders dan in de literatuurstudie van 2018. Inmiddels hebben meerdere onderzoeken uitgewezen dat de negatieve gevolgen van bodembeweging sterk kunnen worden verergerd door instanties en door ontoereikende communicatie. Om die reden is ervoor gekozen de ontwikkelingen op dit gebied als eerste te bespreken.

De zes thema's zijn:

- ① Bestuur, communicatie en beleid
- ② Beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking
- ③ Woningmarkt en economische ontwikkelingen
- ④ Leefomgeving en leefbaarheid
- ⑤ Cultuur, binding en imago
- ⑥ Gezondheid en welzijn

## TERUGBLIK LITERATUURSTUDIE 2018

Om de kennisontwikkelingen van juni 2018 tot en met juli 2019 in perspectief te plaatsen geven we hieronder de belangrijkste bevindingen van de literatuurstudie van 2018 weer.

### ① Bestuur, communicatie en beleid

De gemene deler van veel onderzoek is het grote wantrouwen jegens de NAM, de Rijksoverheid en instanties die zich met de afhandeling van schade en versterking bezighouden. Dit komt onder andere doordat er zoveel instanties bij betrokken zijn, door de langdurige procedures die deze instanties doorlopen en de opeenstapeling van ingewikkelde regelingen. Dit alles leidt tot een 'bestuurlijke spaghetti'. Dit is zowel voor bewoners als voor uitvoerders lastig. Communicatie speelt een belangrijke rol in bewoners beter laten begrijpen wat er speelt. Uit onze studie kwam naar voren dat bewoners de communicatie vanuit instanties niet goed vinden. Ook wordt er aangegeven dat het voor bewoners niet goed te begrijpen is hoe er in Groningen met veiligheid wordt omgegaan. Verder vinden bewoners dat er door instanties te veel over hen gesproken wordt, maar niet met hen. Daarnaast schiet de communicatie met kinderen en jongeren tekort.

### ② Beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking

De aardbevingen zorgen voor veel negativiteit onder bewoners. Mensen met schade voelen zich er onveilig door, ze kunnen angstig worden en voelen zich soms machteloos. Op financieel gebied kan er onzekerheid ontstaan. Er zijn meerdere oorzaken voor de negatieve gevoelens. Schadeafhandeling kan erg stroperig zijn en kost veel energie. Er is veel

onduidelijkheid en onzekerheid, bijvoorbeeld rondom versterking. Ook de kwaliteit en kwantiteit van communicatie met en door instanties leidt soms tot frustratie. Zoals hierboven genoemd is het vertrouwen dat mensen hebben in de Rijksoverheid en in de betrokken instanties laag. Mensen voelen zich niet serieus genomen en niet gehoord. Door de opeenstapeling van problemen neemt de onderlinge saamhorigheid in het bevingengebied iets toe. Ook hebben inwoners de hoop dat de bevingen tot meer werkgelegenheid zouden kunnen leiden.

### ③ Woningmarkt en economische ontwikkelingen

De economische gevolgen van de gaswinningsproblematiek zijn gemengd. De woningmarkt in het aardbevingsgebied is verstoord. Het is lastiger om woningen te verkopen, de woningwaarde is gedaald en bewoners zijn bezorgd over de woningwaarde en de woningmarkt. Gemeenten en burgers maken extra kosten die niet altijd vergoed worden. Zo zijn inwoners meer geld kwijt aan ongeplande investeringen en krijgen huurders te maken met aanpassingen aan hun woningen door de aardbevingen waardoor de huurprijzen stijgen. Daar staat tegenover dat er in verschillende sectoren meer werkgelegenheid is. Bewoners hopen dat er fors wordt geïnvesteerd in de economische ontwikkeling van de regio. Het NPG (Nationaal Programma Groningen) is daarvoor in het leven geroepen.

### ④ Leefomgeving en leefbaarheid

De meeste mensen wonen met plezier en naar tevredenheid in Groningen. Leefbaarheid in het aardbevingsgebied is echter iets lager dan in andere delen van Groningen. Bewoners ondervinden veel hinder van de gaswinning, maar men wil graag in de omgeving blijven wonen. Bewoners zouden dan ook graag willen dat er wordt geïnvesteerd in het gebied en willen dit het liefste besteden aan de verduurzaming van woningen, het behouden van voorzieningen, het bevorderen van werkgelegenheid en het aardbevingsbestendig maken van gebouwen.

### ⑤ Cultuur, binding en imago

Groningers zijn trots op hun leefomgeving. Men vindt het dan ook jammer dat de gaswinning mogelijk het imago van de provincie negatief beïnvloedt. Er zijn veel zorgen over schade aan het culturele erfgoed. In de beleving van mensen heeft de gaswinning daardoor een negatieve invloed op de culturele identiteit van het gebied en de mensen, maar ondertussen zijn er weinig feiten over hoe de gaswinning het imago van de streek wel of niet beïnvloedt.

### ⑥ Gezondheid en welzijn

De aardbevingen hebben een negatieve invloed op de volksgezondheid. Hoe meer schade mensen hebben aan hun woning, hoe groter de kans dat ze daardoor gezondheidsklachten krijgen zoals stress, somberheid of angstigheid. Ook het meemaken van een beving zorgt voor een toename van stress. Daarnaast kunnen mensen last krijgen van burn-out klachten, omdat schadeafhandeling en versterking een grote druk op bewoners kunnen leggen.

## OVERZICHT ONTWIKKELINGEN AARDBEVINGS-EN AARDGASDOSSIER GRONINGEN SINDS APRIL 2018<sup>9</sup>

Sinds de oplevering van de literatuurstudie in juni 2018 hebben er veel veranderingen en ontwikkelingen plaatsgevonden die invloed hebben gehad op de bevindingen in deze literatuur. Hieronder volgt een beknopt overzicht van het belangrijkste nieuws omtrent het aardbevings- en gaswinningsdossier Groningen sinds mei 2018. Voor een completer overzicht verwijzen wij naar de websites van het Gasberaad (tot en met februari 2019), de Groninger Bodembeweging en RTV Noord.

**Op 29 mei 2018** stapte de Nationaal Coördinator Groningen (NCG) Hans Alders op. Hij stuurde een brief naar minister Wiebes van EZK met de strekking dat hij beloftes, gemaakt aan de Groningers, niet kan nakomen wegens het gevoerde beleid van de minister. Alders laat in zijn brief weten dat hij "niet kan werken in een situatie waarin het meest elementaire vertrouwen ontbreekt".<sup>10</sup> Kort voor het opstappen van Alders had minister Wiebes de versterkingsoperaties gepauzeerd (april 2018), om te wachten op rapportages en nieuw onderzoek naar de gevolgen van het terugdringen van de gaswinning. Alders heeft drie jaar dienst gedaan als Nationaal Coördinator. Herman Sietsma is enkele maanden waarnemend Nationaal Coördinator Groningen geweest totdat Peter Spijkerman de functie in december 2018 ging bekleden. Peter Spijkerman zei het volgende over zijn opdracht: "We moeten de operatie simpeler maken. Mensen moeten zelf met een aannemer aan de slag kunnen en we moeten ervoor zorgen dat er ook aannemers zijn die bezig kunnen."<sup>11</sup> In de periode dat Alders opstapte was er veel onduidelijkheid over hoe het verder moest met de versterking.

**In juli 2018** bracht de Mijnraad hierover advies uit. Wegens de teruglopende gaswinning in combinatie met de bijstelling van bouwnormen verwachtte



<sup>9</sup> Er is gekozen om april 2018 ook nog mee te nemen in het overzicht van belangrijke gebeurtenissen gezien de herijking van de versterkingsoperatie.

<sup>10</sup> Alders, H. (2018). *Brief NCG Hans Alders*. Laatst geraadpleegd 2020-01-20. <<https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/downloads/publicaties/2018/05/30/brief-ncg-hans-alders>>

<sup>11</sup> Jach, S. NCG-directeur: 'Mijn waterpolo-maatjes zeggen soms dat ik een zombie ben', RTV Noord. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/210249/ncg-directeur-Mijn-waterpolo-maatjes-zeggen-soms-dat-ik-een-zombie-ben-hans-alders>>

men dat steeds meer gebouwen in Groningen zouden voldoen aan de veiligheidsnorm. De oorspronkelijke opzet van de versterkingsoperatie was om alle panden in de kern van het aardbevingsgebied te inspecteren. Dat is volgens de Mijnraad niet nodig en niet verstandig. Veel panden zouden niet meer versterkt hoeven te worden. Het advies van de Mijnraad is om mensen bij wie de versterking nu tijdelijk is stopgezet zelf de keuze te geven om door te gaan met verstevigen of niet. Verder zijn er op basis van het *Hazard and Risk Assessment* zo'n 1.500 gebouwen die zo snel mogelijk geïnspecteerd zouden moeten worden. Daarnaast zijn er meer dan 5.000 woningen die strikt genomen aan de veiligheidsnorm zouden voldoen, maar die binnen een 'onzekerheidsmarge' vallen en die daarom eveneens met voorrang geïnspecteerd zouden moeten worden. Minister Wiebes liet weten het advies van de Mijnraad op te willen volgen.

**In augustus 2018** bleek uit onderzoek van TNO (2018) naar aanleiding van de beving van Zeerijp (januari 2018) dat woningen die versterkt of gerenoveerd zijn toch weer schade ondervinden van aardbevingen.<sup>12</sup> Weggewerkte scheuren verschenen weer of er kwamen nieuwe bij. Verder bleek deze maand, uit het kwartaalverslag van de NCG, dat er van de tot dan toe uitgegeven gelden – zo'n 1,9 miljard euro – slechts 37% naar daadwerkelijke versterkingsprocessen is gegaan.

**In september 2018** volgde de mededeling dat er, naast geld voor versterking en verbouwing, ook meer geld beschikbaar werd gesteld om de leefbaarheid in de provincie Groningen een impuls te geven – 100 miljoen euro.<sup>13</sup>

**In oktober 2018** werd een nieuwe organisatie geïntroduceerd: het Nationaal Programma Groningen (NPG).<sup>14</sup> Het NPG kreeg een startbudget van 1,15 miljard euro voor tien jaar om te investeren in de toekomst en leefbaarheid



<sup>12</sup> Boer, de, G. 'Gerepareerde scheuren zijn niet bestand tegen nieuwe bevingen', RTV Noord. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/197620/Gerepareerde-scheuren-zijn-niet-bestand-tegen-nieuwe-bevingen>>

<sup>13</sup> RTV Noord. (2018). *Miljoenennota: '100 miljoen extra naar Groningen'*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/196860/Miljoenennota-100-miljoen-extra-naar-Groningen>>

<sup>14</sup> Nationaal programma Groningen (2018). Nationaal Programma Groningen. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://nationaalprogrammagroningen.nl/nationaal-programma-groningen/>>

van Groningen. Dit bedrag is bedoeld als compensatie voor de problemen veroorzaakt door de gaswinning in Groningen. De eerste projecten die geld ontvingen waren een testcentrum voor waterstof, de restauratie van Gronings erfgoed en het oprichten en opleiden van wijkteams om mensen met gezondheidsschade te begeleiden.

Later deze maand ontstond ophef over een lekkage eerder in de zomer bij Farmsum, waarbij 30.000 liter giftig aardgascondensaat een kanaal in lekte. Dit aardgascondensaat is een mengsel van giftige en brandbare stoffen dat ontstaat bij de verwerking van aardgas.<sup>15</sup>

In november 2018 maakte minister Wiebes bekend dat hij uitvoering geeft aan het nieuwe gasbesluit.<sup>16</sup> Wel worden er enkele wijzigingen aangebracht aan dat gasbesluit: wanneer er bijvoorbeeld niet genoeg stikstof is om hoogcalorisch gas om te zetten naar laagcalorisch gas, mocht in het verleden de gaswinning in Groningen worden verhoogd. Die verhoging van gaswinning mag na dit nieuwe besluit niet meer. De hoeveelheid gas, die in het gasjaar 2018-2019 gewonnen mag worden, is vastgesteld op 19,4 miljard kuub. Wel met de kanttekening dat de hoeveelheid omhoog mag bij hoge nood, zoals een zeer koude winter.

Verder vond in november een grote veiligheidsoefening plaats, georganiseerd door de Veiligheidsregio Groningen (VRG).<sup>17</sup> In Zuidwolde voltrok zich een fictieve aardbeving van 4,5 op de schaal van Richter en de hulpdiensten oefenen met communiceren, prioriteiten stellen en logistiek, terwijl de buurtbewoners en lokale instanties zich 's ochtends bezig houden met de eerste zorg – dit laatste wordt geoefend omdat het aannemelijk is dat het hulpdiensten niet lukt om direct na een ramp aanwezig te zijn. De oefening wordt door de VRG als zeer positief beoordeeld in de zin dat er veel van is geleerd. De belangrijkste conclusie van deze veiligheidsoefening



is dat de initiële zelfredzaamheid van burgers zeer belangrijk is in het geval van aardbevingscalamiteiten, omdat blijkt dat hulpdiensten tijd nodig hebben om zich te organiseren. Verder concludeert de VRG dat het belangrijk is dat bewoners merken dat er hulp geboden wordt – zo was het leger duidelijk aanwezig en bouwde Ziggo een noodzendmast. De Veiligheidsregio heeft na afloop van de oefening alle aardbevingsgemeenten gevraagd waar zij meer op zouden willen oefenen.

In december 2018 werd meegedeeld dat de gaswinning mogelijk al veel eerder dan aangekondigd omlaag kan.<sup>19</sup> Dit komt omdat enkele industriële grootgebruikers worden verplicht om snel volledig van het gas af te gaan en omdat de bouw van de stikstoffabriek in Zuidbroek, die moet helpen bij het geschikt maken van niet-Gronings gas voor Nederlandse huishoudens, goed volgens schema loopt.

In januari 2019 stuurden de gasgemeenten, de provincie Groningen en verschillende belangenverenigingen in aanloop naar het gasdebat van 16 januari samen een brief naar de Tweede Kamer, waarin zij vijf adviezen noemen om de versterkingsopgave vlotter te doen verlopen.<sup>20</sup>

De adviezen zijn:

- ① Voer concrete versnellingsmaatregelen in vóór 1 april;
- ② Samenhangende beoordeling en afhandeling van schade moet door één instituut worden uitgevoerd;
- ③ De minister (Wiebes) maakt vóór februari geld vrij zodat gemeenten de versterking kunnen gaan uitvoeren;
- ④ Alle pandeigenaren hebben recht op versterkingsadvies, en waar dit versterkingsadvies bekend is moeten de versterkingen dit jaar uitgevoerd worden;
- ⑤ Maak gemeenten officieel tot opdrachtgevers bij versterkingsoperaties, waarbij Rijk en regio samen verantwoordelijk zijn voor versterking en uitvoering.



<sup>15</sup> Musch, S. (2018). *NAM biedt excuses aan voor giftig lek Farmsum*. NRC handelsblad. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.nrc.nl/nieuws/2018/10/30/nam-biedt-excuses-aan-voor-giftig-lek-farmsum-a2753339>>

<sup>16</sup> Miskovic, M. & Jach, S. (2018). *Wiebes houdt in nieuw winningsplan vast aan 19,4 miljard kuub*. RTV Noord. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2018/10/30/wiebes-houdt-in-nieuw-winningsplan-vast-aan-19-4-miljard-kuub>>

<sup>17</sup> Miskovic, M. (2018). *Hulpdiensten oefenen in Zuidwolde gevolgen zware aardbeving*. RTV Noord. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2018/10/30/hulpdiensten-oefenen-in-zuidwolde-gevolgen-zware-aardbeving-update>>

<sup>18</sup> Veiligheidsregio Groningen, (2018). *Aardbevingsoefening 2018*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <[https://www.veiligheidsregiogroningen.nl/wat\\_wij\\_doen/actueel/aardbevingsoefening/](https://www.veiligheidsregiogroningen.nl/wat_wij_doen/actueel/aardbevingsoefening/)>

<sup>19</sup> Jach, S. (2018). *Gaskraan kan mogelijk al in 2025 dicht*. RTV Noord. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2018/10/30/gaskraan-kan-mogelijk-al-in-2025-dicht>>

<sup>20</sup> RTV Noord (2019). *Groningen waarschuwt voor 'gascrisis': 'Er gaat iets fundamenteel mis'*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2019/01/16/groningen-waarschuwt-voor-gascrisis-er-gaat-iets-fundamenteel-mis>>

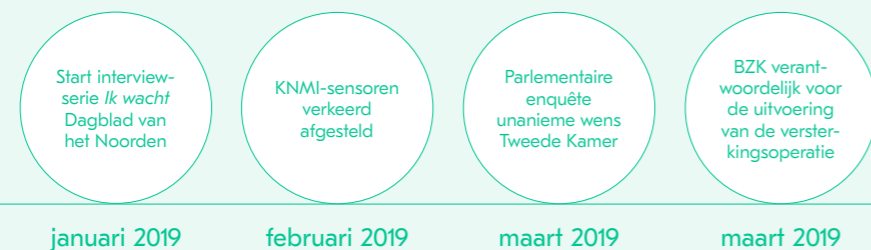


Het doel van deze adviezen is om de regering duidelijk te maken dat nu echt zaken moeten gaan veranderen wil de versterkingsoperatie vlot getrokken worden en om er voor te zorgen dat de problemen in Groningen niet nog langer blijven duren. Minister Wiebes laat in een reactie weten deze vijf adviezen niet één op één te kunnen volgen.

Het Dagblad van het Noorden startte deze maand (op **8 januari 2019**, een jaar na de beving in Zeerijp) de interviewserie *Ik wacht* waarin gedupeerden aan het woord kwamen over de gevolgen van de gaswinning. Inmiddels is deze serie afgerond en zijn er 101 verhalen gebundeld in het boek 'Ik wacht'. De serie werd door Bert Wagendorp 'Kafka op het Hogeland' genoemd, refererend aan het karakter van de afwikkeling van de gaswinningsproblematiek in de regio.<sup>21</sup>

**Eind februari 2019** bleek dat het Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (KNMI) jarenlang met verkeerd afgestelde aardbevingssensoren metingen heeft verricht.<sup>22</sup> <sup>23</sup> Deze sensoren meten niet de sterkte van aardbevingen zelf, maar de snelheid van bodembeweging aan het oppervlak. Het is juist die bodembeweging die cruciaal is voor schade en veiligheid van bewoners. Het KNMI deelde mee dat dit probleem intern al langer (dus voor februari 2019) bekend was. Wegens een menselijke fout was die informatie echter niet verspreid en was er dus niet eerder actie ondernomen. De foutieve metingen zijn gecorrigeerd, zegt het KNMI. Het SodM doet onderzoek naar de gevolgen van de foutieve metingen.

**In maart 2019** besloot de Tweede Kamer op termijn een parlementaire enquête in te stellen naar de gaswinning in Groningen.<sup>24</sup> Dit is een unanieme wens van de Tweede Kamer, maar het is onduidelijk wanneer de enquête precies wordt gehouden. Ook volgde deze maand het nieuws dat het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) de verantwoordelijkheid krijgt voor de uitvoering van de versterkingsoperatie.



<sup>21</sup> Berg, van den, J. (2019). *Kafka op het Hogeland: hoe er in Gronings aardbevingengebied stilaan spookhuizen ontstaan*. Volkskrant. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/kafka-op-het-hogeland-hoe-er-in-gronings-aardbevingengebied-stilaan-spookhuizen-ontstaan-b25fd40c/?referer=https%3A%2F%2Fwww.google.com%2F>>

<sup>22</sup> Nederlandse Omroep Stichting (2019). *Fout bij KNMI-meting Groningse aardbevingen, Kamer wil opheldering*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://nos.nl/artikel/2272962-fout-bij-knmi-meting-groningse-aardbevingen-kamer-wil-opheldering.html>>

<sup>23</sup> Koninklijk Nederlands Meteorologisch Instituut (2019). *Technische afwijking in meten grondversnelling Groningen*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.knmi.nl/over-het-knmi/nieuws/technische-afwijking-in-meten-grondversnelling-groningen>>

<sup>24</sup> Rijlaarsdam, B. & Middel, M. (2019). *Parlementaire enquête naar Groningse gaswinning* NRC handelsblad. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.nrc.nl/nieuws/2019/03/05/parlementaire-enquete-naar-groningse-gaswinning-a3908031>>

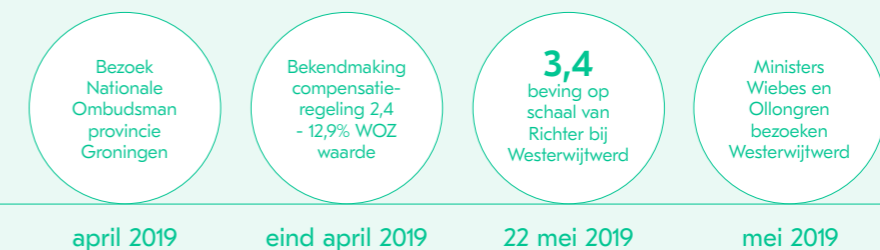
<sup>25</sup> Rijksoverheid (2019). *Publieke aansturing versterkingsoperatie Groningen*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28 <<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/05/17/publieke-aansturing-versterkingsoperatie-groningen>>

Dit zorgde ervoor dat minister Ollongren ook betrokken werd bij het gaswinningsdossier in Groningen.<sup>25</sup> Minister Wiebes van het Ministerie van Economische Zaken en Klimaat blijft verantwoordelijk voor de veiligheid in het aardbevingengebied in Groningen.

**In april 2019** bezocht de Nationale Ombudsman Reinier van Zutphen de provincie Groningen.<sup>26</sup> Naar aanleiding van zijn bezoek schreef hij een zorgenbrief naar ministers Wiebes en Ollongren met als doel om politici aan te sporen om de problematiek in Groningen sneller aan te pakken. In de woorden van de Nationale Ombudsman: "Er is sprake van een crisis en dit maakt dat er een andere aanpak noodzakelijk is."

**Eind april 2019** kwam er een compensatieregeling voor Groningse woningeigenaren die door de aardbevingen te maken hebben met waardedaling van hun huis.<sup>27</sup> Deze compensatie staat los van de normale schadeafhandeling en volgens het rapport varieert de compensatie, afhankelijk van postcode, tussen de 2,4 en 12,9% van de woningwaarde. De regeling gaat in 2020 in.<sup>28</sup>

**In de ochtend van 22 mei 2019** vond er een beving bij Westerwijtwerd plaats met een kracht van 3,4 op de schaal van Richter.<sup>29</sup> Het SodM laat weten dat deze beving vrij lang duurde. Het SodM bracht naar aanleiding van de beving een advies uit dat, onder andere, de versterkingsopgave versneld moet worden en er een crisisaanpak moet komen waarin er ruim mandaat komt en eenduidige aansturing.<sup>30</sup> Er ontstond wederom veel media-aandacht voor de gasproblematiek en premier Rutte noemde het een 'nachtmerrie'.<sup>31</sup> De Tweede Kamer drong aan op een snelle voortzetting van het versterkingsbeleid. Ministers Wiebes en Ollongren bezochten Westerwijtwerd en werden daar door actievoerders onthaald.



<sup>26</sup> RTV Noord (2019). *Nationale Ombudsman schrijft zorgenbrief: 'Geef vertrouwen aan Groningers'*. Laatste geraadpleegd 2020-01-20. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2019064/Nationale-Ombudsman-schrijft-zorgenbrief-Geef-vertrouwen-aan-Groningers>>

<sup>27</sup> RTV Noord (2019). *Huiseigenaren bevingengebied krijgen compensatie voor waardedaling, op basis van postcode*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/20190659/Huiseigenaren-bevingengebied-krijgen-compensatie-voor-waardedaling-op-basis-van-postcode-update>>

<sup>28</sup> Rijksoverheid (2019). *Nieuwe regeling voor compensatie waardedaling huizen in aardbevingengebied*. Laatste geraadpleegd 2019-09-28. <<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/04/24/nieuwe-regeling-voor-compensatie-waardedaling-huizen-in-aardbevingengebied>>

<sup>29</sup> Nederlandse Omroep Stichting (2019). *Groningen opgeschrikt door forse aardbeving*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28 <<https://nos.nl/artikel/2285772-groningen-opgeschrikt-door-forse-aardbeving.html>>

<sup>30</sup> Atema, J. (2019). 48-uursbrief aan SoDM, evaluatie Westerwijtwerd aardbeving. Assen: Nederlandse Aardolie Maatschappij. Laatste geraadpleegd 2019-08-15. <<https://www.nam.nl/nieuws/2019/48-uurs-rapportage-beving-westerwijtwerd.html>>

<sup>31</sup> RTV Noord (2019). *Premier Rutte: 'Gaswinning is veranderd in een nachtmerrie'*. Laatste geraadpleegd 2020-01-31. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/2019061/Premier-Rutte-Gaswinning-is-veranderd-in-een-nachtmerrie>>

Minister Wiebes noemde de beving in Westerwijfwerd een 'bevinkje' en bood daar zijn excuses voor aan.<sup>32</sup>

In juni 2019 werd bekend gemaakt dat er een landelijk schadeloket mijnbouwschade (Instituut Mijnbouwschade Groningen (IMG)) komt. Hiermee lijkt te worden voldaan aan de wens om één centraal meldpunt in te stellen. Verder komt er een onderzoek naar het snel verlagen van de gaswinning naar 12 miljard kuub.

Op 7 juni 2019 vond de JongerenTop plaats, een door en voor jongeren georganiseerde bijeenkomst waar aandacht besteedt werd aan de aardbevingsproblematiek. Tako Rietveld, kindercorrespondent en voormalig verslaggever van het Jeugdjournaal, leidde een brainstormsessie. Er werden liedjes gezongen en tekeningen gemaakt en een bekende vlogger uit het Groningse Meedhuizen deed ook mee.

Op 9 juni 2019 vond er bij Garrelswaer weer een beving plaats met een kracht van 2,5 op de schaal van Richter.<sup>33</sup>

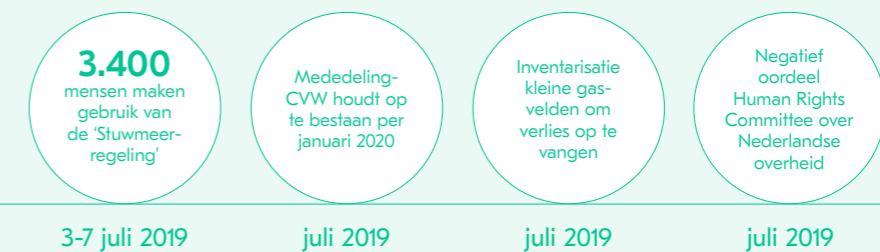
Op 3 juli 2019 trad de 'Stuwmeerregeling' in werking waardoor zo'n 19.000 gedupeerden de mogelijkheid krijgen om per direct een schadevergoeding van 5000 euro te ontvangen. Dit om de achterstand van de TCMG weg te werken. 3400 mensen maakten in de eerste paar dagen gebruik van deze regeling.<sup>34</sup> Deze maand werd ook bekend dat het CVW ophoudt te bestaan; de overheid wil zo snel mogelijk overgaan naar één publieke uitvoeringsorganisatie.<sup>35</sup> Onder leiding van de NCG gaat het CVW door tot 1 januari 2020. Daarna houdt het CVW op te bestaan.<sup>36</sup>



Verder hebben vier regionale omroepen een inventarisatie gedaan waaruit zij opmaakten dat de kleinere gasvelden, verspreid over Noord Nederland, sneller worden ontgint door het Canadese bedrijf Vermillion, naar verluidt om het verlies van gas uit het Groningenveld op te vangen.<sup>37</sup> In verschillende regio's leidde dit tot verontwaardiging en protest, maar de gaswinning uit bestaande putten gaat door en er werden nieuwe putten geslagen. In Friesland en Drenthe namen vertegenwoordigers van burgerinitiatieven contact op met overheidsinstanties om te pogen deze versnelde ontginning stop te zetten, omdat zij bang waren voor 'Groningse toestanden'.

Deze maand zijn Derwin Schorren van de Groninger Bodembeweging en advocaat Jan van de Venis bij de Verenigde Naties om het Mensenrechtencomité bij te praten over de situatie in Groningen. Het Comité oordeelde opnieuw negatief over de Nederlandse overheid: er moet meer worden gedaan om gedupeerden te ondersteunen (zie Human Rights Committee, 2019). Het Comité meldde dat er zorgen bestaan over de fysieke en mentale gezondheid van de bewoners in aardbevingsgebieden en stelt dat er meer zorg en aandacht moet zijn voor hulp en compensatie.<sup>38</sup> <sup>39</sup> De Nederlandse overheid mag reageren op deze uitspraak en heeft hier tot juli 2021 de tijd voor.

Het overzicht hierboven schetst de context waarin Groningen zich op het moment van het opstellen van deze literatuurstudie bevindt. De bovengenoemde gebeurtenissen dragen allemaal bij aan de maatschappelijke impact op de Groningers en geven weer hoe ingewikkeld en veranderlijk die situatie is.



<sup>32</sup> Nederlandse Omroep Stichting (2019). *Sorry Wiebes voor 'bevinkje' bij luidruchtig onthaal in Groningen*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://nos.nl/artikel/2285967-sorry-wiebes-voor-bevinkje-bij-luidruchtig-onthaal-in-groningen.html>>

<sup>33</sup> Dagblad van het Noorden (2019). *Aardbeving van kracht 2,5 bij Garrelswaer: 'Het blijft maar doorgaan'*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.dvhn.nl/groningen/Aardbeving-van-kracht-25-bij-Wirdum-24533317.html>>

<sup>34</sup> Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (2019). <https://schadedoormijnbouw.nl/> Wiebes, E. (2019). Kamerbrief Stuwmeerregeling Groningen. Den Haag: Ministerie van Economische Zaken en Klimaat. Laatst geraadpleegd 2019-08-15. <<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/06/13/kamerbrief-stuwmeerregeling-groningen>>

<sup>35</sup> Dagblad van het Noorden (2019). *Doek valt voor omstreden Centrum Veilig Wonen Appingedam*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.dvhn.nl/groning-Doek-valt-voor-omstreden-Centrum-Veilig-Wonen-Appingedam-24621662.html>>

<sup>36</sup> Nationaal Coördinator Groningen (2019). *Contract Centrum Veilig Wonen loopt 31 december af*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.nationaalcoordinator-groningen.nl/actueel/nieuws/2019/07/4/contract-centrum-veilig-wonen-loopt-31-december-2019-af>>

<sup>37</sup> Rijksoverheid (2019). *Publieke aansturing versterkingsoperatie Groningen*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28 <<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2019/05/17/publieke-aansturing-versterkingsoperatie-groningen>>

<sup>38</sup> Kollthof, P. (2019). *Verenigde Naties: Nederland moet meer doen voor Groningen*. Dagblad van het Noorden. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.dvhn.nl/groningen/Verenigde-Naties-Nederland-moet-meer-doen-voor-Groningen-24684497.html>>

<sup>39</sup> Jach, S. & Miskovic, M. (2019). *GBB tegen Verenigde Naties: 'Nederland blijft mensenrechten schenden'*. RTV Noord. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/210393/GBB-tegen-Verenigde-Naties-Nederland-blijft-mensenrechten-schenden>>

## ONDERZOEKSOPZET

Dit onderzoek is door een team van onderzoekers verricht, zij hebben op grondige wijze zoveel mogelijk literatuur en bestaande rapportages over het onderwerp gezocht. Hiervoor is gebruik gemaakt van de zoekfuncties van de Rijksuniversiteit Groningen, alsook Google Scholar en Web of Science. In deze zoekmachines is door middel van trefwoorden gezocht naar recente publicaties. Ook is er gezocht in de database van de NCG en zijn de websites van betrokken instanties bezocht om informatie te zoeken.

De literatuur omvat voornamelijk wetenschappelijke artikelen gepubliceerd in internationale tijdschriften, wetenschappelijke rapporten van onderzoeksinstanties en onderzoeksverbanden zoals Gronings Perspectief, en officiële rapporten van instanties zoals de Onafhankelijke Raadsman en de Commissie Bijzondere Situaties, allemaal met betrekking tot het onderwerp. In totaal zijn er circa 60 bronnen gebruikt voor de totstandkoming van deze literatuurstudie.

Al deze artikelen en rapporten zijn grondig doorgenomen, hierna zijn er verbanden gezocht tussen deze bronnen en is er gekeken waar de bevindingen met elkaar overeenkomen en elkaar wellicht tegenspreken. Waar mogelijk is ook aangegeven op welke vlakken er vervolgonderzoek nodig is en waar kennis ontbreekt. De conceptversie van deze literatuurstudie is voorgelegd aan het expertiseteam van het Kennisplatform voor feedback en aanvullingen op de inhoud.

# Bestuur, communicatie en beleid

Er is het afgelopen jaar veel veranderd op bestuurlijk gebied en er gaat de komende tijd ook weer veel veranderen. Dit hoofdstuk vat relevante ontwikkelingen op gebied van kennis samen op juridisch en bestuurlijk gebied sinds halverwege 2018. Ook bespreken we hier het onderzoek naar de communicatie rondom de gaswinning. Zowel op gebied van schadeafhandeling als op gebied van versterking is de aanpak volledig vernieuwd. De in maart 2018 opgezette Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen, die zich bezig houdt met de schadeafhandeling, ging bijvoorbeeld rond de zomer van 2018 de eerste schades afhandelen. Ook heeft de versterkingsoperatie enige tijd stilgelegen en is er medio 2018 een nieuwe versterkingsaanpak ontwikkeld die ingrijpende verschuivingen met zich meebracht. Het Rijk wordt hierin eindverantwoordelijk voor de veiligheid en financiering, de NCG wordt een uitvoeringsorganisatie en de gemeenten krijgen een veel grotere rol. Ook zijn er concrete plannen om de gaswinning tegen eind 2022 volledig te beëindigen.





## ③.1

## INLEIDING

Dit hoofdstuk start met het geven van een overzicht van de recente kennisontwikkelingen (paragraaf ③.2). De meest gebruikte bronnen worden uitgelicht met een uitleg van de methodiek die er is toegepast. Daarna wordt aandacht besteed aan de gevolgen van veranderend beleid en bestuur op de communicatie naar en met bewoners (paragraaf ③.3). In het vorige literatuuroverzicht werd aangegeven dat communicatie tussen bewoners en instanties stroef verloopt, dat er veel onduidelijkheid is over de aanpak van de problematiek in Groningen en dat door de vele instanties het vertrouwen van bewoners is aantast. Verder wordt er aandacht besteed aan de verschillende procedures en politieke besluitvorming over de aardgaswinning (paragraaf ③.4). Hier wordt besproken hoe de juridische in plaats van de menselijke kant nog steeds centraal staat in de afwikkeling van schade en de versterkingsopgave. Paragraaf ③.5 gaat over de actiebereidheid en protest. Het wordt duidelijk dat er veel behoefte is bij inwoners om gehoord te worden. De laatste paragraaf (paragraaf ③.6) gaat over de rechtspraak, waarin onder andere de omslag van het privaat naar het publiek recht wordt besproken, alsmede de uitspraken van de verschillende rechtszaken die er lopen.

## ③.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

Hieronder worden de meest gebruikte bronnen rondom het thema bestuur, communicatie en beleid uitgelicht. Per rapport of artikel wordt de onderzoeksmethode besproken om een beter beeld te geven wanneer de data is verzameld, hoe de data is verzameld, en dus ook op basis waarvan de conclusies in dit hoofdstuk zijn getrokken. De bronnen zijn gerangschikt op alfabetische volgorde.

**Bakema et al. (2018)** hebben in 2016 kwalitatief onderzoek uitgevoerd in Groningen. Zij hebben in totaal 12 diepte interviews uitgevoerd met private en publieke actoren en met maatschappelijke organisaties. Het doel van dit onderzoek was de relaties te onderzoeken tussen overheids- en niet-overheidspartijen die de processen structureren om met aardbevingen om te gaan. Het onderzoek maakte deel uit van een PhD traject waarin verschillende internationale casussen zijn onderzocht.

**Van de Bunt (2019)** geeft een analyse van het Wetsvoorstel Instituut Mijnbouwschade Groningen. Ze geeft eerst een schets van het wetsvoorstel, waarna ze analyseert of de eerder gerezen problemen voor gedupeerden met mijnbouwschade in Groningen in het wetsvoorstel zullen worden aangepakt. In dit artikel wordt ook een inventarisatie gegeven van welke andere problemen zouden kunnen ontstaan door de introductie van het wetsvoorstel, bijvoorbeeld door het afsluiten van de mogelijkheid om schade langs de civiele weg te verhalen op de schadeveroorzaker. In dit artikel wordt daarnaast aandacht geschonken aan de gehanteerde procedures van de TCMG.

De rapporten van **Derksen & Gebben (2018, 2019)** zijn gebaseerd op twee *Critical Reviews* (#3 en #4). Een *Critical Review* is een manier om verschillende betrokkenen (beleidsmakers, onderzoekers en bewoners) met elkaar in dialoog te laten treden over een specifiek onderwerp en zo verschillende perspectieven en benaderingen inzichtelijk te maken. De *Critical Reviews* vinden plaats in opdracht van de NCG en worden gefaciliteerd door het Kenniscentrum Aardbevingen en Duurzame Ontwikkeling (KADO) van de Rijksuniversiteit Groningen. Om onafhankelijkheid te borgen laat KADO deze serie ontwerpen en organiseren door Wim Derksen en Mariëlle Gebben. Derksen & Gebben (2018) rapporteren over de waarde van erfgoed en consultatie hiervoor is uitgevoerd op 30 en 31 mei 2017 om tot verschillende inzichten te komen. Daarnaast vond er 29 juni een brede bijeenkomst plaats waarin partijen met elkaar in dialoog konden. De andere *Critical Review* (**Derksen & Gebben, 2019**) had de regionale economie als thema en tijdens de bijeenkomsten stond het, toen nog op te zetten, Nationaal Programma Groningen centraal. Voor deze *Critical Review* vonden drie verkennende gesprekken plaats op 22 en 23 november 2018, waaruit verschillende vragen, inzichten en ideeën kwamen gerelateerd aan het thema. Op 14 december 2018 vond er een slofbijeenkomst plaats. De inzichten vergaard tijdens deze bijeenkomsten vormen de basis voor beide rapporten.

Het rapport van de **GGD (2019)** 'Aanpak gezondheidsgevolgen aardbevingen' is een uitvoeringsplan (c.q. Plan van Aanpak) gebaseerd op gesprekken met diverse actoren in het aardbevingsgebied. Het bouwt voort op eerder uitgevoerd onderzoek van Gronings Perspectief, GGD Groningen en Sociaal Planbureau Groningen en vertaalt dit in beleid op gebied van gezondheid. In dit rapport doet de GGD verschillende aanbevelingen over hoe gemeenten in het aardbevingsgebied hun inwoners kunnen ondersteunen in het verminderen of voorkomen van gezondheidsgevolgen door de aardbevingen.

Door **Greijdanus & Postmes (2018)** is onderzoek gedaan naar de rol van communicatie via social media bij de actiebereidheid van bewoners. Greijdanus & Postmes deden in 2016 en 2017 onderzoek naar maatschappelijke onrust en protest in Groningen, onder andere door middel van 31 diepte interviews met mensen die zich op enigerlei wijze met actievoeren bezig houden, met 32 'gewone' bewoners, met 9 personen die een specifieke demonstratie tegen de NAM bijwoonden, met 27 mensen die zich roeren op sociale media, en tenslotte met een survey onder inwoners van het bevingsgebied.

**Mouter et al. (2018)** onderzochten de toepasbaarheid van *Value-sensitive design* (VSD) (waarden-bewust ontwerp) bij de gaswinningsproblematiek in Groningen. Deze methodologie wordt aangeraden om, voorafgaand aan het starten van controversiële energieprojecten, de morele waarden die aan projecten gekoppeld kunnen zijn in kaart te brengen en te verwerken in het technische ontwerp van het project. Dit om de sociale acceptatie van projecten te vergroten. Deze inzichten zijn vooral toepasbaar in de vormgeving van toekomstige projecten en minder in projecten die reeds in uitvoering zijn zoals in Groningen. Mouter et al. geven aan dat ondanks

dat het 'sociaal-technische systeem' (inclusief de technische, procedurele en institutionele componenten) in Groningen reeds bestaat, het alsnog onderworpen kan worden aan aanpassingen.

Mouter *et al.* hebben in de Groninger-gaswinningscasus de belangrijkste waarden waaraan procedures en besluitvorming rondom de gaswinning zouden moeten voldoen in kaart gebracht. Daarbij hebben zij gebruik gemaakt van een top-down aanpak en een bottom-up aanpak. De top-down aanpak omvatte empirisch onderzoek om hiërarchie aan te brengen in de waarden die zij vonden door middel van het analyseren van verschillende bronnen zoals transcripten van gemeenteraadsvergaderingen, beleidsstukken, interviews, nieuwsartikelen en internetbronnen. Ook is er academische literatuur gebruikt. Uit deze waarden kon het onderzoeksteam gevolgtrekking doen tot normen en ontwerpvoorwaarden. Om zeker te weten dat er geen relevante waarden over het hoofd werden gezien zijn er in deze top-down aanpak ook 9 interviews uitgevoerd met relevante partijen (o.a. verschillende ambtenaren, een NAM medewerker en bewoners). In de bottom-up aanpak zijn ze begonnen met het bepalen van de waarden en hebben ze vanuit hier de normen die hieraan gekoppeld zijn geïdentificeerd. Dit om te voorkomen dat bepaalde waarden onderbelicht raakten. In dit onderzoek hebben Mouter *et al.* de waarde veiligheid onderscheiden als een belangrijke waarde in Groningen alsmede het verzekeren van procedurele rechtvaardigheid. Hierbij komen vertrouwen en eerlijkheid naar voren maar deze vertalen zich niet naar concreet beleid. Beleidsmakers zouden deze waarden wel kunnen gebruiken om morele waarden in energieprojecten aan te pakken en dit te vertalen naar concrete maatregelen.

De behoeften van bewoners zijn na de bevingen van Zeerijp (8 jan 2018) en Westerwijtwerd (22 mei 2019) onderzocht in twee survey onderzoeken (Postmes *et al.*, 2018, 2019). Deze onderzoeken zijn uitgevoerd door het onderzoeksverband Gronings Perspectief (met onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen, GGD en Sociaal Planbureau Groningen). Gronings Perspectief werkt in opdracht van de NCG en voert sinds 2016 onderzoek uit naar de veiligheidsbeleving, de gezondheid en het toekomstperspectief van Groningers. Postmes *et al.* (2018) (N=1991) hebben het Groninger Panel 44 uur na de beving van Zeerijp verzocht een vragenlijst in te vullen.<sup>40 41</sup> Het rapport vat samen hoe bewoners de beving hebben ervaren, in relatie tot de door het KNMI geregistreerde bodembeweging, wat de directe gevolgen zijn van de beving op ervaren veiligheid en risicopercepties, en welke impact de beving had op gezondheid, en acute gevoelens van stress. Ook licht het rapport toe welke behoeftes bewoners hebben na een beving. Belangrijke conclusies zijn dat Groningers heel accuraat rapporteren of ze een beving hebben gevoeld en of er schade aan het huis is. Bewoners, zeker degenen met veel schade, hebben onder de aardbeving geleden. Het vertrouwen in gas-gerelateerde instellingen (nationale overheid, NCG, CVW, NAM) is sterk afgenomen.

Postmes *et al.* (2019) hebben onderzoek gedaan naar de beving van Westerwijtwerd. 35 uur na de beving is het Groninger Panel benaderd om een vragenlijst in te vullen (N=4803). Volgens de onderzoekers had vrijwel niemand direct na de beving acute hulp nodig. Wel stelt men kort na de beving prijs op betere communicatie over de beving en over de gevolgen. Ook wil men graag een directe schadeafhandeling. De onderzoekers adviseren de instanties die op dit moment betrokken zijn bij de veiligheid om onderling af te spreken hoe bewoners goed en volledig geïnformeerd worden en bij wie bewoners terecht kunnen met vragen. Goede persoonlijke bejegening is van belang: mensen willen hun verhaal doen en ze willen gehoord worden.

Schmidt *et al.* (2018) richten hun onderzoek specifiek op de beleidssector die is opgetuigd om met de gevolgen van de aardbevingen om te gaan. In hun artikel, dat is gepubliceerd in het vakblad *Public Administration*, gaan ze dieper in op de management strategieën die in Groningen zijn aangewend om de institutionele crisis te beheersen en op te lossen. Om deze inzichten te vergaren hebben ze langlopend onderzoek gedaan naar crisismanagement. Ze focussen op de casus in Groningen en hierbij hebben ze gebruik gemaakt van publieke data (zoals nieuwsberichten, beleidsdocumenten, speeches, kamerstukken etc.) en hebben ze 37 semi-structureerde interviews afgenomen tussen oktober 2015 en juli 2016. Deze interviews werden gehouden met mensen die invloed hadden op, of inzicht in, de managementprocessen in de casus.

Het onderzoeksrapport van Stroebe *et al.* (2019a) maakt deel uit van het onderzoeksverband Gronings Perspectief. In het rapport 'Gaswinning en versterking: De sociale impact voor Groningers' hebben de onderzoekers door middel van panelonderzoek (N=3917), interviews (N=29, waaronder 16 bewoners en 13 bewonersbegeleiders), en het bijwonen van negen bewonersbijeenkomsten, onderzoek gedaan naar het persoonlijk contact tussen bewoners en instanties gedurende de versterkingsoperatie. Het rapport belicht de impact van de gaswinningsproblematiek op het dagelijks leven van bewoners.

Het rapport van Vrieling *et al.* (2018) maakt deel uit van een langlopend vragenlijstonderzoek genaamd 'Uw mening over gaswinning uit het Groningen-gasveld'. Dit onderzoek wordt uitgevoerd door onderzoekers van de Rijksuniversiteit Groningen. Dit onderzoek vindt sinds 2013 plaats, in eerste instantie in opdracht van de Nederlandse Aardolie Maatschappij (NAM). Het doel van dit onderzoek is inzicht krijgen in de mening van inwoners van de provincie Groningen over onder andere gaswinning uit het Groningen-gasveld en de gevolgen hiervan, en mogelijke veranderingen in opvattingen hierover in de tijd. Het onderzoek is gestart in november 2013 en loopt nog steeds. In dit stuk worden de uitkomsten van fase 5 van dit onderzoek, waarvan de datacollectie is uitgevoerd tussen februari 2018 - maart 2018, besproken. De vragenlijst is afgenomen onder 349 inwoners van het aardbevingsgebied.

<sup>40</sup> N= geeft aan hoeveel mensen er binnen een onderzoek zijn geïnterviewd/ ondervraagd/geënquêteerd.

<sup>41</sup> Het Groninger Panel is in 2013 opgericht als online burgerpanel van Sociaal Planbureau Groningen. Het bewonerspanel van Gronings Perspectief is per 1 oktober 2018 samengevoegd met het Groninger Panel. Het Groninger Panel is een kwalitatief onderzoeksinstrument waarmee de ervaringen van inwoners van de provincie Groningen in beeld worden gebracht. Het Groninger Panel is een afspiegeling van de Groninger bevolking van 18 jaar en ouder. De panelgrootte bedroeg in februari 2019 4484 mensen en is in mei 2019 uitgebreid naar 7328 mensen. Er worden regelmatig nieuwe panelleden geworven via steekproeven van gemeenten. Voor meer informatie zie: <https://sociaalplanbureau Groningen.nl/over-het-groninger-panel/>

Er is dus vrij veel nieuw onderzoek uitgekomen in de afgelopen periode die raken aan de thema's bestuur, beleid en communicatie. Sommige van deze onderzoeken lopen nog. Zo zal het onderzoek van Gronings Perspectief doorgaan, loopt het onderzoek 'Uw mening over gaswinning uit het Groningen-gasveld' nog door en zal er in 2020 ook nog een *Critical Review* plaatsvinden over de rol van kennis in het aardbevingsdossier.

### ③.③

## COMMUNICATIE MET BEWONERS

In deze paragraaf gaan we specifiek in op het onderzoek naar communicatie (of verwante thematiek). Veel onderzoekers, maar ook de Onafhankelijke Raadsman en de GGD Groningen onderschrijven het belang van goede communicatie. Informatievoorziening en kennisdeling worden ook in de internationale literatuur als essentieel beschouwd voor het houden en opbouwen van vertrouwen in crisissituaties en rampen; dit geldt ook in Groningen (Bakema *et al.*, 2018). Zoals aangegeven in de vorige literatuurstudie kunnen tekortkomingen in de communicatie bij zulke situaties deels de oorzaak zijn van de problematiek.

De huidige literatuurstudie is aanleiding om deze bevinding iets scherper aanzetten: slechte communicatie en informatievoorziening kan een ramp verergeren en zelfs veroorzaken. Dit onder andere omdat instanties onderling niet goed communiceren, wat de aanpak verslechterd, en verantwoordelijkheden onduidelijk zijn, waardoor bewoners niet goed weten waar ze aan toe zijn. In het meest recente onderzoek naar communicatie wordt ook aandacht besteed aan de communicatiebehoefte van bewoners na aardbevingen. Deze paragraaf is opgedeeld in vier verschillende thema's: communicatie door en met de overheid en instanties; communicatie van wetenschappelijk onderzoek en kennis; communicatie vanuit de media; en communicatie na een beving.

### ③.③.①

## COMMUNICATIE DOOR OVERHEID EN INSTANTIES

Dat bewoners in onzekerheid leven is, in de perceptie van de inwoners van het gebied, het gevolg van de tekortschietende reactie van de overheid om de problematiek in Groningen op te lossen (Stroebe *et al.*, 2019a). Bakema *et al.* (2018) onderschrijven dit en constateren ook dat de overheid tekort schiet in haar reactie op de problematiek in Groningen. Stroebe *et al.* (2019a) benadrukken dan ook dat betere communicatie nog steeds nodig is. Er is hierin onderscheid te maken tussen de communicatie over de versterkingsopgave en de schadeafhandeling.

### Versterkingsopgave

Communicatie vanuit instanties over de versterking roept soms meer vragen op dan bewoners in eerste instantie hadden. Dat is deels te wijten aan de voortdurende verandering en stapeling van beleid. Mede daardoor kan het voorkomen dat bewoners tegenstrijdige boodschappen te horen krijgen en dat afspraken niet worden nagekomen. Verder is het een punt van frustratie onder bewoners dat wachttijden zo lang zijn. Dit heeft allemaal

een negatieve invloed op hoe de communicatie wordt beoordeeld. Vooral als bewoners lange tijd onzeker blijven over de versterking ontstaat er veel ruimte voor eigen interpretaties van bewoners en kunnen gemakkelijk geruchten ontstaan en desinformatie in omloop komen, wat op haar beurt weer veel onzekerheid met zich meebrengt. De Onafhankelijke Raadsman (2019) concludeert dan ook dat er duidelijkheid moet komen over de versterkingsopgave.

### Schadeherstel

De Onafhankelijke Raadsman heeft in 2018 veel klachten gekregen over de uitvoering van Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen. Deze klachten gingen vaak over de afhandelingstermijn van de gemelde schade. Wel neemt de tevredenheid van bewoners over communicatie toe als ze persoonlijk worden benaderd, bijvoorbeeld door zaakbegeleiders/bewonersbegeleiders (Stroebe *et al.*, 2019a). De Onafhankelijke Raadsman (2019, p.1) onderstreept dat bewoners informatie moeten krijgen over de "prioritering, wachttijden en vergoeding van bijkomende kosten".

Zijlstra *et al.* (2019) geven aan dat uit interviews met kinderen en hun ouders blijkt dat de procedures voor schadeafhandeling in hun ogen te lang duren en dat de communicatie met instanties gedurende deze trajecten niet altijd goed is. Dit heeft ook weer zijn uitwerking op kinderen.

De GGD (2019) doet verschillende aanbevelingen hoe de communicatie te bevorderen. Bewoners moeten bijvoorbeeld beter ingelicht worden over wanneer men wat kan verwachten, waar de dilemma's voor de uitvoering liggen (hierdoor maak je bewoners deelgenoot van de mogelijke oplossing en kan je begrip oproepen) en er moet duidelijk aangegeven worden wat er nog niet bekend is. GGD (2019) legt ook nadruk op het belang van informatie om zo bewoners zekerheid te geven. GGD (2019) constateert dat er naast kinderen ook andere kwetsbare groepen zijn zoals ouderen en laaggeletterden die extra aandacht behoeven in de communicatie van de overheid zodat iedereen wordt bereikt. Hierbij moet rekening gehouden worden met het gegeven dat niet iedereen in de provincie Groningen toegang heeft tot digitale communicatiemogelijkheden of hier voldoende vaardig mee is. Voor het gevaar van het uitsluiten van bepaalde groepen waarschuwen ook Bakema *et al.* (2018) – dit kan leiden tot een benadeling van zwakkere of minder goed geïntegreerde groepen (een veel voorkomend fenomeen tijdens rampen: kwetsbaren worden bovenmatig zwaar getroffen) en daardoor een vergroting van sociale ongelijkheid.<sup>42</sup>

<sup>42</sup> Zie bijvoorbeeld ook: Reid, M. (2013). Disasters and Social Inequalities. *Sociology Compass* 7(11), 984–997.



## ③.③.②

## COMMUNICATIE VAN WETENSCHAPPELIJK ONDERZOEK EN KENNIS

In de literatuurstudie van 2018 werd gesignaleerd dat de wetenschap een belangrijke rol kan spelen in het wegnemen van onzekerheden over de impact van de aardbevingen, maar het afgelopen jaar constateerden een aantal onderzoekers dat dit (nog) te weinig gebeurt. Volgens Derksen & Gebben (2019) staan op gebied van regionale economie de kennis van experts, bewoners en beleidsmakers op het moment niet voldoende met elkaar in verbinding. Op dit terrein maken beleidsmakers onvoldoende gebruik van de kennis in het ontwerpen van hun plannen. Daarnaast wordt de kennis van bewoners onvoldoende benut (Derksen & Gebben, 2019).

Ook in een eerdere *Critical Review* constateerden Derksen & Gebben (2018) al dat er meer samenwerking zou moeten plaatsvinden tussen onderzoekers en beleidsmakers om kennisverlies tegen te gaan. Tijdens deze *Critical Review* over cultureel erfgoed in het aardbevingsgebied komt onder andere naar voren dat bewoners vinden dat de kennis niet voldoende wordt gedeeld. Dit wordt ook bevestigd door Busscher & Postmes (2019a).<sup>43</sup>

Het begrip *citizen science* (burgerwetenschap) lijkt ogenschijnlijk interessant in de context van de gaswinning. *Citizen science* is een type onderzoek dat wordt uitgevoerd door bewoners die worden begeleid door wetenschappers (zie Derksen & Gebben, 2018). Het voordeel van zo'n onderzoeksopzet is dat het bewoners directer betreft bij de vraagstukken waar bestuurders en organisaties zo moeilijk vat op krijgen.

Zoals weergegeven in Vlek (2018) is de complexiteit van het dossier ook een heet hangijzer in de communicatie en de mogelijkheid tot kennisdeling op gebied van seismiciteit en de verwachtingen voor de toekomst. De berekeningen die ten grondslag liggen aan de bodembeweging zijn ondoorzichtig, bevatten soms aannames en de uitkomsten zijn moeilijk te toetsen. Hierover verschillen instanties en experts soms ook van mening.<sup>44</sup> Dit is een uitdaging voor bewoners, wetenschappers en de betrokken instanties die moeten werken met modellen zoals het HRA-model (Stroebe *et al.*, 2019a).

Vlek (2018, 2019a) en Bakema *et al.* (2018) pleiten dan ook voor een permanent onafhankelijk instituut, dat vanuit verschillende wetenschappelijke disciplines op een transparante, interactieve en open manier het onderzoek onder de loep neemt.<sup>45</sup> Zij zal waar nodig dit onderzoek weerleggen en verduidelijken en vervolgens deze kennis verspreiden naar leken en uitvoerders. Op dit moment wordt de wetenschappelijke discussie gedomineerd

<sup>43</sup> Het rapport Busscher & Postmes (2019a) is een samenvatting van de uitkomsten van de in december 2018 gehouden bijeenkomst van het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen. Het doel van de bijeenkomst was een discussie op gang te krijgen over de rol van wetenschap en de voorwaarden die er gesteld zouden moeten worden aan (publiek gefinancierd) onderzoek. Ook werd er gesproken over de afstemming van onderzoek om duplicatie te voorkomen, het gebruik van bestaande datasets en hoe je hogere omloopsnelheid van onderzoek kan stimuleren. Dit heeft geleid door een aantal randvoorwaarden en aanbevelingen rondom het ontwerpen en opzetten van onderzoek, het uitvoeren van onderzoek, en het terugkoppelen van uitkomsten.

<sup>44</sup> Zie ook: Derksen, W. en Gebben, M. (2018). *Verslag Critical Review #2*. <<https://www.rug.nl/sustainable-society/research/earthquakes/critical-reviews/critical-review-dreigings-en-risicokaarten.pdf>>

<sup>45</sup> Hier is inmiddels gehoor aan gegeven door de oprichting van het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.

door natuurwetenschappers en technologen in samenwerking met de overheid. Vlek (2018) lijkt ook te pleiten voor een grotere inbreng van de sociale wetenschappen. Zoals uitgelegd in het onderstaande citaat (Vlek, 2018, p.49):

*“Het onderzoek over ‘Groningen’ wordt gedomineerd door natuurwetenschappers en technologen in een veelal langdurige adviesrelatie met de Rijksoverheid. De voornaamste bevindingen en conclusies uit recente adviesrapporten verdienen onafhankelijk, veelzijdig en kritisch te worden doorgesproken en getoetst. Dit kan zowel de wetenschappelijke grondslagen als de maatschappelijke acceptatie versterken van cruciale overheidsbesluiten die nog lang zullen doorwerken.”*

Uit het bovenstaande citaat komt naar voren dat er veel behoefte is aan kennisdeling en objectieve informatievoorziening met duiding. Het SodM wordt genoemd als een belangrijk instituut voor het voorzien in objectieve informatie gezien het vertrouwen dat dit instituut geniet in de regio. Uit onderzoek van Vrieling *et al.* (2018) blijkt dat dit instituut het meeste vertrouwen geniet in de provincie.

## ③.③.③

## COMMUNICATIE DOOR DE MEDIA

In de vorige literatuurstudie werd aangegeven dat er weinig wetenschappelijk onderzoek is gedaan naar de berichtgeving over de aardbevingen in de media, het effect daarvan en hoe dit een rol speelt in de gevoelens van mensen (Sluiter *et al.*, 2018a). Daarin is sindsdien wel wat verandering gekomen, in de zin dat enkele nieuwe onderzoeken aandacht hebben besteed aan de percepties van bewoners over berichtgeving in de media.

Stroebe *et al.* (2018a) laten zien dat online zoekopdrachten naar de gaswinning in de media rond de verkiezingen van 2017 (rond februari/maart) en na de beving van Zeerijp (januari 2018) piekte. Stroebe *et al.* (2018a) concluderen dat de hoeveelheid aandacht op (sociale) media voor het onderwerp geen direct verband houdt met de boosheid van bewoners. Positief is dat bewoners zich het afgelopen jaar niet onveiliger lijken te voelen door de aandacht die de media besteedt aan de gaswinning en aardbevingen (Stroebe *et al.*, 2019a).

Na de beving van Zeerijp was de opinie van bewoners over de media-aandacht verdeeld (Postmes *et al.*, 2018, p.4):

*“Bewoners zijn ambivalent over de media aandacht. Sommigen zijn er blij mee, het geeft een gevoel van erkenning. De media-aandacht zorgt echter ook voor een gevoel van frustratie, omdat de aandacht snel wegeeft en respondenten er weinig vertrouwen in hebben dat de media-aandacht effect heeft op de besluitvorming.”*

Er is al met al maar weinig onderzoek naar de rol die reguliere nieuws-media spelen bij de ophef en onzekerheid rond de gaswinning. Het enige onderzoek dat soms enige aandacht besteedt aan dit onderwerp is Gronings Perspectief (zie ook hieronder). Op basis van dit onderzoek kan echter niet veel anders worden geconcludeerd dan dat het onwaarschijnlijk is dat reguliere media de oorzaak zouden zijn van de voortdurende onzekerheid en het ervaren gebrek aan duidelijkheid over beleid en toekomst.

③.③.④

## CRISISCOMMUNICATIE

In de vorige literatuurstudie was er nog geen inzicht in de behoefte van bewoners na een beving. Op basis van het onderzoek van Postmes *et al.* (2019) is vastgesteld dat bewoners over het algemeen na een beving behoefte hebben aan duidelijke en feitelijke informatie. Dit is veelal ook gericht op praktische tips, zoals waar je na de beving schade kan verwachten in je huis, hoe herken je aardbevingsschade en waarop moet je letten bij een schade inspectie.

De meningen over de inhoud van de berichtgeving na de beving in Zeerijp liepen uiteen van een gevoel van erkenning tot frustratie. Zo waren er mensen (19% van de ondervraagden, N=1724) die de mediaberichten over de beving goed, duidelijk en objectief vonden, sommige mensen waren ook blij met de aandacht die de landelijke media aan de aardbeving besteedden (16%) (Postmes *et al.*, 2018). Anderen vonden dat de nieuwswaarde snel afnam en dat de aandacht niet zou leiden tot enige verbetering van het gevoerde beleid in Groningen. Ook vond een deel (17%) de mediaberichten onduidelijk, dat het elkaar tegensprak of te eenzijdig belicht (voor meer informatie zie Postmes *et al.*, 2018).

In het onderzoek van Postmes *et al.* (2019) constateren de auteurs, op basis van de wensen van bewoners direct na de bevingen, dat het voor bewoners onduidelijk is welke partij verantwoordelijk is voor betere informatievoorziening aan bewoners. Wel is duidelijk dat verschillende partijen zoals gemeenten, de provincie, SodM, en de overheid proactiever kunnen zijn in informatievoorziening. Een andere belangrijke partij zijn de woningcorporaties. Vooral na een beving zouden zij meer en beter kunnen communiceren over de schadeafhandeling en de veiligheid van panden, aldus Postmes *et al.* (2019).

Postmes *et al.* (2019) doen de aanbeveling om de instanties gezamenlijk een protocol te laten opstellen waarin afspraken worden gemaakt over de communicatie direct na een beving. Op het moment is zo'n protocol er nog niet, al hebben instanties naar aanleiding van dit rapport wél de onderlinge afstemming gezocht. Ook werd er in november 2018 door de Veiligheidsregio een aardbevingsoefening georganiseerd waar hulpdiensten hebben geoefend op samenwerking.<sup>46</sup> Instanties die een rol kunnen spelen in de informatievoorziening na een beving zijn de Veiligheidsregio, gemeenten, de TCMG en het KNMI.



19%

van de ondervraagden vond mediaberichten over de beving in Zeerijp goed

<sup>46</sup> Veiligheidsregio Groningen (2019). *Aardbevingsoefening 2018*. Laast geraadpleegd 2020-01-20. <[https://www.veiligheidsregiogroningen.nl/wat\\_wij\\_doen/actueel/aardbevingsoefening/](https://www.veiligheidsregiogroningen.nl/wat_wij_doen/actueel/aardbevingsoefening/)>

Tenslotte concludeert het Staatstoezicht op de Mijnen (2019b) dat de situatie in Groningen met betrekking tot schadeafhandeling en versterking óók een crisis is. Met andere woorden: een crisisaanpak is ook zonder hevige beving een vereiste, op dit moment. Uiteraard heeft dat ook consequenties voor de communicatie.

Hierbij geven wij als Kennisplatform graag de volgende reflectie: waar het volgens de toezichthouder een crisis is, antwoordt de regering in haar kamerbrief (33529-664) dat er een ruimer mandaat komt voor de NCG. De directeur NCG kan hierdoor zelfstandig beslissingen nemen en is bevoegd om alle beslissingen te nemen in de versterkingsoperatie die nodig zijn voor de veiligheid in Groningen. Dat klinkt daadkrachtig, maar er is een bijzin toegevoegd: NCG moet dit doen "met inachtneming van artikel 8 van het Besluit versterking gebouwen Groningen". – en dat het Ministerie van BZK, in overleg met de regio, een inventarisatie maakt van de mogelijkheden om "het besluitvormingsproces te versnellen". De reactie van de regering maakt hiermee duidelijk dat het niet van plan is iets te veranderen aan de achterliggende oorzaak die volgens SodM maakt dat er een crisisaanpak nodig is: de oorzaak van achterblijvende voortgang is vooral onvoldoende éénduidige sturing en organisatie.

③.④

## PROCEDURES EN POLITIEKE BESLUITVORMING OVER AARDGASWINNING

In de vorige literatuurstudie kwam er naar voren dat de moeizame afwikkeling van schade en versterking bijdraagt aan het gevoel van onrechtvaardigheid bij bewoners. Ook werd er aangegeven dat het vertrouwen van bewoners in de overheid aangetast werd door de vele (nieuwe) instanties.

Bakema *et al.* (2018) concluderen dat de overheidsreactie op de gaswinnings- en aardbevingsproblematiek de impact van de ramp heeft verergerd. Het opgetuigde institutionele systeem is in hun ogen de kern van het probleem. Hierdoor concluderen zij ook dat de problematiek in Groningen sociaal geconstrueerd is. Dit wordt onderschreven door Bröring (2018), die stelt dat de *governance* (het bestuur) in Groningen niet alleen deel uitmaakt van de oplossing maar ook de kern is van de problematiek. Mouter *et al.* (2018) benadrukken dat er veel wantrouwen is jegens minister Wiebes omdat hij een dubbele agenda lijkt te hebben en omdat de veiligheid niet voldoende in acht wordt genomen. Dat de problematiek voorkomen had kunnen worden door adequate maatregelen zorgt alleen nog maar voor meer wantrouwen (Bakema *et al.*, 2018).

Schmidt *et al.* (2018) geven aan dat er, door de gaswinning en de reactie op aardbevingen, in Groningen nu sprake is van een institutionele crisis. Een institutionele crisis wordt gedefinieerd als een beleidssector die te maken heeft met een relatief sterke achteruitgang in legitimiteit die zich blijft

voortzetten. In het artikel van Schmidt *et al.* gaan de onderzoekers dieper in op de oorzaken en gevolgen van een dergelijke crisis en onderzoeken ze hoe hiermee wordt omgegaan. Ze concluderen dat dit soort crises anders zijn dan reguliere crises of rampsituaties en dat dit vraagt om een urgente reactie.

Ze stellen dat er bepalende momenten zijn geweest van 2012-2015 in het crisismanagement van de Rijksoverheid, ook wel 'trigger events' genoemd, die hebben bijgedragen aan de institutionele crisis (Schmidt *et al.*, 2018). Dit zijn momenten geweest waarop maatregelen zijn ingezet die als het ware de politieke aandacht afleiden, uiteindelijk ten koste van de legitimiteit.

1<sup>e</sup>  
trigger

Het eerste *trigger* moment (2013) was een paar maanden na de beving van Huizinge toen de NAM en het Ministerie van EZK stelden dat de algemene perceptie was dat de toenemende aardbevingen geen nieuwe veiligheidsrisico's met zich meebrachten. In 2013 besloot minister Kamp een serie onderzoeken uit te zetten naar de impact van de bevingen, om vervolgens beleidsmaatregelen (bijvoorbeeld het verminderen van de gaswinning) uit te stellen. Het inzetten van een onderzoek wordt gezien als een symbolische maatregel die ertoe heeft geleid dat de aardbevingen (tijdelijk) van de politieke agenda verdwenen.

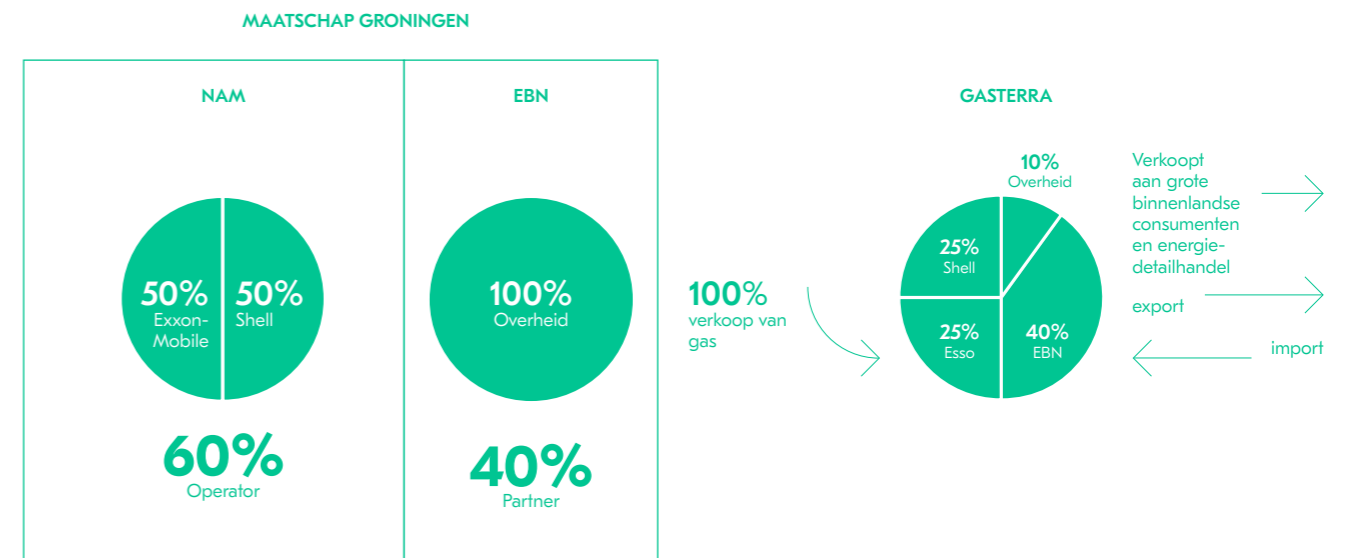
2<sup>e</sup>  
trigger

De tweede *trigger* (2013) was toen, doordat bovenstaande maatregelen geen verandering brachten, er een tegenbeweging ontstond vanuit lokale maatschappelijke organisaties. Vanuit de regio werd de Commissie Meijer ingesteld.<sup>47</sup> De minister wou destijds, naast de selectie van de commissieleden, geen bemoeienis hebben met deze commissie. Het rapport van de Commissie wordt door Schmidt *et al.* gezien als *trigger* die het onderwerp terug op de nationale agenda heeft gezet. Als antwoord op deze aandacht werd de Dialoogtafel opgezet om verschillende actoren meer inspraak te geven in het gasdossier en de legitimiteit van het gevoerde beleid te herstellen.<sup>48</sup> Door Schmidt *et al.* wordt het opzetten van de Dialoogtafel gezien als een maatregel om de institutionele crisis te verhelpen. Maar de deelnemers van de tafel hadden beperkte invloed en de NAM en EZK waren niet daadwerkelijk toegewijd om met maatschappelijke partners te werken.

3<sup>e</sup>  
trigger

De derde *trigger* (2014) was toen lokale beleidsmakers, ambtenaren en maatschappelijke organisaties opnieuw meer aandacht gingen vragen voor de problematiek rondom de gaswinning. In eerste instantie met weinig resultaat, zeker toen de minister wederom een licentie afgaf aan de NAM

voor gaswinning. De NAM mocht iets minder gas winnen, maar echte beleidsveranderingen bleven uit. Ook werden lokale actoren niet geconsulteerd in de besluitvorming. Dit alles leidde tot nog meer frictie tussen Groningen en Den Haag. De problematiek rond de aardbevingen kwam weer terug op de nationale agenda, waarop de oprichting van de Nationaal Coördinator Groningen volgde in 2015. Verder tonen de onderzoekers verbazing dat het Gasgebouw (de samenwerkingsconstructie van de overheid en de bedrijven die betrokken zijn bij de gaswinning) intact is gebleven nadat duidelijk werd dat gaswinning een groter risico voor de veiligheid is dan werd verondersteld. Ter informatie het Gasgebouw ziet er als volgt uit (Figuur 3.1):



Figuur 3.1 Organogram Gasgebouw. Bron: Van der Voort & Vanclay, 2015.<sup>49</sup>

Een andere conclusie die de onderzoekers (Schmidt *et al.*, 2018) trekken is dat de effectiviteit van een reactie op een institutionele crisis afhankelijk lijkt te zijn van het soort tegenreactie die het oproept bij bijvoorbeeld maatschappelijke organisaties en burgergroepen. En in Groningen werd de tegenreactie tegen het handhaven van de *status quo* bij maatschappelijke organisaties, burgergroepen en ook lokale en regionale overheden steeds vasthoudender. De legitimiteit van het gevoerde beleid kwam zo steeds meer ter discussie te staan, zonder dat dat beleid wezenlijk werd aangepast.

<sup>47</sup> De Commissie Meijer richtte haar activiteiten op de directe gevolgen van de aardbevingen, de economische impact, de huizenmarkt en de compensatie voor gedupeerden.  
<sup>48</sup> De Dialoogtafel bestond van 2014 tot 2016 als orgaan van maatschappelijke partners om de regio een stem te geven in de beleidsplannen en de compensatie voor de aardbevingsschade.  
<sup>49</sup> Van der Voort, N. & Vanclay, F. (2015). Social impacts of earthquakes caused by gas extraction in the Province of Groningen, The Netherlands, *Environmental Impact Assessment Review* 50, 4.

In de vorige literatuurstudie werd in het verlengde van de institutionele context geschreven over *policy-stacking* – de opeenstapeling van instanties waarin nieuwe afspraken en beleid zich in snel tempo opvolgt – dit zou het vertrouwen van bewoners aantasten. “Instanties en organisaties volgen elkaar op en vervangen elkaar” (Sluiter *et al.*, 2018a, p.37). Derksen & Gebben (2019, p.11) zeggen hierover het volgende:

*“Het besef dat oude instituties (Rijk, Provincie, gemeenten) onvoldoende in staat zijn om nieuwe vragen te beantwoorden, leidt al gauw tot het plan om nieuwe instituties in het leven te roepen. Dat kan wijs zijn, als er echt een doorbraak nodig is. Maar nieuwe instituties vragen tegelijkertijd ook veel tijd en menskracht voordat ze een minimumniveau van functioneren hebben bereikt. En ze missen de natuurlijke democratische legitimiteit van de oude genoemde instituties. Bovendien worden ze vaak niet de tijd gegund om zich te ‘zetten’. Het gevolg is al snel dat weer om een nieuw instituut wordt geroepen, waardoor gemakkelijk een teleurstellende institutiecarrousel kan ontstaan.”*

De oprichting van nieuwe instituties brengt dus verschillende gevaren met zich mee, waaronder het verlies van vertrouwen bij bewoners, het overhaast te werk gaan en de tijd die het kost om een nieuw instituut op te zetten. Hierbij is goed toezicht houden op het reilen en zeilen van instituties en transparantie essentieel, maar zoals Derksen & Gebben (2019) waarschuwen: toezicht houden wordt steeds ingewikkelder naarmate er meer mensen en instanties bij een probleem worden betrokken. Dit gaat tevens ten koste van effectiviteit omdat middelen en mankracht worden uitgegeven aan het uitvoeren in plaats van het bijdragen aan het doel.

Mouter *et al.* (2018) proberen om de methodiek van *Value-sensitive design* (waarden-bewust ontwerp) toe te passen op de Groningse gaswinning. Zij geven aan dat bij een lage acceptatie van energieprojecten, zoals in Groningen het geval is (zie ook Vrieling *et al.*, 2018), het een rol speelt dat deze onvoldoende rekenschap geeft van maatschappelijke kernwaarden, waaronder ook ethische vraagstukken. Het veronachtzamen van deze waarden kan conflicten veroorzaken en oplossingen ondermijnen. Het inpassen van waarden kan volgens Mouter *et al.* (2018) juist bijdragen aan het ontdekken van mogelijke aanpassingen van een project, zowel op technisch, procedureel als bestuurlijk vlak, die een oplossing mogelijk maken.

Uit de waardenanalyse van Mouter *et al.* komt naar voren dat in de Groningse casus met name de waarden veiligheid en vertrouwen van belang worden gevonden en in iets mindere mate ook eerlijkheid, onpartijdigheid en economische welvaart. Dit betekent dus dat deze waarden opgenomen zouden moeten worden in het ontwerp van de gaswinning. De reden dat eerlijkheid prominent naar voren komt is volgens Mouter *et al.* (2018) deels omdat minister Wiebes het belang van eerlijkheid altijd sterk heeft benadrukt als een topprioriteit in het nieuwe beleid, maar dat hier in de ogen van bewoners weinig van terecht is gekomen.

Vanuit de *bottom-up* benadering (zie uitleg paragraaf ③.②) kwamen andere waarden naar voren, namelijk duidelijkheid, leefbaarheid, onpartijdigheid en transparantie. De waarde ‘duidelijkheid’ kwam vooral naar voren omdat er duidelijkheid moet komen over de schadeafhandeling, compensatie en de productie-limieten (met andere woorden: tot wanneer er gas gewonnen kan worden/hoeveel gas er nog in de bodem zit). Naar aanleiding van deze analyse concluderen Mouter *et al.* (2018) dat de veiligheid beter in acht genomen moet worden in Groningen.

Wat betreft de politieke besluitvorming en de kwaliteit van de uitvoering van het beleid, valt op dat er het afgelopen jaar meer kritiek is geuit op de bestuurskracht in de regio en specifiek die van gemeenten (Derksen & Gebben, 2019).<sup>50 51</sup> Gemeenten krijgen desalniettemin een grotere rol in de versterkingsopgave: “lokale stuurgroepen krijgen een regisserende rol met betrekking tot lokale afwegingen, prioritering en communicatie naar hun bewoners. De rol van NCG wordt uitvoerend in plaats van regisserend” (Stroebe *et al.*, 2019a).

Al met al zijn de afgelopen periode veel studies verschenen met een bestuurlijke invalshoek, die zeer verschillend van opzet zijn. Ondanks de heterogeniteit van het onderzoek, wijzen de studies er allen op dat de crisis in Groningen is ontstaan door een falende reactie op de aardbevingsproblematiek. Er is consensus dat de overheidsreactie de negatieve impact van de bodembeweging heeft verergerd en sommigen suggereren dat de rijksoverheid de oorzaak is van de crisis.

<sup>50</sup> Miskovic, M., Jach, S., Folkers, M. (2019). *Onkunde en kinnésinne provincie en gemeenten medeschuldig aan drama gasdossier*. Laatste geraadpleegd 2019-8-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/205961/Onkunde-en-kinnésinne-provincie-en-gemeenten-medeschuldig-aan-drama-gasdossier>>

<sup>51</sup> Berg, van den, M. (2019). *Anonieme bronnen liever niet*. Laatste geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/205975/Anonieme-bronnen-liever-niet>>



## ③.5

## ACTIEBEREIDHEID EN PROTEST

In de literatuurstudie van 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) werd geconstateerd dat de actiebereidheid van mensen met meervoudige schade sterk verhoogd is en dat bewoners met schade eerder een protest-stem uitbrengen. Collectieve acties omvatten verschillende vormen van gedrag met als doel om de omstandigheden voor een grotere groep mensen te verbeteren. Stroebe, Postmes & Roos (2018b) laten zien dat op gebied van gaswinning een zeer breed spectrum van acties wordt genomen die een collectief karakter hebben. Die acties hebben niet altijd het karakter van protest of demonstraties. Ook mensen die niet genegen zijn tot zulke acties kunnen onrecht ervaren en accepteren dit niet stilzwijgend. Wat deze mensen bijvoorbeeld wél doen, omwille van de groep gedupeerden, is communiceren en informeren over wat er met anderen gebeurt. Of ze melden omwille van het collectief schade en verzetten zich tegen (in hun ogen) onterechte beslissingen. Ook is er veel behoefte om dingen voor de gemeenschap zelf te doen: mensen zetten zich meer in voor de eigen gemeenschap. Dit type gedrag is vergelijkbaar met solidariteitsreacties die in de literatuur over rampen uitvoerig worden beschreven.

De behoefte van mensen om gehoord te worden blijft dus groot. Dit wordt ook bevestigd door Vrieling *et al.* (2018). Zij concluderen dat er een grote behoefte is om de verantwoordelijke partijen ook juridisch verantwoordelijk te stellen. Ondanks de gerapporteerde bereidheid tot deelname aan juridische processen zijn er in de praktijk duizenden die dit doen. Of dit veel of weinig is, is moeilijk te zeggen, want in dit opzicht is Groningen moeilijk vergelijkbaar met andere casussen. Vrieling *et al.* (2018) doen nog een andere interessante observatie: de sterke behoefte bij mensen om hun eigen gasgebruik te verminderen dient in Groningen een collectief doel (Vrieling *et al.*, 2018). Deze lijkt ingegeven niet alleen door de behoefte om een transitie te maken naar een andere energievoorziening, maar ook door een achterliggende behoefte aan rechtvaardigheid voor de bewoners. In zekere zin bevestigt deze bevinding dus dat op collectief vlak een breed scala aan herstelacties wordt genomen.

Greijdanus & Postmes (2018) legden in een langer lopend onderzoek in 2016 en 2017 verschillende aspecten van maatschappelijke onrust en protest in Groningen onder de loupe. In het bijzonder richtten zij zich op de relatie tussen online activisme en offline uitingen van protest. Opvallend is dat noch geïnterviewde bewoners noch een groot deel van de geïnterviewde deelnemers aan collectieve acties zichzelf beschouwen als activist (Greijdanus & Postmes, 2018). De Groningers die tegen de gaswinning en de problematiek in actie komen noemen zichzelf 'reactivist'. Hiermee bedoelen dat ze enkel actie voeren als reactie op een tegenpartij die hen heeft benadeeld. Dat de tegenpartij de NAM is is voor velen evident, maar in toenemende mate ziet men ook de Rijksoverheid als vijand. Geïnterviewde milieuactivisten hebben minder moeite om zichzelf activist te noemen. Daaruit blijkt dat het bondgenootschap van reactivisten en milieuactivisten niet leidt tot versmelting van de twee.

Net als andere onderzoekers signaleren deze onderzoekers ook dat er een veelvoud aan actievormen is. Bovendien nemen zij waar dat mensen van de ene actievorm (bijvoorbeeld het melden van schade) overgaan naar de andere actievorm (het schrijven van een boze brief, aantekenen van protest, of deelnemen aan een demonstratie). De belangrijkste reden om een stap verder te gaan, schrijven Greijdanus & Postmes (2018) is dat mensen zich niet gehoord voelen.

Het onderzoek van Greijdanus & Postmes (2018) gaat vooral over de relatie tussen acties op sociale media en meer traditioneel (offline) activisme in de vorm van protest en demonstraties. Zij laten zien dat het moeilijk is (en mogelijk zelfs misleidend) om op basis van sociale media berichten conclusies te trekken over de motieven van de schrijvers van berichten. De implicatie is dat reuring op sociale media geen goede indicator is van de ongenoegens die er leven.

Interessant is dat uit het enquêteonderzoek blijkt dat het niet noodzakelijk de zwaarst getroffen gedupeerden zijn die overgaan tot protest en collectieve actie: solidariteit is een belangrijke drijfveer. Boosheid en woede (die vaak voorkomt uit het idee dat bewoners onrecht is aangedaan) vergroten de kans dat men deelneemt aan collectieve actie. Dit wordt ook onderschreven door onderzoek van Kutlaca *et al.* (2019) dat is uitgevoerd in 2013.<sup>52</sup> Doordat deze studie in 2013 is uitgevoerd kan het zijn dat de bevindingen afwijken van het sentiment jegens de aardbevingen in 2019 gezien de veranderingen in het dossier. Zij geven ook aan dat de kans dat individuen in Groningen in het aardbevingsgebied zelf overgaan tot collectieve acties groter wordt als zij onrecht ervaren in de persoonlijke sfeer. Mensen in regio's die minder sterk door de aardbevingsproblematiek zijn getroffen gaan tot collectieve actie over vanwege ervaren collectieve onrecht (Kutlaca *et al.*, 2019). Greijdanus & Postmes (2018) signaleren verder dat de acties in Groningen toenemen en verharden. Wantrouwen jegens de overheid, waargenomen belangenverstremming en zich niet gehoord voelen spelen allen een rol in deze radicalisering (Greijdanus & Postmes, 2018).

---

**Er is het afgelopen jaar veel nieuw onderzoek verschenen naar actiebereidheid en protest. Wat duidelijk wordt is dat er een veelvoud aan actievormen bestaat die voor buitenstaanders niet altijd herkenbaar zijn als collectieve actie. Ook wordt duidelijk dat acties vaak voortkomen uit een reactie op de NAM en de Rijksoverheid die bewoners, in hun ogen, moedwillig duperen. Het zijn niet altijd de zwaarst getroffen die actie voeren. Acties lijken toe te nemen en te verharden, met name wanneer mensen zich niet gehoord voelen.**

---

<sup>52</sup> Zij hebben op basis van een enquête mensen bevraagd over hun percepties over de aardbevingen. Ze hebben in totaal 347 (N=347) enquêtes geanalyseerd.

## ③.⑥

## RECHTSPRAAK

In de literatuurstudie van 2018 werd aangegeven dat het wenselijk zou zijn “om publieksrecht toe te passen in plaats van aansprakelijkheidsrecht” in het beoordelen, verwerken en toekennen van schade (Sluiter *et al.*, 2018a, p.39). Ook kwam in de vorige literatuurstudie naar voren dat het College voor de Rechten van de Mens mogelijk verschillende mensenrechtenschendingen in Groningen observeerde. Deze paragraaf gaat in op de omslag van de juridische aanpak, de uitspraak van de Hoge Raad en de lopende rechtszaken rondom de gaswinning.

## ③.⑥.①

## OMSLAG JURIDISCHE AANPAK

Sinds de voltooiing van de vorige literatuurstudie is er een omslag geweest in de juridische aanpak van de claims bij aardbevingsschade: “het privaatrechtelijke systeem werd vervangen door een publiekrechtelijk stelsel” (Bröring, 2018, p.16). De Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen is hier een belichaming van. Deze zal, in navolging van het Wetsvoorstel Instituut Mijnbouwschade Groningen die de minister van EZK in de zomer van 2018 heeft ingediend, permanent worden onder de naam Instituut Mijnbouwschade Groningen (IMG) (van de Bunt, 2019). Het Instituut Mijnbouwschade Groningen wordt een zelfstandig bestuursorgaan. De verwachting is dat dit medio 2020 zal worden gerealiseerd (van de Bunt, 2019). Bröring (2018) en Van de Bunt (2019) geven meer inzichten in de uitwerking van deze verandering en of deze aanpak uitkomsten biedt voor gedupeerde Groningers. Deze wijziging heeft invloed op de Gaswet en de Mijnbouwwet en omvat drie domeinen ① de omvang van de gaswinning, ② het schadeherstel en ③ de versterking van gebouwen. Deze zijn hieronder verder uitgelegd.

## ① Minimalisering gaswinning

Er is in 2019 een nieuwe wet in werking getreden: de Wet minimalisering gaswinning Groningenveld. Het voordeel van deze wet, ten opzichte van de oudere wetgeving, is dat de regie over de gaswinning meer bij de overheid komt te liggen in plaats van bij de NAM/Gasterra (Bröring, 2018). Een punt van kritiek op de wet, geuit door Bröring (2018), is dat leveringszekerheid wordt meegenomen in de overwegingen over hoe snel de winning afgebouwd moet worden. “Het biedt de minister speelruimte en doet af aan de duidelijkheid van zijn afwegingen” aldus Bröring (2018, p.18). Daarnaast is er geen duidelijk afbouwplan in de wet opgenomen.

## ② Het schadeherstel

Met dit nieuwe wetsvoorstel kunnen gedupeerden hun schadeclaim niet langer bij de NAM indienen. Dat zal met dit wetsvoorstel enkel bij het IMG kunnen (van de Bunt, 2019). In de oude situatie konden bewoners de NAM dagvaarden voor de civiele rechter. In de nieuwe situatie kunnen bewoners de NAM niet langer aanklagen en zullen zij bij geschillen over schadevergoeding de Staat moeten aanklagen via de Raad van State (Bröring, 2018). Dit voorstel heeft een aantal potentiële voordelen: er zullen geen

complicaties meer zijn rond samenloop, de rechtseenheid wordt door het voorstel bevorderd, en gedupeerden weten waar zij terecht kunnen (van de Bunt, 2019).

Maar er zijn ook risico's verbonden aan de nieuwe wet. Een punt van zorg dat Van de Bunt (2019) en Bröring (2018) uiten op de wet is dat de Staat zo tegenspeler wordt van gedupeerden. De vraag is of dat meer rechtszekerheid biedt voor claimanten. Van de Bunt (2019) verduidelijkt dat wanneer een gedupeerde een zaak aanspant tegen de Staat, er in het wetsvoorstel rekening is gehouden met de zwakkere positie van gedupeerden. Zo hoeft er geen procesvertegenwoordiging te zijn, is het griffiegeld lager en zijn er minder hoge proceskosten. Van de Bunt (2019) en Bröring (2018) signaleren ook enkele nadelen voor burgers aan het wetsvoorstel. Zo staat in het wetsvoorstel een (verval)termijn van maar dertien weken. De verjaringstermijn bij civiele zaken is vijf jaar. Ook wordt door de inwerkingtreding van de wet een deel van het Burgerlijk Wetboek dat over schadevergoeding gaat niet meer toegankelijk voor burgers om zich op te herroepen. Van de Bunt (2019, p.50) uit dan ook de zorg dat door de complete verschuiving van civiele weg naar de publiekrechtelijke weg een aantal fundamentele problemen kan ontstaan van grondrechtelijke en mensenrechtelijke aard.

## ③ Versterking van gebouwen

De wetgeving rondom de versterking met publieke aansturing en uitvoering is nog complexer dan de wetgeving over schadeherstel volgens Bröring (2018). Daarnaast is de methodiek (het HRA-model) die bepaalt welke adressen als eerst een bouwkundige inspectie moeten krijgen omstreden (Bröring, 2018; en zie ook Stroebe *et al.*, 2019a). Vertegenwoordigers van verschillende instanties hebben zich dan ook kritisch opgesteld tegenover het HRA-model vanwege de werkbaarheid en de juistheid van de risicoprofielen vastgesteld door het model (Stroebe *et al.*, 2019a).

---

De artikelen over de nieuwe wetgeving overziend, voorziet het op te zetten Instituut Mijnbouwschade Groningen in juridische zin in de behoefte om de ‘bestuurlijke spaghetti’ te vereenvoudigen. Particulieren en bedrijven kunnen voor hun schade nu een aanvraag doen bij één loket voor zowel materiële als immateriële schade, inclusief waardedaling van gebouwen en ‘angstschade’ (van de Bunt, 2019). Van de Bunt (2019) pleit om ook de versterking bij het IMG onder te brengen zodat schadeafhandeling gekoppeld kan worden aan de versterking. Opvallend is tenslotte dat al deze lange juridische trajecten worden afgelegd in een situatie die het Staatstoezicht op de Mijnen (2019b) omschrijft als een crisis die snel en daadkrachtig handelen vereist. Echter, de tijdsduur van de juridische wijzigingen gaat ten koste van de werkelijke voortgang die Groningers is toegezegd.

---

## ③.⑥.②

## RECHTSZAKEN

Nadat bewoners, maatschappelijke organisaties, waterschappen, gemeenten en de provincie (in totaal 26 partijen) bezwaar hebben gemaakt op het winningsbesluit van 2018-2019 heeft de Raad van State (RvS, de hoogste bestuursrechter van Nederland) in juli 2019 uitgesproken dat de minister van EZK beter moet beargumenteren waarom de Groningse gaswinning na het aflopen van het gasjaar 2018-2019 niet sneller kan worden afgebouwd naar nul (Raad van State, 2019).<sup>53</sup> Een punt van onduidelijkheid, constateert de RvS, is vooral welke maatregelen er genomen gaan worden om de gasvraag van industriële grootverbruikers (te weten de glastuinbouw en de gasexport) sneller af te bouwen (Raad van State, 2019).

Ook herhaalde de RvS haar eerdere constatering dat grondrechten in het geding zijn in Groningen. Dat deze rechten in het geding zijn bevestigd ook het Mensenrechtencomité van de VN. Zij hebben zich voor de tweede keer gebogen over de situatie in Groningen. In juli 2019 geeft het Comité aan dat de aanbevelingen uit 2017 onvoldoende zijn opgepakt en dat, ondanks het feit dat de Staat is toegewijd aan het afbouwen van de gaswinning, er nog steeds zorgen zijn over de effecten van de gaswinning op de veiligheid en het welzijn van de Groningers alsmede het privéleven van bewoners in hun woningen (Human Rights Committee, 2019). Ze geven drie verschillende aanbevelingen voor de Staat, te weten:

Het veiligstellen van fysieke veiligheid en mentale gezondheid van mensen in het gaswinningsgebied

Het geven van adequate compensatie voor slachtoffers en hulp bieden om toekomstige schade te voorkomen

Het verzekeren van betekenisvolle participatie en consultatie van Groningers in het ontwerpen en uitvoeren van het afbouwplan voor de gaswinning

Ook was er een uitspraak van de Hoge Raad (De HR is de hoogste rechter in Nederland op het gebied van civiel recht, strafrecht en belastingrecht) (Hoge Raad, 2019). De NAM en EBN (met de staat als enige aandeelhouder), werden gedaagd in deze zaak. De HR oordeelde dat de Staat vanaf 1 januari 2005 al op de hoogte had moeten zijn van het verband tussen de gaswinning en de aardbevingen. De HR stelde de Nederlandse Staat indirect aansprakelijk voor de schade aan de gebouwde omgeving rond het gaswinningsgebied.

Er lopen verschillende rechtszaken rondom de gaswinning. Zo loopt er een strafzaak tegen de NAM die is aangespannen door o.a. de GBB en verschillende burgers. Ook loopt er een Wob-verzoek (Wet Openbaarheid van Bestuur) inzake het HRA-model bij het Ministerie van EZK en de NCG.<sup>54</sup>

Ook relevant in deze context zijn de rechtszaken die lopen rondom de gaswinning uit kleine velden.<sup>55</sup> De problematiek in Groningen speelt hierin een grote rol. Voor het eerst in de geschiedenis sleept het Rijk/het Ministerie van EZK een gemeente voor de RvS.<sup>56</sup> De gemeente Smallerland (Friesland), waar ongeveer 40 boorputten liggen, maakte aanpassingen in het bestemmingsplan om nieuwe gaswinning onmogelijk te maken. Volgens het Ministerie gaat de gemeente daarmee in tegen de landelijke wet- en regelgeving. Ook werd het Ministerie van EZK hier niet van op de hoogte gesteld. Eind 2019 volgde hierover de uitspraak waarin de RvS het Ministerie van EZK in het gelijk stelde.<sup>57</sup>

Soortgelijke problemen spelen ook in andere gemeenten. Het college van burgemeester en wethouders van Steenwijkerland heeft samen met de gemeente Westerveld een verzoek om voorlopige voorziening ingediend bij de RvS om gaswinning te voorkomen in Eesveen. Het Canadese bedrijf Vermillion wint hier gas. Inmiddels heeft de RvS de uitspraak gedaan dat Vermillion een tweede boorput in gebruik mag nemen op de gaswinningslocatie Eesveen.<sup>58</sup>

<sup>53</sup> Groninger Bodembeweging (2019). *GBB Krant nummer 11*. Laatst geraadpleegd 2020-01-20. <<https://www.groninger-bodem-beweging.nl/wp-content/uploads/2019/06/GBB-krant-juli-2019.pdf>>

<sup>54</sup> Een Wob-verzoek is een verzoek geregeld door de Wet Openbaarheid van Bestuur om inzicht te krijgen in het handelen van de overheid. Openbaarmaking van overheidsbesluiten kan op deze manier totstandkomen, waar dit niet al uit eigen beweging is gebeurd. Sinds 1991 kan iedereen een Wob-verzoek indienen, hoewel er wel een aantal regels aan verbonden zijn.

<sup>55</sup> Voor een kaart met de locaties van kleine velden in Nederland zie: <https://www.nam.nl/gas-en-oliewinning/aardgas-uit-kleine-velden/locaties-kleine-velden.html#i-frame=LZ1hcHMva2xlaW5lXZljbGRlbi8>.

<sup>56</sup> RTV Noord (2019). *Rijk sleept Friese gemeente voor de rechter om gaswinning*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/211873/Rijk-sleept-Friese-gemeente-voor-de-rechter-om-gaswinning>>

<sup>57</sup> Middel, M. (2019). *Raad van State fluit gemeente Smallerland terug in poging gaswinning te voorkomen*. Laatst geraadpleegd 2020-01-27. <https://www.nrc.nl/nieuws/2019/11/06/tegenslag-voor-lokaal-gaswinningsverzet-a3979465>.

<sup>58</sup> De Stentor (2020). *Raad van State: gaswinning bij Eesveen kan doorgaan*. Laatst geraadpleegd 2020-04-09. <https://www.destentor.nl/steenwijkerland/raad-van-state-gaswinning-bij-eesveen-kan-doorgaan-ab02034d/>

## ③.7

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Dit hoofdstuk vat recent onderzoek op gebied van de communicatie, de procedures en besluitvorming, activisme van bewoners en de ontwikkelingen op juridisch gebied samen en voorziet het van duiding. Wat is de balans als we deze inzichten samenvoegen? Alhoewel de gaskraan in rap tempo dichterbij wordt gedraaid, zijn de problemen in Groningen nog lang niet opgelost. De Rijksoverheid heeft volgens de onderzoekers een institutionele crisis veroorzaakt. Bewoners, de Rijksoverheid, lokale overheden en maatschappelijke organisaties werken niet goed samen en zijn op verschillende fronten in conflict. De oplossingen hiervoor zijn juridisch omplex, tijdrovend en hun effectiviteit is nog ongewis. Een van de kenmerken van de afgelopen periode is dat er een toenemend aantal instanties betrokken is bij de bodembeweging. Temidden van dit alles valt op dat ondanks alle maatregelen, bewoners zich nog steeds onvoldoende gehoord voelen en mede door gebrekkige communicatie weinig zekerheden hebben over eventuele toekomstige oplossingen (zie ook het volgende hoofdstuk). Het is met andere woorden afwachten of de tot nu toe genomen maatregelen resultaat hebben. Het zal bijvoorbeeld nog moeten blijken hoe het op te zetten IMG helderheid en zekerheid kan verschaffen over de afhandeling van alle soorten schade. Kortom: het beeld rijst dat oplossingen zeer lang in de maak zijn en onzekere uitkomsten hebben. Ondertussen wordt de situatie complexer en daarmee onoverzichtelijker, terwijl men inmiddels vrij unaniem spreekt van een crisis.

Het toenemende aantal instanties roept ook de vraag op over de communicatie tussen instanties. Er is voor zover ons bekend geen onderzoek naar de kwaliteit van de communicatie tussen al die organisaties. Dat is een opvallende tekortkoming in het beschikbare onderzoek, temeer omdat sommige onderzoeken opmerken dat de gegevens over bijvoorbeeld de schadeafhandeling door TCMG niet voldoende bekend zijn bij andere overheidsinstanties zoals gemeenten (zie o.a. GGD, 2019). De kwaliteit van de samenwerking is in rampsituaties van groot belang. Daar is vooralsnog onvoldoende onderzoek naar geweest.

Een andere kennislacune is dat er een duidelijk overzicht mist van lopende rechtszaken.

Tenslotte valt op dat het, temidden van alle onderzoek, ontbreekt aan studies waarin de effectiviteit van nieuwe initiatieven (zoals schadeafhandeling door TCMG) wordt geëvalueerd. Ook de Nationaal Coördinator Groningen is de afgelopen periode opgehouden met het schrijven van een kwartaalrapportage. Dat betekent dat toezicht op de uitvoering van de kerntaken van schadeafhandeling en versterking nagenoeg onmogelijk is.

De problematiek rondom de gaswinning in Groningen is inmiddels een landelijke crisis, die ook de winning in kleinere velden en andere mijnbouw bemoeilijkt. De inzichten in dit hoofdstuk lijken ons relevant voor publieksreacties op overheidskeuzes die landelijk tegen lokaal belang afwegen. In Groningen constateren wij op basis van het huidige onderzoek dat de essentie van de 'Groningse toestanden' nog steeds ligt bij de grote moeite die het kost om daarin een redelijke balans te vinden. De oorsprong van de crisis ligt voor een groot deel bij de Rijksoverheid die steeds complexe en ondoorzichtige systemen inricht. Binnen die ingewikkelde constructies gaan lokale overheden, maatschappelijke organisaties en bewoners op allerlei manieren het gevecht aan om gehoord te worden en zo enige invloed uit te oefenen. Hiervan is de bewoner uiteindelijk de dupe: het systeem is star en log, het vertrouwen tussen de talloze onderdelen ervan is zoek, terwijl een crisissituatie per definitie goede samenwerking, lokaal initiatief en improvisatievermogen vereist.



# Beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking

De vorige literatuurstudie (Sluiter *et al.*, 2018a) concludeerde dat een deel van de inwoners van het aardbevingsgebied zich niet meer veilig voelt in hun huis. Deze subjectieve veiligheidsbeleving speelt sinds juni 2018 ook een rol in het vaststellingsbesluit waarin het aantal te winnen kubieke meters gas wordt bepaald (zie artikel 52d Mijnbouwwet).<sup>59</sup>

Dit hoofdstuk gaat dieper in op gevoelens van (on)veiligheid door de aardbevingen en geeft de ervaringen weer met schadeafhandeling en de versterkingsoperatie. Verder gaat dit hoofdstuk dieper in op wat de gaswinningsproblematiek doet met vertrouwen van bewoners in instanties en de impact van de versterkingsopgave op sociale cohesie in wijken en dorpen.

<sup>59</sup> Kamerstuk 34957.



**Ivan en Selma**  
Natuurgebied Kardingje aan de rand van Beijum in de gemeente Groningen. Beijum is samen met Lewenborg één van de zwaarst getroffen wijken van de stad Groningen.

## ④.1

## INLEIDING

De ervaren veiligheid hangt in Groningen deels samen met acute fysieke risico's door (gedeeltelijke) instorting. Die risico's zijn reëel volgens onder meer het HRA-model, dat modelmatig bepaalt welke woningen mogelijk een verhoogd risico op instorting hebben in geval van een zware beving. Risico's worden ook direct in praktijk vastgesteld bij de toetsing van woningen aan bouwnormen (voor bestaande bebouwing het proces van opname en beoordeling, vroeger inspectie en engineering. Hiernaast zijn er acuut onveilige situaties. Om een beeld te geven: sinds de oprichting van de TCMG (19 maart 2018) zijn er tot 30 maart 2020 1450 meldingen gekomen van Acuut Onveilige Situatie (AOS), waarvan zo'n 215 meldingen hebben geleid tot het inzetten van maatregelen zoals het stutten van de woning.<sup>60</sup>

1.450

**meldingen**  
van Acuut Onveilige  
Situatie (AOS) tot 30  
maart 2020 kwamen er  
binnen bij de TCMG

Uiteraard hebben deze factoren slechts betrekking op de fysieke veiligheid van woningen in geval van een hevige beving. Maar of mensen zich veilig voelen in hun huis hangt van veel meer factoren af. Zo constateerde de vorige literatuurstudie dat hoe meer schade mensen hebben gehad, hoe onveilig zij zich doorgaans voelen, bijvoorbeeld omdat men bang is dat het huis uiteindelijk 'total-loss' zal zijn. Onveiligheid hangt tevens samen met de zorg dat men financieel in de knel kan komen. Onveiligheidsgevoelens worden ook beïnvloed door het versterkingsadvies dat mensen hebben gekregen en beloftes die in het verleden zijn gedaan, hoe daarmee is omgegaan en in hoeverre er voor de persoon in kwestie duidelijkheid is over het schadeherstel en de versterking in de toekomst (zie ook Stroebe *et al.*, 2019a).

Een groot probleem voor bewoners in 2018/2019 op het gebied van gevoelens, (on)veiligheid en vertrouwen is de blootstelling aan de vele instanties en de bijkomende langsepende procedures die gepaard gaan met de schadeafhandeling en de versterkingsopgave (Onafhankelijke Raadsman, 2019; Stroebe *et al.*, 2019a). Doordat binnen organisaties niet duidelijk is wie waar verantwoordelijk voor is lopen procedures vertraging op en ook gaat de besluitvorming traag door de hoeveelheid lagen binnen organisaties (Stroebe *et al.*, 2019a). Ook wijst Stroebe *et al.* (2019a) op de hinder die mensen ervaren alsmede de onzekerheden over de toekomst die maken dat mensen zich onveilig voelen. Stroebe *et al.* (2019a, p.8) beschrijven dit als volgt:

*"Bewoners voelen zich onveilig door de onduidelijkheid over de afhandeling van schade aan hun woning en door onduidelijkheid over de beloofde versterking."*

Deze gevoelens worden ook weergegeven in de interviewserie *Ik wacht* van het Dagblad van het Noorden.<sup>61</sup>

<sup>60</sup> Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (2019). *Dashboard schadeafhandeling*. Laatste geraadpleegd 27-01-2020. <<https://schadedoormijnbouw.nl/over-de-tcmg/cijfers>>

<sup>61</sup> Dagblad van het Noorden (2019). *Dossier Ik Wacht*. Laatste geraadpleegd 2020-01-20. <<https://www.dvhn.nl/dossier/ik-wacht>>

## ④.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

Dit hoofdstuk geeft meer inzicht in de beleving van veiligheid, vertrouwen, schade en versterking met betrekking tot de gaswinning, de aardbevingen en het gevoerde beleid, en is als volgt opgebouwd: eerst wordt er een overzicht gegeven van gebruikte methodiek van de belangrijkste bronnen voor dit hoofdstuk (paragraaf ④.2).<sup>62</sup> Daarna wordt er dieper ingegaan op de gevoelens van (on)veiligheid van bewoners (paragraaf ④.3). Hierna gaan we dieper in op andere negatieve gevoelens door aardbevingen (paragraaf ④.4), de negatieve gevoelens door de schadeafhandeling (paragraaf ④.5), negatieve gevoelens door de versterkingsopgave (paragraaf ④.6), het verlies van vertrouwen in (overheids)instanties (④.7) en de sociale cohesie in dorpen en wijken (paragraaf ④.8). Omdat er het afgelopen jaar veel is geschreven over de versterkingsopgave en sociale cohesie in combinatie met de aardbevingsproblematiek, zijn deze twee thema's voor het eerst opgenomen in deze literatuurstudie.

Hieronder worden de bronnen uitgelicht die in dit hoofdstuk centraal staan, voor zover ze nog niet in het vorige hoofdstuk zijn besproken. Per rapport of artikel wordt de onderzoeksmethode besproken om een beter beeld te geven wanneer de data is verzameld, hoe de data is verzameld en op basis waarvan de conclusies in dit hoofdstuk zijn getrokken. De bronnen zijn wederom gerangschikt op alfabetische volgorde.

Het onderzoeksbureau **AHA! (2019)** heeft in opdracht van het Ministerie van EZK onderzoek gedaan naar de mate van tevredenheid van eigenaren die het aanbod voor de schadeafhandeling gaswinning Groningen van de NAM hebben geaccepteerd. Het onderzoek is uitgevoerd in de periode van 20 mei tot en met 4 juni 2019. Er is een aselechte steekproef getrokken van 671 eigenaren uit het eigenarenbestand van de NAM (de totale populatie bedraagt 4112 eigenaren). Van hen zijn 534 telefonisch geïnterviewd. De respons is daarmee 80%.

In dit hoofdstuk wordt tevens geput uit het jaarverslag van de **Commissie Bijzondere Situaties (2018)**. De Commissie Bijzondere Situaties is een onafhankelijke instantie, sinds april 2014 actief en voert de regeling Bijzondere Situaties uit. Dit is een vangnet voor de meest schrijnende gevallen: mensen die dringend hulp nodig hebben. Door een opeenstapeling van persoonlijke problemen (financieel, medisch, psychisch) worden de aardbevingsproblemen van het huis 'de druppel die de emmer doet overlopen'. Met het instellingsbesluit van de minister van EZK heeft de commissie met ingang van 1 mei 2016 een formele status. Daarmee is de Commissie Bijzondere Situaties nu gepositioneerd als een adviescommissie die bindend advies uitbrengt aan de NAM. De Onafhankelijk Raadsman is adviserend lid van de Commissie. Het secretariaat van de Commissie vindt onderdak bij en wordt in praktische zin gefaciliteerd door de NCG.

<sup>62</sup> Het gaat hier dan om de bronnen die nog niet eerder zijn behandeld.



Het rapport van **Elshof et al. (2018)** omvat een tussenevaluatie (mid 2018) van het leefbaarheidsprogramma van de NCG. In het bestuursakkoord 'Vertrouwen op herstel en herstel van vertrouwen' is door de toenmalige minister van Economische Zaken, de provincie Groningen en negen gemeenten uitgesproken dat de leefbaarheid van het aardbevingsgebied een forse impuls moet krijgen. Om dat te bewerkstelligen zijn sinds 2014 in totaal acht leefbaarheidsprogramma's in het leven geroepen, onder de noemer Kansrijk Groningen, waarvan er vijf onder regie van NCG (voorheen Dialoogtafel Groningen) vallen. Het programma Kansrijk Groningen liep af in 2018. In mei 2018 heeft de NCG het Sociaal Planbureau Groningen, onderdeel van CMO STAMM, gevraagd een tussenevaluatie uit te voeren van de vijf programma's die onder regie NCG vallen. De drie andere programma's die onder Kansrijk Groningen vallen (Herbestemming Erfgoed, Elk dorp een duurzaam dak en NAM Leefbaarheids-en duurzaamheidsprogramma) vormen geen onderdeel van deze evaluatie. In deze rapportage wordt overzicht en inzicht gegeven in wat er de afgelopen jaren binnen de leefbaarheid-programma's is gebeurd.

Het artikel van **Hasanov & Zuidema (2018)** is gepubliceerd in het vakblad *Energy Research & Social Science*. Zij hebben onderzoek gedaan naar zelforganisatie in lokale energie initiatieven in de provincie Groningen. Ze hebben 25 deelnemers van 15 initiatieven geïnterviewd met als doel te onderscheiden waarom zelforganisatie is ontstaan. Elk interview is opgenomen, getranscribeerd, geanonimiseerd en gecodeerd.

De Jaarrapportage van de **Onafhankelijke Raadsman (2019)** rapporteert over de klachten en de daaruit voortvloeiende acties van de Raadsman alsmede over de afhandeling van schade en versterking als gevolg van gaswinning in Groningen. In 2013 heeft de minister van het toenmalige Ministerie van Economische Zaken op verzoek van de Tweede Kamer mr. Leendert Klaassen ingesteld als Onafhankelijke Raadsman. Sinds zijn aanstelling heeft de Raadsman tot en met 2018 rond de 1600 meldingen binnen gekregen. In het jaar 2018 zijn 196 klachten binnengekomen. De Onafhankelijke Raadsman geeft n.a.v. de ontvangen klachten gevraagd en ongevraagd advies aan de verantwoordelijke organisaties voor gaswinning in Groningen. Ook treedt hij soms op als bemiddelaar in conflicten.

Het rapport 'De sociale impact van gaswinning in Groningen. Stand van zaken, meting juni 2018.' van **Stroebe et al. (2018)** maakt deel uit van het onderzoeksverband Gronings Perspectief. Dit is het eerste rapport dat is verschenen als onderdeel van de tweede fase van het onderzoek 'Gronings Perspectief' (GP-II). Na de start van GP-II is er één reguliere meting uitgezet onder het Groninger Panel. Voor deze meting hebben 1.377 panelleden een vragenlijst ingevuld. Dit rapport focust zich onder andere op het vertrouwen van bewoners in instanties, het vertrouwen in recent aangekondigde overheidsmaatregelen, de ervaren veiligheid en risicoperceptie, de sociale verbondenheid in de regio, de emoties die een rol spelen bij het hebben van schade door gaswinning en de gezondheidsontwikkelingen van respondenten.

Het rapport van **Stroebe et al. (2019b)** maakt eveneens deel uit van Gronings Perspectief. Het rapport genaamd 'Sociale samenhang, samenwerking en veerkracht in het Groningse gaswinningsgebied' gaat over de sociale dynamiek in dorpen en wijken. Voor dit onderzoek is een selectie gemaakt van zes dorpen en wijken in het gaswinningsgebied. Op deze locaties heeft het onderzoeksteam interviews gevoerd met 19 professionals (in oktober en november 2018) en focusgroepen gehouden met 51 bewoners (januari en februari 2019). Thema's die naar voren kwamen tijdens de focusgroepen waren de kenmerken/voorzieningen van de wijk/het dorp, de activiteiten die er werden ontplooid, de samenwerking binnen de gemeenschap, de impact van de gaswinning en de rol van de gemeente.

Er zijn veel nieuwe onderzoeken gedaan en rapporten uitgekomen in de afgelopen periode die inzicht geven in de gevoelens van bewoners, hun veiligheidsperceptie en het vertrouwen dat zij hebben in instanties. Veel van deze onderzoeken gaan door, zoals bijvoorbeeld Gronings Perspectief. Ook blijft de Onafhankelijke Raadsman de situatie voor bewoners voorlopig volgen. De Commissie Bijzondere Situaties zal ook in 2019/2020 haar taak blijven uitvoeren om bewoners te assisteren.

④.③



**9%**  
voelt zich  
onveilig door  
maatregelen  
aangekondigd in  
eerste helft 2018



**85%**  
van de  
respondenten  
van Gronings  
Perspectief vindt  
dat de maatregelen  
van de overheid  
het gevoel  
van veiligheid niet  
veranderen

## GEVOELEN VAN (ON)VEILIGHEID

De literatuurstudie van 2018 gaf weer dat 19% van de Groningers zich in 2016 onveilig voelden in hun eigen huis. Dit getal lag hoger in gebieden met hogere aardbevingsintensiteit, namelijk 27%. Mensen met meervoudig schade voelden zich het onveiligst. Deze gevoelens van onveiligheid zijn over de tijd over het algemeen onveranderlijk gebleven.

In fase 5 van het onderzoek 'Uw mening over gaswinning uit het Groningen-gasveld' constateren Vrieling et al. (2018) dat bewoners denken dat aardbevingen in de toekomst krachtiger worden en vaker zullen voorkomen. Dit gevoel is de afgelopen jaren toegenomen (sinds de meting in december 2016, fase 4 van deze studie). Dit resultaat wordt gerepliceerd door Stroebe et al. (2018a) die aangeven dat bewoners de kans dat er een beving zal plaatsvinden ongewijzigd achten, ondanks de genomen maatregelen van de overheid. 85% van de respondenten van Gronings Perspectief (Stroebe et al., 2018a) geven aan dat de maatregelen die de overheid in de eerste helft van 2018 heeft aangekondigd (het besluit om de gaswinning af te bouwen, het versterkingsbeleid en het nieuwe schadeprotocol), hun gevoel van veiligheid niet veranderen. 9% van de respondenten voelt zich door de maatregelen zelfs onveilig, terwijl een kleiner deel (6%) aangeeft zich veiliger te voelen. De studie van Vrieling et al. (2018) geeft weer dat, in ieder geval tot begin 2018, de negatieve emoties door de gaswinningsproblematiek toenemen. Men ervaart geleidelijk steeds iets meer machteloosheid, verontwaardiging, boosheid, teleurstelling en hulpeloosheid.

## Waargenomen risico na een beving

Het onderzoeksverband Gronings Perspectief heeft onmiddellijk na de beving van Zeerijp (8 januari 2018) onderzoek gedaan door middel van het verspreiden van vragenlijsten onder het Groninger Panel (N=1991) (Postmes *et al.*, 2018). Het rapport (Postmes *et al.*, 2018) geeft weer dat het waargenomen risico van bewoners is toegenomen. Na de beving nam het waargenomen risico weer licht af maar bereikte niet opnieuw het niveau van vóór Zeerijp. Na de beving van Zeerijp voelden met name respondenten die al voorafgaand aan de beving meer dan één keer schade hadden zich veel minder veilig dan respondenten die nog geen schade hadden en respondenten die één keer schade hadden geleden (Postmes *et al.*, 2018).<sup>63</sup> Hetzelfde effect trad op na de beving van Westerwijtwerd (22 mei 2019) (Postmes *et al.*, 2019). De mate waarin mensen zich (on)veilig voelden hing ook na deze beving samen met of ze voorafgaand aan de beving schade hadden (Postmes *et al.*, 2019). In een ander onderzoek van Gronings Perspectief (Stroebe *et al.*, 2019a) wordt geconstateerd dat 40-50% van bewoners met meervoudige schade zich constant onveilig voelt in eigen huis.



**40-50%**  
van bewoners met meervoudige schade voelen zich constant onveilig in eigen huis

**We constateren dat bewoners zich nog steeds niet veilig voelen in hun eigen huis. Het meemaken van een beving is hierop van invloed. Bewoners met meervoudige schade aan hun woning vormen een risicogroep gezien het feit dat zij zich vaker onveilig voelen. Het valt op dat voor een groot deel van de bewoners de maatregelen van de overheid niet leiden tot het verbeteren van de veiligheidsgevoel.**

④.④

## ANDERE GEVOELEN DOOR DE AARDBEVINGEN

De vorige literatuurstudie liet zien dat de aardbevingen het leven van bewoners sterk beïnvloeden. De kwaliteit van leven van bewoners is achteruit gegaan door het toenemen van angst, stress en zorgen. Deze zorgen zijn ook van financiële aard, gezien de waardedaling en verkoopmogelijkheden van huizen. Machteloosheid was ook een gevoel dat werd genoemd in de vorige literatuurstudie, alsmede minder hoopvol zijn en het gevoel hebben de controle over je eigen leven te verliezen. Ook werd aangegeven dat het woonplezier van Groningers is gedaald. Daarnaast was wantrouwen jegens de overheid een veel terugkerend gevoel. Dit alles heeft zijn weerslag op het gezinsleven, omdat ouders gedwongen hun tijd moeten besteden aan procedures gerelateerd aan de aardbevingsproblematiek. Ook werd genoemd dat er afgunst en jaloezie kan ontstaan tussen bewoners die wel of niet de schade vergoed hebben gekregen.

Een paar voorbeelden van de negatieve gemoedstoestanden die in 2018/2019 werden gerapporteerd door de Commissie Bijzondere Situaties (2018) waren murw zijn, het gevoel hebben vast te zitten in de situatie en geen uitweg meer zien uit de complexiteit van het probleem. Ook een gevoel van onmacht en onrechtvaardigheid komt voor (Commissie

Bijzondere Situaties, 2018). Het aantal aanvragen bij de Commissie Bijzondere Situaties vertoont een lichte stijging en de aanvragen nemen toe in complexiteit. Verder is er veel verborgen leed (Commissie van Bijzondere Situaties, 2018).

Ook Gronings Perspectief neemt verschillende negatieve gevoelens waar, zoals angst voor de toekomst en angst voor het opnieuw ontstaan van schade. Ze constateren verder dat bewoners de procedures tijdrovend vinden en het gevoel hebben dat ze in deze procedures nergens van op aankunnen. Daarnaast hebben bewoners financiële zorgen vanwege de waardedaling en verkoopbaarheid van hun huis (Stroebe *et al.*, 2019a). Bewoners komen ook in financiële problemen (zie ook Commissie Bijzondere Situaties, 2018).

GGD (2019) signaleert dat bewoners last hebben van stress, boosheid, moedeloosheid en wanhoop. Bakema *et al.* (2018) stellen vast dat het niveau van kwetsbaarheid van mensen leidt tot ongelijke aantasting door de aardbevingen. Sommige mensen hebben dus meer hinder en last van de aardbevingen dan anderen die beter uitgerust zijn zichzelf te beschermen tegen de aardbevingen.

Al met al vormen de schadeafhandeling en de versterkingsoperatie een broedplaats voor negatieve gevoelens, aldus het rapport van de Onafhankelijke Raadsman (2019). Mensen weten niet wat voor toekomstperspectief zij hebben, hebben geen vertrouwen meer in de overheid en het einde van hun incasservermogen is volgens de Onafhankelijke Raadsman (2019) bereikt. De Commissie Bijzondere Situaties (2018, p.17) roept ook op om nu echt tot actie over te gaan, "om onnodige psychische schade voor deze en verdere generaties zoveel als mogelijk te voorkomen. Want de problematiek lijkt in vergelijking met 2017 alleen maar zwaarder te zijn geworden."

De Onafhankelijke Raadsman (2019) geeft aan dat het belangrijk is oog te houden voor de sociaal-maatschappelijke impact van de aardbevingen, specifiek op het gebied van schade en versterking. Er heerst veel onzekerheid en het wegnemen hiervan moet prioriteit krijgen. Ook geeft de Onafhankelijke Raadsman aan dat de schadeafhandeling en de versterkingsopgave beter met elkaar in verbinding gebracht moeten worden.<sup>64</sup>

**We concluderen dat de problematiek in Groningen verre van opgelost is en het afgelopen jaar over de gehele linie weinig vooruitgang is geboekt. Dit zien we terug in de gevoelens van bewoners. De gevoelens die bewoners hebben worden doorgaans iets negatiever.**

**De voortdurende onzekerheid waar sommige bewoners al jaren mee kampen speelt hierin een centrale rol. Hieronder zijn de specifieke negatieve gevoelens omtrent de schadeafhandeling (④.Ⓣ) en de versterkingsopgave (④.Ⓢ) uitgewerkt.**

<sup>63</sup> Na de beving in Zeerijp is de veiligheidsbeleving wel iets verbeterd, zie ook Stroebe *et al.*, 2019a.

<sup>64</sup> Hieraan lijkt gehoor te zijn gegeven door het convenant getekend door de NCG en de TCMG in september 2019. Zie *Samenwerkingsconvenant NCG en TCMG*. Laatst geraadpleegd 2020-01-20. <<https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/downloads/convenanten/2019/09/11/samenwerkingsconvenant-ncg-en-tcmg>>



④.5

## ERVARINGEN MET DE SCHADEAFHANDELING

In de literatuurstudie van 2018 werden veel negatieve ervaringen en gevoelens gerapporteerd over de procedures rond de schadeafhandeling bij het CVW en de NAM (Sluiter *et al.*, 2018a). Er waren toen vooral klachten over de bereikbaarheid van contactpersonen, het functioneren van inspecteurs, het niet nakomen van beloften en de tijd die het afhandelingsproces in beslag nam. Ook werd de betrouwbaarheid van de NAM en het CVW in twijfel getrokken.

12.500

onafgehandelde  
schades bij de start van  
de TCMG

Er is op het gebied van de schadeafhandeling veel veranderd het afgelopen jaar. De TCMG (Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen) is op 19 maart 2018 opgericht om als onafhankelijke instantie besluiten te nemen over de aanvragen van schadevergoeding van de schade door de gaswinning in het Groningenveld en de gasopslag in Norg.<sup>65</sup> <sup>66</sup> Sinds maart 2017 is het CVW opgehouden met de schadeafhandeling. Vanaf dat moment is geen enkele schade meer afgehandeld door het CVW, mede omdat de besluitvorming over de schadeafhandeling door de kabinetsformatie is stilgelegd. Dat is met name door de aardbeving van Zeerijp (8 januari 2018) nijpend geworden. In de zomer van 2019 ging de TCMG haar eerste schadegevallen opnemen. Er waren bij de start van de TCMG rond de 12.500 onafgehandelde schades.<sup>67</sup>

197

klachten  
heeft de Onafhankelijke  
Raadsman ontvangen  
in 2018

### Klachten schadeafhandeling Onafhankelijke Raadsman

In 2018 heeft de Onafhankelijke Raadsman 197 klachten ontvangen over de schadeafhandeling. Dat is een daling van 16% ten opzichte van 2017 (Onafhankelijke Raadsman, 2019, p.3). Een verklaring voor deze daling is dat de schadeafhandeling grotendeels heeft stilgelegen in 2018 (zie hierboven). De schadeafhandeling werd in 2018/2019 weer opgepakt door de TCMG maar de werkwijze is geleidelijk uitgekristalliseerd en de opstartfase duurde dan ook enige tijd.<sup>68</sup> Mede door het grote aantal meldingen na de beving van Zeerijp (januari 2019) ontstond er een 'stuwmeer' van niet-afgehandelde schademeldingen. In deze periode is een van de meest voorkomende klachten de lange duur dat mensen in het proces van schadeafhandeling zitten. In juli 2019 heeft de TCMG tijdelijk een Stuwmeerregeling ingesteld om schade sneller af te handelen.

Er kwamen bij de Onafhankelijke Raadsman ook twee klachten binnen over de Arbitrer Bodembeweging. De Arbitrer Bodembeweging heeft vanaf 2016 geschillen behandeld in de zogenaamde 'oude schadezaken'. Dit zijn de schadezaken die konden worden aangemeld bij het CVW tot 31 maart 2017.

<sup>65</sup> Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (2019). *Onze opdracht*. Laatst geraadpleegd 2020-01-20. <<https://schadedoormijnbouw.nl/over-de-tcmg/onze-opdracht>>

<sup>66</sup> TCMG is volledig onafhankelijk van bestaande instanties als NCG en CVW. Daardoor is het moeilijk om een geïntegreerde aanpak te ontwikkelen voor woningen die zowel schade hebben als versterking behoeven. Dat betekent extra belasting voor bewoners.

<sup>67</sup> Zie: Tijdelijke Commissie Mijnbouwschade Groningen (2019). *Begrippenlijst*. Laatst geraadpleegd 2020-03-26. <<https://www.schadedoormijnbouw.nl/over-de-tcmg/cijfers/begrippenlijst>>

<sup>68</sup> De NAM behandelde schades tot 2015. Vervolgens deed CVW dat tot 31 maart 2017. Daarna was sprake van een tussenperiode waarin de NCG probeerde overeenstemming te bereiken over het nieuwe schadeprotocol, samen met onder andere het Rijk, de maatschappelijke organisaties en de NAM. In deze periode, die duurde tot maart 2018, was dus onduidelijk hoe de nieuwe schaderegeling eruit zou komen te zien. Vervolgens duurde het nog enkele maanden voordat de nieuw opgerichte TCMG de eerste gevallen in behandeling kon nemen. Ook de werkwijze is in deze beginperiode aan verandering onderhevig geweest.

Het was tot 1 september 2018 mogelijk een zaak aan te melden. Tussen 2016 en 2018 zijn er 2990 zaken bij de arbiter aangemeld.<sup>69</sup> De Onafhankelijke Raadsman geeft in zijn jaarverslag aan dat er nog ongeveer 650 zaken lagen bij de Arbitrer Bodembeweging. Deze geschillen gingen vooral over de herstelmethodiek en de samenhangende kosten en het nakomen van de afspraken in de vaststellingsovereenkomst. Ook zijn er klachten over de Arbitrer zelf omdat er mensen zijn die ontevreden zijn met de arbitrage.<sup>70</sup>

### Klachten NAM en CVW

Er kwamen bijna 150 klachten binnen bij de Onafhankelijke Raadsman over de NAM en het CVW. Dit is een stijging van 67% t.o.v. 2017. Dit is te verklaren door de finale aanbiedingen die de NAM heeft gedaan aan bewoners om nog openstaande schadedossiers op te lossen (het zou om 6199 dossiers gaan). Over de aanbiedingen die de NAM deed kwamen klachten binnen wegens de onmogelijkheid om erover in gesprek te gaan en wegens de korte reactietermijn van drie weken. Naar aanleiding van de kritiek van bewoners is het beleid aangepast; zo is onder andere de reactietermijn verruimd. Wel noemt de Onafhankelijke Raadsman verschillende punten die ter discussie staan rondom de aanbiedingen van de NAM. Dit zijn onder andere de herstelmethodiek (NAM zou cosmetisch herstel vergoeden in plaats van duurzaam herstel) en de vraag of de schade daadwerkelijk hersteld kan worden met het aangeboden bedrag. Ook noemt hij de ongelijkheid tussen bewoners die in het verleden een voucher hebben geaccepteerd of een andere schikking hebben bereikt en bewoners waarbij dit niet het geval is. Daarnaast benoemt hij de verwarring, vertraging en frustratie die door het schademeldingsproces en de toekenning zijn ontstaan.

150

klachten  
bij Onafhankelijke  
Raadsman over de  
NAM en het CVW in  
2018

€ 9.137

is het gemiddelde  
finale bedrag dat de  
NAM heeft geboden



57%

geeft aan dat  
het aanbod  
onvoldoende was  
om alle schade te  
herstellen

Het onderzoeksbureau AHA! (2019) heeft onderzoek gedaan naar de afhandeling van schadegevallen en de tevredenheid van eigenaren die het aanbod voor schadeafhandeling van de NAM hebben geaccepteerd. In totaal hebben 5138 schademelders het aanbod van de NAM geaccepteerd, 938 hebben het afgewezen, 92 hebben niet gereageerd en 31 krijgen een herzien aanbod blijkt uit het jaarverslag van de Onafhankelijke Raadsman (2019). Een ruime meerderheid heeft in eerste instantie het aanbod niet geaccepteerd, dit was in de meeste gevallen (69%) omdat dit bedrag te laag was. In driekwart van de gevallen is dit bedrag vervolgens naar boven bijgesteld. Het gemiddelde finale bedrag dat NAM heeft geboden is €9.137 (AHA!, 2019). Een ruime meerderheid (57%) geeft aan dat het aanbod onvoldoende was om alle schade te herstellen. Het gemiddelde cijfer voor het finale aanbod van de NAM onder alle respondenten is dan ook een onvoldoende: een 5 op een tienpuntsschaal. De beweegredenen om het aanbod desondanks te accepteren lopen uiteen. Een rol speelt dat sommigen het proces willen afsluiten, geen reëel alternatief hebben, liever iets dan niets en er onzeker over zijn hoe lang het vervolgtraject zou duren als ze het aanbod niet zouden accepteren. In dit onderzoek is de visie van de NAM niet

<sup>69</sup> Arbitrer Bodembeweging (2019). *Einde van arbitragezaken in zicht*. Laatst geraadpleegd 2019-08-28. <<https://www.arbitrerbodembeweging.nl/actueel/nieuws/2019/08/05/einde-van-arbitragezaken-in-zicht>>

<sup>70</sup> In april 2019 richtten bewoners die te maken hebben met de Arbitrer Bodembeweging een groep op en organiseerden 'arbitercafés' waar zij hun zorgen delen. Zie: <https://www.facebook.com/pg/arbitercafeGroningen/posts/>

meegenomen, maar wel in een eerder onderzoek van AHA!<sup>71</sup> Daaruit blijkt dat de medewerkers van het CVW tijdens de uitvoering van deze operatie een ander beeld hadden: Bijna de helft dacht dat vrijwel iedereen tevreden was met het aanbod, bijna de helft dat het wisselde en 1 medewerker dacht dat mensen overwegend niet tevreden waren met het aanbod.

**6.000**  
schademeldingen  
zijn er binnengekomen  
bij de TCMG in 2018

## Klachten TCMG

De Onafhankelijke Raadsman (2019) ontving 38 klachten over de TCMG. Deze waren vooral gericht op de procedures bij deze instantie. Dit ging vooral over de afhandelingstermijn, gebrekkige communicatie en vragen over de prioritering van schadeafhandeling. De TCMG begon met een werkvoorraad van 12.500 schademeldingen in maart 2018 waarvan 2000 een schaderapport hadden, reeds opgesteld door het CVW. In 2018 zijn er 6.000 schademeldingen bijgekomen. De TCMG heeft de schademelders een verdagingsbrief gestuurd waarin wordt aangegeven dat de afhandelingstermijn 15 maanden zou zijn. Dit was nodig omdat de TCMG noch over voldoende personeel noch over beproefde procedures beschikte. In de opstartfase ontving de Onafhankelijke Raadsman ook klachten over tegenstrijdigheden in de uitspraken van de experts en over de accuraatheid van het inspectierapport. Ook waren er klachten dat individuele experts niet deskundig genoeg zouden zijn voor de schadeopname.

Wat betreft de schadeafhandeling raadt de Onafhankelijk Raadsman aan om meer aandacht te besteden aan de agrarische sector. Dit niet alleen vanuit de schadeafhandeling van de NAM maar ook met de TCMG (Onafhankelijke Raadsman, 2019).<sup>72</sup> Verder roept de Onafhankelijke Raadsman op om oude en nieuwe schades tegelijkertijd op te pakken. Ook moeten de schademelders die een proces hebben lopen bij de Arbitrer Bodembeweging op de hoogte worden gesteld wanneer hun schadedossier 'in de wacht' komt te staan.<sup>73</sup>

## Tevredenheid over schademeldingen

Een groot nadeel van de bronnen die tot dusver zijn besproken is dat ze vooral kijken naar de aard van klachten en naar dossiers die nog open stonden omdat er in veel gevallen een meningsverschil was ontstaan. Zo'n methodiek zegt uiteraard niets over de mensen die wél tevreden zijn (en relevant is hier dat er in totaal zo'n 100.000 schademeldingen waren tot de TCMG met haar klus begon). Vrieling *et al.* (2018, p.30) ondervangen dit probleem door een steekproef in het gebied naar tevredenheid te vragen. Zij concluderen dat deelnemers aan hun onderzoek gemiddeld matig tot negatief oordelen over de manier waarop met de schademeldingen wordt omgegaan en hoe deze worden afgehandeld (onafhankelijk van de instantie). "Deelnemers in fase 5 [feb/mrt 2018] zijn van mening dat de omvang van de schademeldingen meer negatief, slechter, minder zorgvuldig en trager is dan in fase 4 [dec. 2016]. In fase 5 geven mensen over het algemeen aan bijna altijd schade te melden, dat ze de schade in de regel

**€13.85**

**miljoen**  
werd er in 2018 door  
de NAM aan schade  
vergoed als gevolg  
van bodemdaling door  
aardgaswinning in de  
provincie Groningen

(laten) herstellen, maar ze geven in minder mate aan dat de schade volledig wordt vergoed" (Vrieling *et al.*, 2018, p.29). De conclusie van Vrieling *et al.* (2018) dat mensen doorgaans schade melden is overigens niet consistent met eerdere onderzoeksresultaten, besproken in de vorige literatuurstudie, die suggereren dat een deel van de schade niet of beduidend later wordt gemeld.<sup>74</sup> Momenteel vindt verdiepend onderzoek plaats naar schade-meldingen.<sup>75</sup> Toekomstig onderzoek kan deze inconsistentie wellicht beter duiden. In het jaarverslag van de Commissie Bodemdaling (2018) valt te lezen dat in 2018 door de NAM €13.885.015,12 aan schade is vergoed als gevolg van bodemdaling door aardgaswinning in de provincie Groningen. De Commissie heeft als taak om vast te stellen welke maatregelen moeten worden getroffen om schade als gevolg van bodemdaling door gaswinning te voorkomen of te compenseren en na te gaan wat daarvan de kosten zijn. Schade als gevolg van bevingen of trillingen valt buiten de werkings-sfeer van de Commissie. In 2018 is €5.889.066,00 aan schade als gevolg van bodemdaling door aardgaswinning aan rijksobjecten in de provincie Groningen vergoed door de NAM.

## Enkelvoudige en meervoudige schade

Het onderzoek van Gronings Perspectief (Stroebe *et al.*, 2018a) laat zien dat mensen met meervoudige schade aan hun woning over de gehele linie minder vertrouwen hebben in instanties dan mensen met één keer of geen schade. Ook rapporteren zij minder hoop, meer boosheid, meer machteloosheid en minder gevoel van controle dan respondenten met enkelvoudige schade of zonder schade. Gronings Perspectief uit zorgen over het gebrek aan overzicht dat de gemeenten hebben op wie van haar inwoners meervoudige schade aan hun woning heeft gemeld. Dit maakt het moeilijk voor de uitvoerders om te weten wie ondersteuning nodig heeft en een zorgbehoefte heeft (Stroebe *et al.*, 2019a). Bewoners met meervoudige schade hebben gemiddeld genomen een beduidend minder goede geestelijke gezondheid dan bewoners met enkelvoudige schade en bewoners zonder schade aan hun woning.

---

**Als we de balans opmaken dan kunnen we concluderen dat het afhandelen van schademeldingen traag verloopt en dat bewoners daar ontevreden over lijken te zijn. Om dit probleem te ondervangen is op 3 juli 2019 de Stuwmeerregeling ingesteld (zie Inleiding). Het is nog niet te zeggen of dit effectief is. Het is in ieder geval duidelijk dat het onwenselijk is als de schadeafhandeling lang duurt. Ook zou er prioriteit moeten zijn voor bewoners met meervoudige schade aan hun woning (en waarschijnlijk daarmee ook voor gevallen waar meerdere schades samengaan met versterking en andere zaken, die tezamen een complexe puzzel vormen die voortgang belemmert) gezien het feit dat de negatieve ervaringen met name bij deze groep het meest voorkomen.**

---

<sup>71</sup> AHA! Marktonderzoek en marketingadvies (2018). Communicatie rond afhandeling schade CVW/NAM/woningeigenaren. Laast geraadpleegd 2020-03-26. <<https://www.rijksoverheid.nl/ministeries/ministerie-van-economische-zaken-en-klimaat/documenten/rapporten/2018/06/01/communicatie-rond-afhandeling-schade-cvw-nam-woningeigenaren>>

<sup>72</sup> Zie Programma Groninger Schuren en Stallen.

<sup>73</sup> Dit is nu niet meer relevant aangezien de Arbitrer Bodembeweging ophoudt te bestaan.

<sup>74</sup> Zie: Postmes, T., Stroebe, K., Richardson, J., LeKander, B., Oldersma, F., Broer, J., & Greven, F. (2018). Gevolgen van bodembeweging voor Groningers. Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017. Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.

<sup>75</sup> RTV Noord/ (2019). Onafhankelijk onderzoek naar groot aantal nieuwe schademeldingen TCMG. Laast geraadpleegd 2020-01-22. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/213742/Onafhankelijk-onderzoek-naar-groot-aantal-nieuwe-schademeldingen-TCMG>>





Versterkingsoperatie: Bouw wisselwoningen Loppersum



## ④.6

## NEGATIEVE GEVOELEN DOOR DE VERSTERKINGSOPGAVE

In 2018 was er nog geen onderzoek naar de uitvoering van de versterkingsopgave. In het afgelopen jaar is hierover wél onderzoek verschenen. In het onderzoek 'Uw mening over gaswinning uit het Groningen-gasveld' geven relatief veel mensen aan dat ze niet weten of hun huis in aanmerking komt voor bouwkundig versterken. "Deelnemers oordelen gemiddeld tot negatief over de manier waarop er wordt omgegaan met bouwkundig versterken... en deelnemers in alle regio's [van dit onderzoek red.] zijn van mening dat bouwkundig versterken leidt tot overlast maar tegelijkertijd ook tot betere bescherming en voordelen en in mindere mate tot nadelen" (Vrieling *et al.*, 2018, p.33/34).

26.000

mogelijk onveilige gebouwen in oktober 2019 volgens het SodM

De jaarrapportage van de Onafhankelijke Raadsman (2019, p.3) gaf weer dat in 2018 het versterkingsprogramma een "heet hangijzer" was. Volgens het SodM (2019b) zijn er tot eind juni 2019 minder dan 1.000 gebouwen versterkt en is voor 1.800 woningen de versterking inmiddels gestart. In oktober 2019 zou er sprake zijn van 26.000 mogelijk onveilige gebouwen.<sup>76</sup>

## Klachten over versterking gemeld bij de Onafhankelijke Raadsman

Op 24 april 2018 werd door minister Wiebes de versterking van ongeveer 3.500 adressen bevroren (Onafhankelijke Raadsman, 2019).<sup>77</sup> In 2018 kwamen er 62 klachten binnen bij de Onafhankelijke Raadsman over de versterking. Bijna de helft van deze klachten ging over de NCG, 26% ging over de versterking door het CVW. Ook kwamen er klachten binnen over het Ministerie van EZK, vooral over het pauzeren van het versterkingsprogramma en specifiek ook het programma 'Eigen Initiatief'.

3.500

bevroren adressen door minister Wiebes

## Eigen Initiatief

Dit programma werd in 2016 gestart om 250 particuliere woningeigenaren in staat te stellen zelf de regie te voeren over de versterking van hun pand. Veel van deze trajecten waren ver gevorderd toen de minister het programma eind maart 2018 stillegde. In mei 2018 werd er medegedeeld dat er toch 30 huizen door mochten met de versterking. Dit waren huishoudens die vóór 24 april 2018 een versterkingsadvies hadden ontvangen. 170 adressen mochten niet door. Dit zorgde voor reuring en klachten over ongelijke behandeling. In september 2018 is alsnog besloten het programma door te laten gaan. Bewoners waren echter, zo blijkt uit klachten bij de Onafhankelijke Raadsman, nog steeds sceptisch over de versterking en budgetten.

## Batches

Voor de verschillende *batches* (zie Tabel 4.1) bracht het besluit van minister Wiebes veel onzekerheid met zich mee. *Batch 1467* mocht door met versterken, *batch 1588* werd eerst gestaakt maar mocht in juli 2018 toch verder met versterken en de versterking van de huizen in *batch 1581* wordt niet uitgevoerd. Voor *batch 1581* pleit de Onafhankelijke Raadsman dat de voortdurende onzekerheid over de versterking tot een verhoogde kans op psychische schade kan leiden. Ook geeft hij aan dat er door de versterkingsadviezen een gevoel van onveiligheid is ontstaan.

Door het besluit om (deels) de versterking te bevroren is er ongenoegen ontstaan bij bewoners omdat er een onverklaarbaar verschil is tussen mensen wiens woningen wel versterkt worden en bewoners die te horen hebben gekregen dat er niet versterkt wordt (Onafhankelijke Raadsman, 2019), ondanks dat er eerder advies werd gegeven om wél te versterken. Dit is bijvoorbeeld het geval in Overschild.<sup>78</sup>

|   |   |
|---|---|
| <b>Batch 1467</b>   | In de loop van 2017 werden bij de eerste 1467 adressen de versterkingsadviezen gedeeld. De versterking van deze adressen ging door, ook na het besluit van minister Wiebes in april 2018. De andere <i>batches</i> werden (tijdelijk) bevroren.   |
| <b>Batch 1588</b>   | Deze 1588 huizen zijn geïnspecteerd in de tweede helft van 2016. De woningen waren niet veilig bevonden maar verdere behandeling werd gestaakt na het besluit van minister Wiebes op 24 april 2018. Op 2 juli 2018 werd duidelijk dat deze <i>batch</i> toch verder mocht met versterken.   |
| <b>Batch 1581</b>   | Deze <i>batch</i> heeft de eerste helft van 2017 een inspectie gehad. In de loop van 2018 heeft ongeveer de helft een versterkingsadvies ontvangen. Met uitzondering van 18 gebouwen worden deze versterkingsadviezen, ten tijde van het schrijven van deze literatuurstudie, niet uitgevoerd. Deze adressen moeten nieuwe versterkingsadviezen krijgen op basis van de nieuwe norm. Wanneer deze herbeoordeling plaats gaat vinden is onduidelijk ondanks dat sommige huizen onveilig zijn verklaard. Het traject duurt bij het schrijven van de jaarrapportage 2018 van de Onafhankelijke Raadsman al 2 jaar. |
| <b>De programma's Eigen Initiatief en de voorloper Heft in Eigen Hand <sup>79</sup></b> | 250 woningen zaten in het programma Eigen Initiatief. Dit programma werd ook stopgezet na het besluit van minister Wiebes op 24 april. 20 september 2018 werd duidelijk dat dat er verder gegaan kon worden met versterken.   |
| <b>Potential Risk Building Elements (PRBE's)</b>  | Het CVW voerde in 2018 de versterking uit van deze onveilige bouw-elementen. Er kwamen 17 klachten binnen over de <i>Potential Risk Building Elements</i> -trajecten. Er lopen nog ongeveer 500 zaken. Deze worden getracht in 2019 te zijn opgelost. Er zijn in totaal zo'n 3000 PRBE's aangepakt.   |

Tabel 4.1. Overzicht voortgang versterkingsopgave 2018. Bron: gebaseerd op het jaarverslag 2018 van de Onafhankelijke Raadsman (2019).

<sup>76</sup> Nederlandse Omroep Stichting (2019). *Aantal mogelijk onveilige huizen in Groningen loopt op tot 26000*. Laatste geraadpleegd 2020-01-22. <<https://nos.nl/artikel/2306409-aantal-mogelijk-onveilige-huizen-in-groningen-loopt-op-tot-26-000.html>>

<sup>77</sup> In de Tweede Kamer ontstond hierover veel discussie, omdat minister Wiebes betoogde dat de versterking niet bevroren was. Dat was een semantische discussie die veel onduidelijkheid gaf. Wat Wiebes bedoelde is dat geen enkele bouwkundige versterking die in gang was gezet, is stilgelegd. Maar het is wel degelijk zo dat bij veel woningen die al in het versterkingstraject zaten, de pauzeknop werd ingedrukt. Relevant is tevens dat de duizenden bewoners die dit betreft, vaak al jaren geleden door NCG, namens de minister van EZK, zijn geïnformeerd over dit traject, over tijdpaden en verwachte termijnen. Kortom, het is een feit dat Wiebes eerder gemaakte afspraken niet is nagekomen. Minister Wiebes zei hierover in de Tweede Kamer op 7 juni 2018 "In de kabinetsbrief van 29 maart stond al dat het duidelijk is dat als je op een pauzeknop drukt, je bewoners die al in een zeer onzekere positie zitten, langer op iets laat wachten. Ik moet eerlijk zeggen dat velen die onzekerheid nog hebben onderschat. Ik hoor ook in dat rijtje." Deze discussie en deze onzekerheid speelt een rol in de klachten die bewoners uitten over de gang van zaken.

<sup>78</sup> Linde, van der, I. (2019). *Hoe een stille ramp een dorp verscheurt*. De Groene Amsterdammer. Laatste geraadpleegd 2020-01-22. <<https://www.groene.nl/artikel/hoe-ee-stille-ramp-ee-dorp-verscheurt>>

<sup>79</sup> Via deze programma's geeft de NCG (huis)eigenaren meer regie door ze de mogelijkheid te geven als particulier opdrachtgever de versterkingsmaatregelen en eventuele andere verbouwingen aan hun huis of gebouw zelf uit te laten voeren.



## Regionaal plan van aanpak

Retrospectief is vast te stellen dat de versterking in de praktijk een enorme achterstand heeft opgelopen. Toen op 24 april 2018 de versterkingsoperatie werd stilgelegd voor alle *batches* en regelingen, m.u.v. *batch* 1467, werd beloofd dat het maar een korte pauze zou zijn. Voor de *batch* 1588 werd op 2 juli bekend dat versterkingsadviezen konden worden uitgevoerd. Voor het programma Heft in Eigen Hand was dat in september. Maar de verdere invulling is daarna onduidelijk gebleven. Pas op 22 november 2018 werd het raamwerk voor de nieuwe versterkingsaanpak gepresenteerd door de NCG (het regionale plan van aanpak) waarin de gemeenten een leidende rol krijgen. De nieuwe aanpak is gebaseerd op een andere wijze van prioritering voor inspecties, namelijk op basis van een statistisch computermodel het *Hazard and Risk Assessment* model (HRA-methode). Deze methode is door de NAM ontwikkeld en daarom volgens de Onafhankelijke Raadsman omstreden. Om de Raadsman te parafaseren, twijfelen inwoners over de uitkomsten van het model. De Onafhankelijke Raadsman (2019) stelt dan ook dat door de introductie van het nieuwe regionale plan van aanpak de onduidelijkheid en onzekerheid voortduren. Een probleem dat in maart 2019 bijvoorbeeld duidelijk werd was het gebrek aan beoordelingscapaciteit om lokale plannen uit te voeren (Onafhankelijke Raadsman, 2019).

## Toekomst impact versterkingsoperatie

De klachten die binnen zijn gekomen bij de Onafhankelijke Raadsman (2019), weerspiegelen ook de bevindingen van Gronings Perspectief in hun onderzoek naar de impact van de versterkingsopgave (Stroebe *et al.*, 2019a). Zij stellen (p.3):

*“Voor de werkelijke problemen die het leven van bewoners op grote schaal ontwrichten zijn geen of onvoldoende oplossingen. Ondertussen zadelt de nieuwe versterkingsaanpak bewoners op korte termijn met nieuwe problemen op. Het leven van veel bewoners komt op slot te zitten terwijl ze wachten op wat er wel/niet met hun huis zal gebeuren.”*

Onzekerheid over de toekomst is volgens Gronings Perspectief (Stroebe *et al.*, 2019a) de voornaamste reden dat mensen zich onveilig voelen en hinder ervaren. Ook de onduidelijkheid over de versterking maakt dat bewoners zich onveilig voelen. Er heerst onzekerheid bij bewoners over hoe hun dorp of wijk er uit gaat zien na sloop/nieuwbouw en wat dit zal doen met de buurt.<sup>80</sup> Een bijkomend probleem, door Stroebe *et al.* (2019a) belicht, is de geluids- en verkeersoverlast in wijken en dorpen door de versterkingsoperatie.

De conclusie van Stroebe *et al.* (2019a) is dat de versterkingsoperatie in sterke mate maatschappelijk ontwrichtend is. De oplossingen en aanbevelingen die zij doen zijn meer regie voor de bewoners, betere communicatie, persoonlijke informatieverstrekking, snellere versterkingsprocedures en

ruimhartige vergoeding op alle terreinen. Daarnaast geven zij het belang aan om bij aanvang van de versterkingsoperatie in dialoog te gaan met het hele dorp/de hele wijk, om zo tweespalt tegen te gaan.

---

**Als we de balans opmaken dan kunnen we concluderen dat het afhandelen van schademeldingen traag verloopt en dat bewoners daar ontevreden over lijken te zijn. Om dit probleem te ondervangen is op 3 juli 2019 de Stuwmeerregeling ingesteld (zie Inleiding). Het is nog niet te zeggen of dit effectief is. Het is in ieder geval duidelijk dat het onwenselijk is als de schadeafhandeling lang duurt. Ook zou er prioriteit moeten zijn voor bewoners met meervoudige schade aan hun woning (en waarschijnlijk daarmee ook voor gevallen waar meerdere schades samengaan met versterking en andere zaken, die tezamen een complexe puzzel vormen die voortgang belemmert) gezien het feit dat de negatieve ervaringen met name bij deze groep het meest voorkomen.**

---

## ④.7

## VERLIES VAN VERTROUWEN

De vorige literatuurstudie concludeerde dat het vertrouwen in de NAM, de Rijksoverheid, het CVW en de NCG ernstig is geschaad. Voor de NAM geldt zelfs dat het vertrouwen grotendeels verdampt lijkt te zijn. Dit kwam onder andere door de ontkenning van de problematiek, de manier van communiceren over de aardbevingen, het niet serieus nemen van de problemen in Groningen en de onrechtvaardige besluitvorming en vergoedingen (zie Sluiter *et al.*, 2018a).

Vrieling *et al.* (2018) constateren dat het vertrouwen dat bewoners hebben in verschillende instanties en de media verder is gedaald in 2018. Vertrouwen werd op drie dimensies getoetst: integriteit, gedrag in het verleden en competenties. NAM en de Rijksoverheid worden als het minst integer bevonden en ook houden zij zich volgens bewoners het minst aan afspraken in vergelijking met de andere betrokken partijen. Qua deskundigheid vinden bewoners de NAM en de media het minst deskundig. Van alle betrokken partijen bij het aardbevingsdossier wordt het SodM als meest deskundig ervaren. Dat het vertrouwen in de NAM is gedaald observeert ook Bröring (2018).

De door de overheid getroffen maatregelen helpen niet om het veiligheidsgevoel van bewoners te verbeteren.<sup>81</sup> Stroebe *et al.* (2018a) geven weer dat 65% van de respondenten weinig of geen vertrouwen had in de overheidsmaatregelen die in de eerste helft van 2018 zijn aangekondigd.<sup>82</sup> Een belangrijke reden die hiervoor wordt aangedragen is dat het vertrouwen in de overheid beperkt is. Zoals ook aangegeven door de Onafhankelijke Raadsman (2019) is het vertrouwen in de overheid verder gedaald door de beslissing en de consequenties van minister Wiebes' besluit om het schadeherstel en de versterkingsopgave te pauzeren. Hier gaat het bijvoorbeeld om de vertraging van de implementatie van het schadeprotocol.

<sup>80</sup> Vlek (2019b) uit zich kritisch tegenover de versterkingsopgave en de noodzaak hiervan nu de gaswinning stopt in 2022 gezien de enorme impact op bewoners maar ook omdat dit volgens hem achterhaald is in het licht van de kabinetsbesluiten tot afbouw gaswinning.

<sup>81</sup> Dit kan echter veranderd zijn door het kabinetsbesluit van minister Wiebes op 10 september 2019 om de gaswinning in 2022 te stoppen. Zie <https://nos.nl/artikel/2301110-gaswinning-groningen-stopt-al-in-2022.html>

<sup>82</sup> Deze maatregelen waren het besluit om de gaswinning af te bouwen, het versterkingsbeleid en het nieuwe schadeprotocol.

## Verbeteren en herstellen van vertrouwen

Mouter *et al.* (2018) betogen dat er weinig beleidsmaatregelen zijn die zich laten vertalen naar het verbeteren en het herstellen van het vertrouwen in Groningen. Meer algemeen is er nog weinig bekend over effectieve interventies en standaarden voor beleid en uitvoeringspraktijk die als leidraad kunnen dienen voor het behoud van of herstel van vertrouwen (zie ook Busscher & Postmes, 2019b).

De GGD (2019) waarschuwt voor een 'collectieve traumatisering' door de voortdurende boosheid, stress, wantrouwen en onduidelijkheid. De GGD (2019) identificeert verschillende stappen die de overheid kan zetten om het vertrouwen te herstellen. Allereerst is de volledige erkenning van de problematiek in Groningen door de (Rijks)overheid nodig. Er moet duidelijkheid komen over het schadeherstel en de versterkingsoperatie waarin een eerlijke vergoeding en tijdige afhandeling van de dossiers gegarandeerd zijn voor bewoners. De regie en het mandaat voor schadeafhandeling en de versterkingsopgave moeten liggen in de regio, in samenspraak met bewoners die medezeggenschap moeten hebben over wat er met hun leefomgeving gebeurt. Ook moet er een realistisch handelingsperspectief komen voor gedupeerden. Dit heeft vooral te maken met duidelijke afspraken en het nakomen van deze afspraken. Ook geeft de GGD aan dat bewoners deelgenoot moeten worden van zaken waarvoor nog geen oplossing is. Als laatste raadt de GGD aan om eenduidig beleid te voeren binnen alle overheidslagen en er moet inzichtelijker worden gemaakt wie waar verantwoordelijk voor is.

---

**Door de jarenlange miskening van bewoners heeft het vertrouwen in instanties een dieptepunt bereikt. De voortdurende technocratische benadering van de problematiek, de wisseling van rollen, de niet nagekomen beloftes en ongelijke behandeling van bewoners zijn enkele redenen waarom het vertrouwen in de genomen maatregelen en de overheidsinstanties laag is en blijft. Er is een urgente behoefte aan dat instanties zich gaan richten op het herstel van vertrouwen. Voorspelbaar en betrouwbaar handelen zou een logische eerste stap zijn.**

---

## 4.8

### SOCIALE COHESIE

In de literatuurstudie van 2018 werd geconcludeerd dat de sociale cohesie een belangrijke buffer is voor bewoners.<sup>83</sup> Ook werd geconstateerd dat die cohesie mogelijk is toegenomen onder bewoners die zich noodgedwongen bezig houden met aardbevingsproblematiek. Er is in de vorige literatuurstudie niet diep ingegaan op de complexiteit van sociale cohesie. Er is het afgelopen jaar veel geschreven over sociale cohesie in de context van de gaswinning in Groningen (Elshof *et al.*, 2018; GGD, 2019; Hasanov & Zuidema, 2018; Stroebe *et al.*, 2019b; Vrieling *et al.*, 2018) waardoor we dit thema hierna verder uitdiepen.

<sup>83</sup> Sociale cohesie is de mate waarin mensen in hun gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden. Denk hierbij aan de betrokkenheid die u voelt bij uw dorp, vereniging of club.

De studie van Vrieling *et al.* (2018) wijst uit dat bewoners het waarschijnlijk achten dat de relaties in de buurt verslechteren in plaats van verbeteren door de aardbevingsproblematiek, vooral in vergelijking met 2014 toen bewoners dezelfde vraag was gesteld. Stroebe *et al.* (2018a) geven een ander beeld. Zij geven aan dat zowel bij mensen zonder schade als bij mensen met enkelvoudige of meervoudige schade aan hun woning de sociale verbondenheid met wijk, dorp of buurtgenoten is gestegen tussen januari 2015 en juni 2018. Wel uit Gronings Perspectief haar zorgen over de mogelijke impact die de versterkingsoperatie kan hebben op de saamhorigheid in dorpen en wijken (Stroebe *et al.*, 2019a). Daar waar versterking voorbehouden is aan enkele buurtbewoners of de versterkingsmethoden sterk verschillen in de buurt, kan dat leiden tot jaloezie, onenigheid, onderlinge spanningen en verslechtering van relaties tussen buurtgenoten. Tegelijkertijd kan de versterking ook kansen met zich mee brengen, mits de bewoners de kans krijgen gezamenlijk hun toekomst vorm te geven en een gemeenschappelijke visie neer te zetten voor het dorp of de wijk (zie ook Stroebe *et al.*, 2019b).

Hasanov & Zuidema (2018) concluderen dat door de teleurstelling in energiemaatschappijen zoals de NAM in Groningen, bewoners het heft in eigen handen hebben genomen om lokale energie initiatieven op te zetten. Het merendeel van dit soort initiatieven ontstaan vanwege de wens om lokale antwoorden te vinden op de huidige maatschappelijke uitdagingen in de provincie. Hasanov & Zuidema (2018) wijzen erop dat dit soort initiatieven tot meer onderling vertrouwen leiden, alsook meer respect en wederkerigheid tussen de bestaande en nieuwe leden van zulke initiatieven. Ook geven zij aan dat het gevoel van samen iets doen inspireert tot trots zijn op het dorp/de wijk.

## Het opbouwen van sociale cohesie

Interessant in de context van het opbouwen van de sociale cohesie zijn de leefbaarheid-programma's van de NCG. Sinds 2014 zijn er in totaal acht van zulke programma's opgezet in Groningen. Deze variëren in focus en raken onder andere het toegankelijk maken van breedbandinternet in de regio, en het ondersteunen van lokale initiatieven ten behoeve van de energietransitie. Volgens Elshof *et al.* (2018) stimuleren deze programma's de ontmoeting met anderen, wat mogelijk de sociale cohesie vergroot. Het versterken van de sociale cohesie is van groot belang omdat dit tot verhoogde weerbaarheid en veerkracht leidt, wat hard nodig is bij mensen die te maken krijgen met (problemen rond) het schadeherstel en de versterking (Elshof *et al.*, 2018; GGD, 2019). Het onderzoek van Gronings Perspectief naar de sociale cohesie onderstreept dat verhoogde sociale cohesie leidt tot een betere gezondheid en een beter welbevinden (Stroebe *et al.*, 2019b).

Stroebe *et al.* (2019b, p.30) doen meerdere suggesties ter ondersteuning van de verschillende succesfactoren die kunnen leiden tot veerkrachtige dorpen en wijken (Zie Tabel 4.2). Deze suggesties omvatten onder andere het ontwikkelen van een gemeenschappelijke visie en het verbeteren van de samenwerking binnen gemeenschappen, maar ook tussen de gemeente en bewoners. Ook de GGD (2019) geeft verschillende tips voor het verbeteren van sociale cohesie, zoals het koppelen van gedupeerden met hulpvragen

aan een (zorg)professional voor co-coaching. Deze hulpvragen kunnen gerelateerd zijn aan de gezondheid, het welzijn of de complexe procedures waar gedupeerden mee te maken krijgen. Ook moedigt de GGD het contact tussen maatschappelijke instanties en bewoners aan. Dit heeft de potentie om de onvrede en het gebrek aan vertrouwen te herstellen. Verder zou de sociale cohesie verbeterd kunnen worden door bewoners meer inspraak te geven bij de wijk-, buurt- of dorpsinrichting. Daarnaast zou er meer (financiële) ondersteuning moeten zijn voor bewonersinitiatieven ter verbetering van de leefbaarheid, aldus de GGD (2019).

|                                    |  |
|------------------------------------|--|
| <b>Gemeenschappelijke visie</b>    | Consensus over wat belangrijk is voor de wijk of het dorp gaat gepaard met grote onderlinge betrokkenheid en gezamenlijke initiatieven   |
| <b>Gedeeld belang</b>              | Er is meer samenwerking binnen gemeenschappen waar bewoners in vergelijkbare omstandigheden verkeren en/of blootgesteld aan dezelfde externe bedreigingen  |
| <b>Centrale ontmoetingsplek</b>    | Er zijn meer gezamenlijke activiteiten op plaatsen met een laagdrempelig buurthuis of activiteitencentrum  |
| <b>Een faciliterende gemeente</b>  | Succesvolle bewonersinitiatieven kunnen worden opgestart waar de gemeente optreedt als facilitator die bewoners middelen en vertrouwen geeft naar eigen inzicht te handelen  |
| <b>Momentum</b>                    | Op moment dat bewonersinitiatieven uitmonden in een gericht verzoek aan de gemeente, zal een snelle reactie de samenhang en samenwerking versterken. Andersom zal een trage en/of onduidelijke reactie op korte termijn leiden tot frictie en op lange termijn de samenhang en samenwerking frustreren |
| <b>Samenwerken in diversiteit</b>  | Er is meer samenwerking binnen gemeenschappen waar diversiteit wordt geaccepteerd en gerespecteerd of zelfs gezien als positief kenmerk van het dorp of de wijk  |
| <b>Vrijwilligers en kartrekker</b> | Samenhang en samenwerking is mogelijk door de beschikbaarheid en capaciteit van vrijwilligers en soms ook kartrekkers om het voortouw te nemen   |

Tabel 4.2. Succesfactoren veerkrachtige dorpen en wijken. Bron: Stroebe *et al.* (2019b, p.30).

**We kunnen concluderen dat het onduidelijk is wat het netto effect is van aardbevingsproblematiek voor de sociale cohesie. Enerzijds zijn er signalen dat, net als in andere rampsituaties, de aardbevingsproblemen kunnen zorgen voor een toename van cohesie. Anderzijds doet de ongelijkheid in de versterking daar lokaal afbreuk aan. Afhankelijk van de fase van versterking of schadeherstel waarin een huishouden, een dorp of een wijk zich bevindt kunnen er andere uitkomsten naar voren komen. Wel is evident dat sociale cohesie juist in een uitdagende situatie als deze van belang is voor bewoners en gemeenschappen. Ook zijn er veel suggesties over hoe je de sociale cohesie kan versterken en opbouwen.**

## ④.9

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Dit hoofdstuk heeft een beeld gegeven van de beleving, de veiligheidsperceptie en het vertrouwen van bewoners in (overheids)instanties. De negatieve gevoelens omtrent de aardbevingen en de bijkomende bureaucratie lijken te versterken en de complexiteit van het dossier neemt toe. Het beeld is dat een groot deel van de bewoners zich zorgen maakt over hun toekomst en al jarenlang vastzitten in een vervelende situatie. Dit alles werkt maatschappelijk ontwrichtend. Het vertrouwen van bewoners in de verschillende partijen neemt verder af. Daarnaast vormt de aardbevingsproblematiek en de tot nu toe inadequate uitvoering van de versterkingsopgave een gevaar voor de sociale cohesie in dorpen en wijken.

Zoals beschreven gaat er in het komende jaar veel veranderen met betrekking tot het schadeherstel en de versterkingsopgave. Interessant in deze context is om beter te begrijpen waar bewoners tegenaan lopen tijdens hun verhuizing naar en verblijf in wisselwoningen, of bewoners zich gehoord voelen in de planning van de wijkvernieuwing, of er voldoende rekening gehouden wordt met hun wensen, of de koppelkansen worden benut en of mensen zich fijn en veilig voelen in hun versterkte of nieuwe woning. Daarnaast is het interessant om te weten te komen hoe de contacten in de wijk zijn na versterking.

Een blinde vlek is de impact op het scholenprogramma en het zorgprogramma in het kader van de versterkingsopgave en wat voor overlast dit teweeg brengt voor scholen, instanties, bewoners en kinderen. Belangrijke vragen zijn hoe de informatievoorziening is geregeld, hoe gebruikers van de scholen en ziekenhuizen worden meegenomen in de procedures en wat de impact van het scholenprogramma op kinderen is.

Zoals aangekaart door de GGD (2019) ligt er voor de toekomst een taak om regionaal preventieve maatregelen en interventies te ontwikkelen die gericht zijn op het verbeteren van de sociale cohesie, het vergroten van de leefbaarheid en het versterken van de weerbaarheid en veerkracht van inwoners die te maken hebben met aardbevingsproblematiek. Hierbij is een goede samenwerking en afstemming tussen de verschillende gemeenten, welzijnsorganisaties en andere instanties cruciaal. De roep tot het beter verbinden van de verschillende partijen (de NCG, de TCMG, de Onafhankelijke Raadsman, de GGD, de Commissie Bijzondere Situaties, de gemeenten en maatschappelijke organisaties) klinkt ook bij de Commissie Bijzondere Situaties (2018). In deze context is het van belang om meer inzicht te krijgen over in hoeverre de uitvoerende partijen elkaar vertrouwen en met elkaar kunnen en willen samenwerken. Daar is tot op heden nog niets over bekend.



# Woningmarkt en economische ontwikkelingen

De voorgaande literatuurstudie 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) concludeerde dat de gaswinningsproblematiek in Groningen negatieve gevolgen heeft voor de woningmarkt in de regio. Panden zijn gedaald in waarde en zijn moeilijker te verkopen. Ook werd geconstateerd dat zowel gemeenten als bewoners meerkosten maakten als gevolg van de gaswinningsproblematiek, die doorgaans niet vergoed leken te worden. Economisch leek Groningen een stuk minder aantrekkelijk te zijn geworden voor ondernemers en toeristen. Sluiter *et al.* (2018a) meldden dat sommige ondernemers er voor kozen om het woord Groningen niet meer te gebruiken, maar in plaats daarvan andere termen te zoeken zoals 'Het Hogeland'. De impact op de arbeidsmarkt in de provincie Groningen leek iets minder negatief: de versterkingsopgave en investeringen vanuit de overheid zouden kunnen leiden tot stijgende arbeidsparticipatie en meer werkgelegenheid. Dit hoofdstuk gaat dieper in de op recente economische ontwikkelingen in Groningen op het gebied van de huizenmarkt en werkgelegenheid.



#### Ineke

Zuidwolde in de gemeente Groningen. Zuidwolde ligt weliswaar niet in de kern van het aardbevingsgebied, maar heeft wel degelijk te maken met de gevolgen van de gaswinning. In november 2018 is een veiligheidsoefening uitgevoerd met een fictieve aardbeving van 4,5 op de schaal van Richter, georganiseerd door de Veiligheidsregio Groningen.



## 5.1

## INLEIDING

Dit hoofdstuk bundelt de kennis over de economische ontwikkelingen in Groningen sinds de vorige literatuurstudie. Eerst volgt een uitleg over de methodiek van de meest gebruikte bronnen (paragraaf 5.2). Daarna volgt meer informatie over de waardedaling, de verkoopbaarheid van woningen en verhuizingen (paragraaf 5.3). Hierna volgt een uitleg over het vertrouwen in de woningmarkt (5.4) en de effecten op de arbeidsmarkt (5.5). De paragraaf die hierop volgt gaat in op de economische aantrekkelijkheid en het investeringsklimaat in Groningen (5.6). Vervolgens sluiten we af met een samenvatting en aanbevelingen voor vervolgonderzoek (5.7).

## 5.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

Hieronder worden de meest gebruikte bronnen over de woningmarkt en economische ontwikkeling uitgelicht, voor zover ze niet zijn benoemd in vorige hoofdstukken. Per rapport of artikel wordt de onderzoeksmethode besproken om een beter beeld te geven van wanneer de data is verzameld, hoe de data is verzameld en op basis waarvan de conclusies in dit hoofdstuk zijn getrokken. De bronnen zijn gerangschikt op alfabetische volgorde.

Het rapport van **Alsem et al. (2018)** geeft een beeld van de impact van de activiteiten van de *Economic Board Groningen* (EBG). De EBG heeft als doel de economie in het aardbevingsgebied (9 gemeenten vóór de herindeling) een nieuwe impuls te geven. Het rapport genaamd 'Monitor Noord-Groningen 2018' is uitgevoerd in opdracht van de EBG en is uitgevoerd door de Hanzehogeschool Groningen en de Rijksuniversiteit Groningen. Zij zijn gevraagd een Programmamonitor te ontwikkelen. De eerste meting is gepubliceerd eind 2016 (met gegevens tot en met 2015). Het rapport uit 2018 is de vervolgmeting en focust op de ontwikkelingen van de afgelopen twee jaar. De indicatoren in deze monitor zijn o.a. bevolkingsontwikkelingen waarin het opleidingsniveau, het inkomensniveau, de werkgelegenheid, de werkloosheid en de bedrijvigheid in Noord-Nederland een rol spelen. De auteurs maken gebruik van secundaire bronnen.

Het onderzoek van **Boumeester & Lamain (2018)** maakt deel uit van een reeks onderzoeken naar het vertrouwen in de koopwoningmarkt. Dit onderzoek richt zich specifiek op het derde kwartaal van 2018. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de NCG. De NCG heeft in 2015 een uitbreiding van het landelijk onderzoek Eigen Huis Marktindicator (EHM) aangevraagd met een specifieke focus op de provincie Groningen. Het EHM is een bestaand onderzoek dat elk kwartaal wordt uitgevoerd door OTB (Onderzoek voor de gebouwde omgeving) aan de Technische Universiteit Delft, Faculteit Bouwkunde. Dit onderzoek wordt al sinds 2004 uitgevoerd in opdracht van de Vereniging Eigen Huis (VEH). Er wordt hier onderzoek gedaan naar het vertrouwen in de koopwoningmarkt. De NCG heeft gevraagd dit onderzoek uit te breiden voor de periode januari 2017 – maart 2019, zodat nader ingegaan kan worden op het vertrouwen in de koopwoningmarkt onder de woonconsumenten in twee regio's binnen de provincie Groningen;

de toenmalige aardbevingsgemeenten (Appingedam, Bedum, Delfzijl, De Marne, Eemsum, Loppersum, Slochteren, Ten Boer en Winsum) en de overige gemeenten in Groningen.<sup>84</sup> De meting die in dit rapport wordt besproken (kwartaal 3 2018) heeft een totaal van 221 respondenten waarvan 106 uit de 'aardbevingsgemeenten' en 115 uit de overige gemeenten.

Het rapport van **Boumeester & Lamain (2019)** is een vervolg op het bovenstaande onderzoek. De meting is gedaan over het eerste kwartaal van 2019. Het aantal respondenten voor dit onderzoek is opgehoogd. Het aantal respondenten uit de 'aardbevingsgemeenten' ligt op 127 en 217 uit de overige gemeenten. Het totaal aantal respondenten is 344 (N=344).

Naast het bovenstaande onderzoek heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) in opdracht van de NCG een reeks onderzoeken gedaan naar de ontwikkeling van de verkoopprijzen en verkoopbaarheid van woningen in het aardbevingsgebied. De ontwikkeling van de woningmarkt binnen en grenzend aan het Groningenveld wordt beschreven in een reeks halfjaarlijkse rapporten. Het rapport van **Posthumus et al. (2018)** heeft betrekking op de woningmarktontwikkelingen tussen het derde kwartaal van 2012 – het kwartaal waarin de grote beving bij Huizinge (16 augustus 2012) plaatsvond – en het tweede kwartaal van 2018 (waarbinnen ook de beving van Zeerijp viel).

Dit onderzoek probeert inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de woningmarkt in het aardbevingsgebied (risicogebied) binnen en grenzend aan het Groningenveld. Hiervoor is de ontwikkeling in het risicogebied vergeleken met die in een referentiegebied. Buurten waar schade door aardbevingen als gevolg van de gaswinning voorkomt behoren tot het risicogebied. Hierbij gaat het om buurten waar vanaf het derde kwartaal van 2012 tot en met oktober 2016 meer dan één procent van de woningen en minimaal drie woningen schade hebben als gevolg van aardbevingen, zoals vastgesteld door het CVW.

Het rapport van **Posthumus et al. (2019)** is de achtste in de onderzoeksreeks van het CBS. Het rapport toont de woningmarktontwikkelingen van 1995 kwartaal 1 - tot 2018 kwartaal 4. Het eerste rapport verscheen in december 2015, sindsdien verschijnt halfjaarlijks een publicatie. Vanaf 2019 worden alle resultaten van dit onderzoek ook op een online dashboard getoond.<sup>85</sup> Het onderzoeksteam heeft gebruik gemaakt van bronnen van de Nederlandse Vereniging van Makelaars, het Kadaster, de Basisregistratie Adressen en Gebouwen, de Basisregistratie Personen, het Woonruimtereferentie, schadegegevens van het CVW en het WOZ register.

Veel van de onderzoeken die in dit hoofdstuk worden gebruikt zijn tot stand gekomen in opdracht van de NCG. De NCG heeft (bestaande) onderzoeksverbanden uitgebreid met een specifieke focus op Groningen.

<sup>84</sup> De keuze van de onderzoekers om een onderscheid te maken tussen aardbevingsgemeente en niet-aardbevingsgemeente valt op. Zo'n grove indeling is wellicht te verdedigen in de situatie waar het om kleine gemeenten gaat. Maar ook dan is de constatering dat de grotere gemeenten Oldambt en Groningen weliswaar geen aardbevingsgemeente waren, terwijl een deel van de woningen wél binnen de contouren van de NAM viel en daarmee was blootgesteld en er ook veel schade werd toegekend.

<sup>85</sup> Woningmarktontwikkelingen rondom het Groningenveld 1995 Q1 - 2018 Q4. Zie: [https://dashboards.cbs.nl/v2/woningmarktontwikkelingen\\_groningenveld/](https://dashboards.cbs.nl/v2/woningmarktontwikkelingen_groningenveld/)

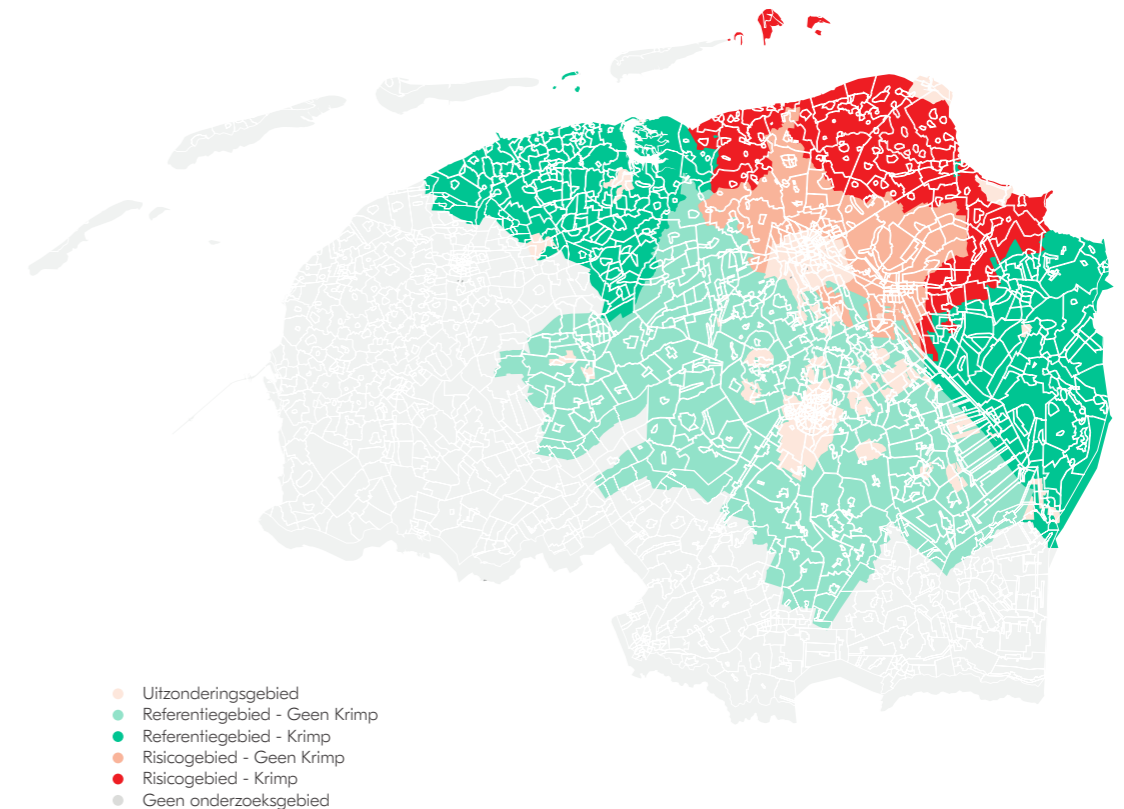
## 5.3

## WAARDEDALING, VERKOOPBAARHEID EN VERHUIZINGEN

Uit de vorige literatuurstudie (Sluiter *et al.*, 2018a) bleek dat woningen in de aardbevingsregio gemiddeld voor een lagere prijs verkocht of te koop aangeboden werden dan woningen buiten de aardbevingsregio. Deze daling heeft fysieke componenten (daadwerkelijk geleden schade) en ook immateriële (zoals het imago en de verwachtingen over de toekomst). Daarnaast speelde de aantrekkingskracht van de stad Groningen en de bevolkingskrimp in sommige delen van de regio een rol. Deze paragraaf zal ingaan op de verschillende nieuwe ontwikkelingen op het gebied van huizenprijzen, de verkoopbaarheid van huizen en verhuizingen sinds de vorige literatuurstudie. Ook zal de waardedalingseis van Stichting Waardevermindering door Aardbevingen Groningen (Stichting WAG), een belangenvereniging van woningeigenaren wiens pand minder waard is geworden, kort worden besproken.

Het CBS houdt de woningmarktontwikkeling in Nederland in de gaten en rapporteert hier halfjaarlijks over. Deze ontwikkelingen zijn ook specifiek onderzocht in Groningen (Posthumus *et al.*, 2018, 2019) waarin een vergelijking wordt gemaakt tussen risicogebieden en referentiegebieden. De referentiegebieden liggen in Oost-Friesland, West Groningen, Mid- —tot Noord-Drenthe, en Zuidoost Groningen. Het aardbevingsgebied (in de rapportage risicogebied genoemd) bestaat uit gemeenten en buurten waarvan bij het CVW bekend was dat er schade, of risico daarop, bestond tot oktober 2016.<sup>86</sup> Zie voor een visuele weergave van de gebieden Figuur 5.1.

**Uit deze figuur blijkt direct wat de achilleshiel is van het onderzoek dat hierna wordt besproken: hoe weet je of iets risicogebied is of niet? En: is het verstandig om als referentiegebied het direct naastgelegen gebied te nemen?**



Figuur 5.1 Overzicht risicogebieden onderzoek CBS. Bron: Posthumus *et al.* (2019).<sup>87</sup>

<sup>86</sup> Hierbij gaat het om buurten waar tot en met oktober 2016 meer dan één procent van de woningen en minimaal drie woningen schade hebben als gevolg van aardbevingen, zoals vastgesteld door het Centrum Veilig Wonen (CVW). Alle woningen in deze buurten behoren tot het risicogebied, ook woningen zonder schade.

<sup>87</sup> Zie ook <<https://www.cbs.nl/nl-nl/maatwerk/2018/18/woningmarktontwikkelingen-rondom-het-groningenveld>>

## Ontwikkeling huizenprijzen

Tot en met het tweede kwartaal van 2018 geven de cijfers van het CBS weer dat, vergeleken met de situatie in 2012, overall in het risicogebied en het referentiegebied stijgingen plaatsvinden in de prijzen van koopwoningen (Posthumus *et al.*, 2018). Wel is er een significant verschil merkbaar tussen gebieden met gemiddelde schade-intensiteit en de referentiegebieden: in de gebieden met gemiddelde schade-intensiteit liggen verschillende ontwikkelingen significant achter.<sup>88</sup> Zo is het aandeel te-koop staande woningen hoger (9,8%) en ligt de prijsontwikkeling achter met 4,9%. Ook in gebieden met hoge schade-intensiteit blijft de prijsstijging achter (met 3,1%), maar dit is niet statistisch significant (iets wat mede te maken heeft met het aantal verkochte woningen). In risicogebieden met lage schade-intensiteit zou het omgekeerde waar kunnen zijn: daar stijgen prijzen iets meer dan in de referentiegebieden, maar het verschil is niet statistisch significant.

**9,8%**

hoger is het aandeel te-koop staande woningen in gebieden met gemiddelde schade-intensiteit t.o.v. de referentiegebieden

**4,9%**

ligt de prijsontwikkeling achter in gebieden met gemiddelde schade-intensiteit t.o.v. de referentiegebieden

In het rapport tot en met het 4e kwartaal 2018 (Posthumus *et al.*, 2019) blijkt uit gegevens van het CBS dat het beschreven patroon op het gebied van prijsstijgingen doorzet. Dat betekent: in het algemeen is overall een prijsstijging te zien, met een significant verschil tussen het referentiegebied en de risicogebieden met gemiddelde schade-intensiteit waar de prijsstijging achterblijft.

Durán & Elhorst (2018) hebben met behulp van een econometrisch model 220.000 woningtransacties tussen 2009 en 2014 geanalyseerd. Een opvallend verschil met de modellen van het CBS is dat zij aannemen dat woningprijzen al vóór de beving van Huizinge kunnen zijn beïnvloed. Dat is geen onredelijke aanname: de bevingen namen vanaf 2005 in intensiteit en aantal toe. Zij hanteren ook andere referentiegebieden. Op basis van die methode komen zij tot de conclusie dat de huizenprijzen in de provincie Groningen en enkele Noord-Drentse gemeenten (de voormalige gemeente Leek en de gemeenten Noordenveld, Tynaarlo en Aa en Hunze) negatief zijn beïnvloed door de vele kleinschalige aardbevingen die hebben plaatsgevonden. Dit is een opvallende bevinding want het duidt erop dat een deel van het referentiegebied van het CBS mogelijk óók een waarde-daling heeft meegemaakt. Hun data wijst op een prijsdaling van zo'n 3% in 2009, 5,2% in 2012 en 9,3% in 2014. De onderzoekers stellen dat sinds hun metingen enkele regelingen in het leven zijn geroepen, zoals het afbouwen van de ontginning, om deze daling tegen te gaan. De effecten daarvan moeten nog zichtbaar worden. Het is mogelijk, zo menen Durán & Elhorst, dat de prijsdaling na 2014 sterk is verminderd of zelfs gestopt.

5.3.1

**4.751**

leden  
telt Stichting WAG

**€ 122**

miljoen  
eist Stichting WAG  
van de NAM

## HUIZENPRIJZEN: COMPENSATIE EN STICHTING WAG

Vele duizenden woningeigenaren (om precies te zijn: 4751) hebben zich in de loop der jaren verenigd in de Stichting Waardevermindering door Aardbevingen Groningen (Stichting WAG). Stichting WAG, opgericht in 2013, heeft van de aangesloten leden informatie over hun woning en waardedaling gebundeld met als doel om de waardedaling van hun huizen te verhalen op de NAM. Ook woningen zonder schade, die mogelijk wel minder waard zijn geworden, worden hierin meegenomen. De stichting heeft enkele juridische processen gevoerd met als doel de geleden schade op de NAM te verhalen, onafhankelijk of de woning is verkocht. De rechtbank in Leeuwarden stelde de stichting in januari 2018 in het gelijk. In mei 2018 besloot de NAM niet in hoger beroep te gaan. Het schadebedrag dat de Stichting WAG eist van de NAM komt op een totaal van 122 miljoen euro.<sup>89</sup>

In november 2018 rapporteerde het Ministerie van EZK over een regeling voor waardecompensatie in Groningen welke uitgevoerd gaat worden door het IMG.<sup>90</sup> In dit advies wordt gesproken over een waardecompensatie ter hoogte van 2,7% tot 12,8% van de WOZ-waarde, welke dan uit zal moeten gaan van de beschikking van 2020, met peildatum 1 januari 2019. De compensatie zal worden berekend gebaseerd op een methode die is opgesteld door het onderzoeksbureau Atlas voor Gemeenten. De leden van Stichting WAG mogen ook gebruik gaan maken van deze nieuwe regeling die middels het IMG zal verlopen. Daarbij wordt wel duidelijk kenbaar gemaakt dat slechts één van de twee waardecompensaties zal worden toegekend: die uit de NAM-claim of die van het IMG.

<sup>88</sup> Schade-intensiteit is als volgt gedefinieerd: 1-30% woningen schade = lage intensiteit, 31-54% gemiddeld en 55% of meer hoog. Het is belangrijk te weten dat het, in het geval van 'gemiddeld', gaat om een klassenindeling en dus niet om statistische gemiddelden.

<sup>89</sup> Algemeen Dagblad, 2019. *Stichting claimt 122 miljoen bij NAM voor waardedaling Groningse woningen*. Laatst geraadpleegd op 2020-02-06 <<https://www.ad.nl/binnen-land/stichting-claimt-122-miljoen-bij-nam-voor-waardedaling-groningse-woningen-a33c6e5f/>>

<sup>90</sup> Kamerstuk 33 529, Laatst geraadpleegd op 2020-02-06 <<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33529-696.html>>



## 5.3.2

## VERKOOPBAARHEID

Als eerste indicator voor de verkoopbaarheid van woningen gebruiken Posthumus *et al.* (2018) het aandeel verkochte woningen, ofwel het aantal woningen dat is verkocht als percentage van de totale woningvoorraad in een gebied. Sinds 2012 is in alle regio's in het rapport een stijging van het aandeel verkochte woningen te zien: meer dan een verdubbeling. In het referentiegebied is deze toename het grootst: 125% van het aantal in 2012. Risicogebieden met een gemiddelde schade-intensiteit zitten op 105% en gebieden met een lage schade-intensiteit 102%. Deze getallen zijn anders na afloop van het kalenderjaar 2018 (Posthumus *et al.*, 2019): het aandeel verkochte woningen neemt iets af. Over heel 2018 zijn er dan ook minder woningen van eigenaar gewisseld dan in het jaar ervoor. Het CBS geeft hiervoor als verklaring dat nu ook in het aardbevingsgebied duidelijk wordt dat er een tekort is aan woningen, waar dit nationaal gezien al eerder te merken was.<sup>91</sup> Woningen in het hogere segment (met een vraagprijs van meer dan 200.000 euro) worden sneller, en meer, verkocht dan woningen met een lagere vraagprijs. Het CBS geeft hier geen verklaring voor in de rapportage.

## 5.3.3

## TE KOOP STAANDE WONINGEN

Een tweede indicator voor verkoopbaarheid is het aandeel te koop staande woningen. Het CBS rapporteert (Posthumus *et al.*, 2018, 2019) dat het aantal is afgenomen sinds 2012. Deze daling geldt voor zowel de referentiegebieden als de risicogebieden. Gemiddeld is het aandeel te koop staande woningen gehalveerd. Vergeleken met 2017 is het aandeel te koop staande woningen gedaald met 20 tot 30%. In het algemeen volgt deze regionale ontwikkeling de nationale- en referentiegebiedsontwikkeling, maar ook hier is er een significant verschil tussen regio's met gemiddelde schade-intensiteit en het referentiegebied: in de schaderegio staan meer woningen te koop. Wanneer gekeken wordt naar de verschillen binnen het risicogebied valt op dat in gebieden waar bevolkingskrimp voorkomt het aandeel te koop staande huizen hoger ligt dan in gebieden waar dat niet zo is. Deze risicogebieden met krimp zijn Het Hogeland, de Eemsdelta en Oost-Groningen.<sup>92</sup>

70-89

dagen  
stond een woning  
te koop in de risico-  
gebieden in 2018

Het aantal dagen dat een woning te koop heeft gestaan voordat het werd verkocht is een derde indicator van verkoopbaarheid. Het aantal dagen dat een woning te koop stond in de risicogebieden in 2018 varieert van 70 tot 89, wat weliswaar veel minder is dan het aantal dagen in 2012, maar nog altijd een stuk hoger dan het nationale gemiddelde (45 dagen).

45

dagen  
staat een huis  
gemiddeld te koop  
in Nederland

Hoe lang woningen die te koop staan op de markt is nog een indicator voor de verkoopbaarheid. Dit aantal dagen neemt in alle risicogebieden eerst toe na 2012 en begint pas eind 2017 te dalen. In de referentiegebieden is deze daling al ingezet eind 2014. Voor risicogebieden met lage- en gemiddelde schade-intensiteit geldt dat het verschil met de referentiegebieden nog merkbaar is: in die risicogebieden blijven de woningen langer te koop staan. Dit geldt niet voor gebieden met hoge schade-intensiteit: daar is de afname dusdanig snel geweest dat het verschil met de referentiegebieden niet meer significant is.

## 5.3.4

## VERHUIZINGEN

De literatuurstudie uit 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) gaf aan dat inwoners van het aardbevingsgebied soms verhuizingen door omstandigheden moeten uitstellen, en dat inwoners soms de waarde van hun huis, waarin zij hebben geïnvesteerd als spaarpot voor het pensioen, zien dalen. Bewoners gaven aan dat zij verwachten niet te kunnen verhuizen omdat hun huidige woning niet verkoopbaar is. Omtrent verhuizingen wordt wel de kanttekening gemaakt dat de verhuiswens van Groningers in het aardbevingsgebied niet significant lijkt af te wijken van het nationale.

Het CBS heeft in de woningmarktrapportage over de eerste helft van 2018 ook verhuisbewegingen meegenomen (Posthumus *et al.*, 2018). Van alle verhuisbewegingen sinds 2012 is ongeveer de helft binnen het eigen risicogebied of naar een ander risicogebied. De andere helft vertrekt naar gebieden buiten het risicogebied. Verder wordt geconstateerd dat er een negatief migratiesaldo bestaat in de risicogebieden maar ook in de referentiegebieden. Dit houdt in dat er meer huishoudens uit de regio's vertrekken dan er bijkomen. Dit negatieve migratiesaldo lijkt in omvang af te nemen in 2017. De meest recente cijfers van het CBS (Posthumus *et al.*, 2019) geven echter aan dat de krimp in het noordoosten van Groningen door zal zetten (zie ook hoofdstuk 6).

Ondanks het gegeven dat sommige mensen wel willen verhuizen maar dat niet kunnen, lijkt het aantal mensen dat in deze situatie terechtkomt af te nemen. Dit blijkt onder andere uit gegevens van de Commissie Bijzondere Situaties (2018). In hun jaarrapport over 2018 wordt gemeld dat zij minder woningen hebben laten opkopen dan in voorgaande perioden. De commissie geeft hier twee mogelijke verklaringen voor: de tijdelijke opkoopregeling en de algemeen aantrekkende woningmarkt. Verder stelt de commissie vast dat bewoners vaak in de eigen regio willen blijven wonen na een verhuizing.

<sup>91</sup> Centraal Bureau voor de Statistiek (2018). *Prijzen op recordhoogte door krapte op woningmarkt*. Laatst geraadpleegd op 2020-01-22 <<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2018/29/prijzen-op-recordhoogte-krapte-op-woningmarkt>>

<sup>92</sup> De verwijzing in het CBS-document (Posthumus *et al.*, 2019) naar de indeling uit 2015, die voor het rapport gebruikt is, functioneert niet meer. Deze drie gebieden zijn door de auteurs van dit document vastgesteld door de krimpregio-kaart van het CBS (uit het methoderapport) te vergelijken met het overzicht 'Krimpgebieden en Anticipatiegebieden' van de Rijksoverheid: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/bevolkingsdaling/krimpgebieden-en-anticipatiegebieden>

Tot en met het vierde kwartaal van 2018 geven de cijfers van het CBS dus weer dat overall in het risicogebied en het referentiegebied stijgingen plaatsvinden in de prijzen van koopwoningen. Daarnaast is ook een stijging van het aantal verkochte woningen te zien: het CBS concludeert dat dit te maken heeft met het tekort aan woningen in heel Nederland. Maar dat het beter gaat wil niet zeggen dat het weer helemaal normaal is. De prijsstijging in het risicogebied blijft significant achter in gebieden met gemiddelde schade-intensiteit. Ook ligt het aantal dagen dat een huis te koop staat hoger dan het landelijk gemiddelde. Er trekken relatief veel mensen weg uit de aardbevingsgemeenten, waardoor het krimpprocentage hier op dit moment het hoogst is in Nederland.

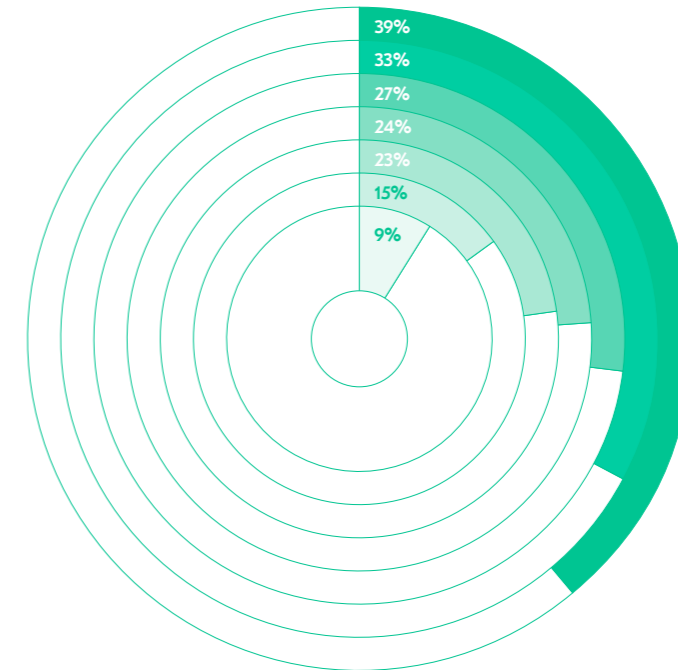
5.4

### VERTROUWEN IN DE WONINGMARKT

Boumeester & Lamain (2018, 2019) hebben onderzoek verricht naar het vertrouwen in de woningmarkt met behulp van de Eigen Huis Markt-indicator. De scores op dit meetinstrument gaan van 0 tot 200, in stappen van 50. Bij een neutrale score is de waarde 100. Aan het onderzoek in 2018 deden 221 deelnemers mee en uit de data blijkt dat het vertrouwen in de woningmarkt stabiliseert binnen aardbevingsregio's (score 106, zelfde als voorgaande peiling), terwijl deze in de rest van Nederland licht daalt (score van 107 naar 105). Bevolkingskrimp lijkt geen grote rol meer te spelen bij het vertrouwen van de inwoners. De scores voor krimpgebieden en niet-krimpgebieden zijn nagenoeg gelijk (107 en 108), wanneer een splitsing tussen krimp, aardbevingsregio, niet-krimp en niet-aardbevingsregio wordt gemaakt. In tegenstelling tot vorige peilingen is er in 2018 wel een duidelijke dip te zien in het vertrouwen onder starters op de woningmarkt. Dat kan worden verklaard door de aantrekkelijke woningmarkt, met hogere prijzen en dus lastigere financiering tot gevolg, waar starters in Groningen en de aardbevingsgebieden nu ook mee worden geconfronteerd. Dertigers, gezinnen met kinderen en huishoudens met hogere inkomens in het aardbevingsgebied laten een grotere score zien qua vertrouwen (112-117) ten opzichte van andere Groningse gebieden en de rest van Nederland. Dit is waarschijnlijk een gevolg van de landelijke stijging in huizenprijzen.

Eind 2018 geeft 64% van de respondenten aan dat zij vermoeden dat het functioneren van de NCG bijdraagt aan een lichte, positieve ontwikkeling van vertrouwen in de woningmarkt (Boumeester & Lamain, 2018). In 2019 is dit percentage gedaald naar 42%. Verder wordt een overzicht gegeven van hoeveel procent van de respondenten vindt dat een bepaalde factor zeker heeft bijgedragen aan het verhogen van vertrouwen in de woningmarkt. De resultaten van de meting uit het eerste kwartaal 2019 zijn als volgt: zie figuur 5.2.

In het meest recente rapport uit 2019 blijft het algemene vertrouwen in de woningmarkt in de aardbevingsregio's stabiel met een score van 106 (Boumeester & Lamain, 2019). Het vertrouwen onder starters in de aardbevingsregio is sinds de peiling uit 2018 gestegen. De onderzoekers stellen dat deze categorie starters wel te maken heeft met dezelfde ontwikkelingen als elders in Nederland, maar in de aardbevingsregio's in minder sterke mate en dat daarom het vertrouwen hoger scoort.



- Verduurzaming tijdens de versterking
- Compensatie voor aardbevingsschade
- NAM regeling compensatie bij verkoop
- Beschikbaarheid van de Arbitrer Bodembeweging
- Inzet van de Commissie Bijzondere Situaties
- Pilot Koopinstrument NCG

Figuur 5.2 Factoren die bijdragen aan het verhogen van vertrouwen in de woningmarkt. Bron: Boumeester & Lamain (2018).



De algemene score in andere Groningse gemeenten is gedaald van 108 in 2018 naar 101 in 2019. Het vertrouwen in de woningmarkt in de rest van Nederland is sterk gedaald naar een score van 99, waar deze eerder 105 was. Het vertrouwen in de woningmarkt, met score 106, ligt in het aardbevingsgebied nu iets hoger dan de overige gemeenten in Groningen (101) en de provincie als geheel (103). 42% van de respondenten geeft aan dat het handelen van de NCG heeft bijgedragen aan een betere woningmarkt, 36% vindt dat niet. Het vertrouwen in de woningmarkt ligt in de aardbevingsregio's dus hoger dan in andere delen van Groningen en Nederland. Dit is een trend die in 2018 is ingezet. De maatregelen van de NCG omtrent het versterken en de verduurzaming hebben bijgedragen aan het verbeteren van het vertrouwen. Starters op de woningmarkt hebben het in heel Nederland moeilijk, maar het vertrouwen onder hen ligt in de aardbevingsregio's wel hoger dan in de rest van het land.





Versterkingsoperatie: Sloop-nieuwbouw Ten Boer



## 5.5

## EFFECTEN OP DE ARBEIDSMARKT

In de literatuurstudie 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) werd gemeld dat de versterkingsopgave en investeringen vanuit de overheid zouden kunnen leiden tot positieve effecten op de arbeidsmarkt, maar dat het voor lokale bedrijven moeilijk leek om deze ontwikkelingen daadwerkelijk om te zetten naar duurzame arbeidsplaatsen.

Derksen & Gebben (2019) melden dat de Regionale Investeringssteun Groningen (RIG) zorgt voor een positieve impuls voor de werkgelegenheid met de gedane investeringen. In Delfzijl bijvoorbeeld, waar zich enkele nieuwe bedrijven hebben gevestigd.<sup>93</sup> Het RIG maakt deel uit van de EBG en het provinciale programma Groningen@Work. Het Samenwerkingsverband Noord-Nederland is verantwoordelijk voor de uitvoering van de RIG.

Daarnaast stellen Derksen & Gebben (2019) dat de huidige situatie van schadeherstel, versterken en vernieuwen goede kansen biedt voor de vergroening en verduurzaming, zowel bij bedrijven als woningen. De Groningse industriële sector is sterk gespecialiseerd, met name in het havengebied en daar liggen kansen voor werk-verstrekking die nog niet voldoende worden benut. Het zou volgens Derksen & Gebben (2019) verstandig zijn om meer in te zetten op het midden- en kleinbedrijf.

Werk in Zicht (2019) is een samenwerkingsverband tussen het UWV, de gemeenten en de SW-bedrijven. Het verband poogt de arbeidsmarkt in Groningen en Noord-Drenthe te versterken en het lopende project '1000-banenplan' draagt zorg voor duurzame arbeidsplaatsen in de Groningse aardbevingsregio. Het gaat hier voornamelijk om mensen die willen werken in de bouw en techniek. Over 2018 heeft het initiatief het volgende te melden: 2018 kan gezien worden als het jaar van opbouw. Veel werk en energie is gaan zitten in het opzetten van de ondersteuning voor het 1000-banenplan bij Werkplein Fivelingo, het opstellen van een uitvoeringsovereenkomst en het organiseren van de monitoring en de benodigde regelingen. In 2018 heeft het project gezorgd voor 668 plaatsingen waarvan 262 duurzaam, ofwel voor langere termijn. Verder staan nog 224 projecten in het monitoringssysteem met een beschikbaar budget van 18 miljoen euro. De meeste mensen die aan een baan geholpen worden met assistentie van het 1000-banenplan komen daar terecht via een sociale werkplaats of een uitzendbureau.

Daarnaast is het eerder genoemde Groningen@Work, dat valt onder de EBG en de Provincie, bezig met het investeren in projecten om zo de regionale economie en de arbeidsmarkt te ondersteunen. Op de website van het project is in te zien waar de investeringen tot dusver hebben geleid tot succesverhalen voor regionale ondernemers.<sup>94</sup> Het is echter onduidelijk hoeveel werkplekken zijn gecreëerd als gevolg van deze investeringen.

**668**  
plaatsingen  
via het '1000-  
banenplan' in 2018

<sup>93</sup> Provincie Groningen (2019). *Bijna 2 miljoen subsidie voor nieuwe tanks voor JPB Logistics*. Laatst geraadpleegd op 2020-01-22 via <<https://www.provinciegroningen.nl/actueel/nieuwsartikel/bijna-2-miljoen-subsidie-voor-nieuwe-tanks-voor-jpb-logistics/>>

<sup>94</sup> Zie voor meer informatie <https://www.groningenatwork.com/successen>

## 5.6

## ECONOMISCHE AANTREKKELIJKHEID EN INVESTERINGSKLIMAAT

In de vorige literatuurstudie (Sluiter *et al.*, 2018a) werd geconcludeerd dat de aardbevingen in Groningen een merkbaar effect hebben op de aantrekkelijkheid van het gebied voor bedrijven. Ondernemers ervaren het gebied als risicovol vanwege de mogelijke gevolgen voor hun bedrijfswaarde, de veiligheid en de personeelsbeschikbaarheid. Mede daardoor werd ook geconcludeerd dat bewoners het belangrijk vinden dat er geld wordt geïnvesteerd in de economische ontwikkeling. Bewoners stelden dat het geld geïnvesteerd kon worden in werkgelegenheid, versterking en verduurzaming.

Derksen & Gebben (2019) spraken tijdens de *Critical Review* ook over de aantrekkelijkheid van de Groningse economie en toekomstige investeringen. Deze zouden volgens Derksen & Gebben moeten gaan naar kleinschalige bedrijven in de regio, naar verduurzaming met onder andere zonnepanelen en vooral niet meer naar nog verder onderzoek.

Enkele interessante bevindingen uit de *Critical Review* op een rij:



De *Critical Review* concludeert ook dat het goed zou zijn te investeren in het toerisme om de werkvoorziening te stimuleren alsmede investeringen in nieuwe technologie en de verduurzaming.

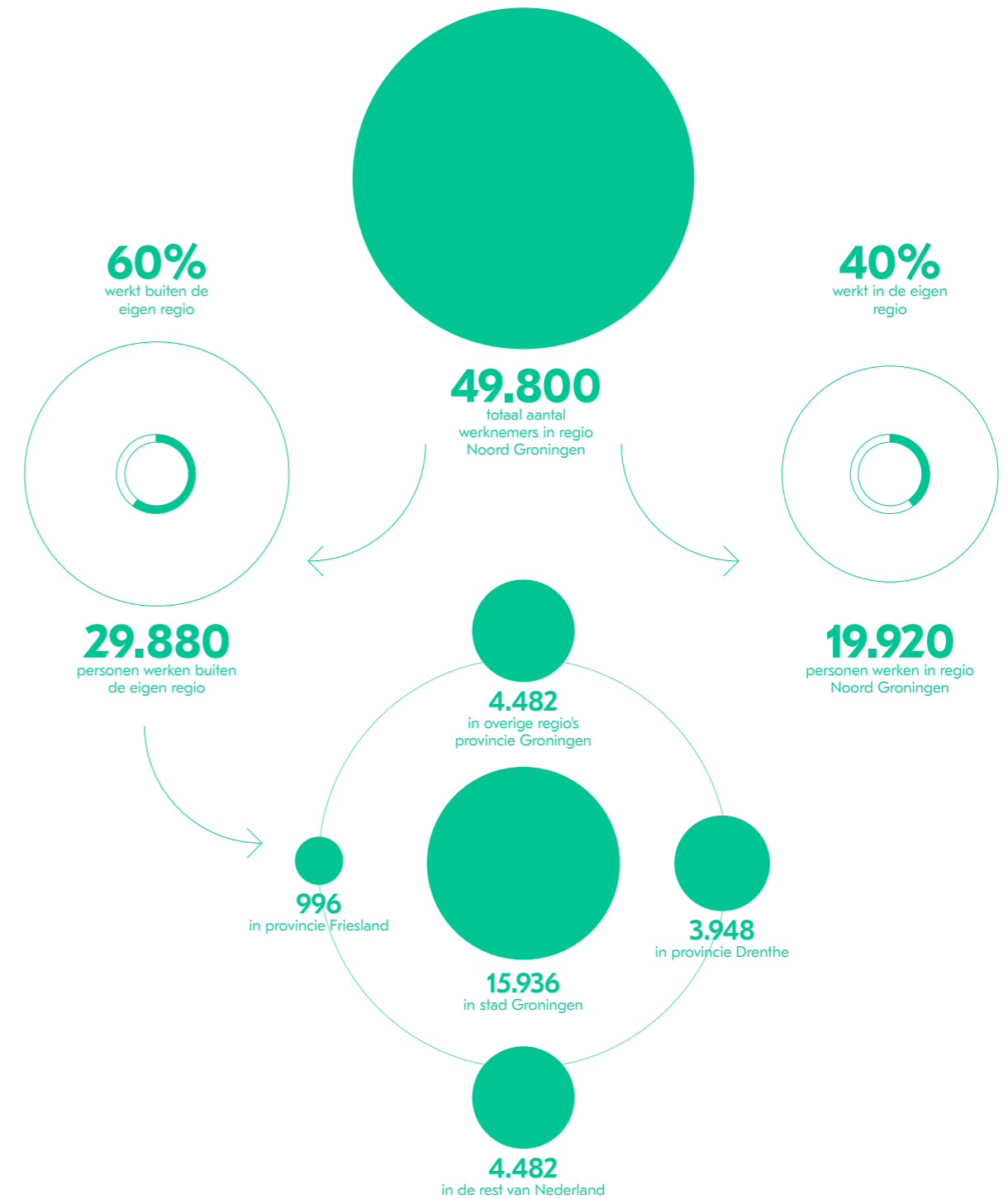
<sup>95</sup> RTV Noord (2019). *Einde in zicht voor GasTerra, 165 banen weg*. Laatst geraadpleegd op 2020-02-06 <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/214258/Einde-in-zicht-voor-GasTerra-165-banen-weg>>

Alsem *et al.* (2018) verrichten onderzoek naar de economische status van de verschillende aardbevingsgemeenten. Zij stellen dat de aardbevingsregio een zogeheten perifere krimpregio is, waarbinnen de aardbevingen een extra uitdaging zijn bij het verbeteren van de economische status van het gebied. Daarnaast concluderen zij dat er grote verschillen zijn tussen de aardbevingsgemeenten en hoe zwaar zij te lijden hebben onder de gevolgen van de aardbevingen. Verder blijkt dat de aardbevingsregio zeer sterk afhankelijk is van de economie buiten de regio: meer dan de helft van de inwoners uit het aardbevingsgebied werkt buiten dat gebied.

Volgens Alsem *et al.* (2018) is de werkgelegenheid in de aardbevingsregio nog niet dermate aan het herstellen dat deze op het nationale niveau ligt. In Nederlandse krimpregio's is over het algemeen een stijging in werkgelegenheid te zien, maar dit is in Noord-Groningen nog niet het geval (Alsem *et al.*, 2018). De werkgelegenheid daalt met name in de metaalindustrie en de zakelijke dienstverlening en ook het onderwijs is een krimpende sector. Wel is er een stijging van de werkgelegenheid zichtbaar in de chemische industrie, de voedingssector en de ICT. De werkloosheid is afgenomen ten opzichte van eerdere jaren. De monitoring gaat verder niet in op projecten zoals het 1000-banenplan omdat deze projecten nog niet speelden of nog maar net waren opgestart.

Zoals eerder gemeld werken veel mensen die in het aardbevingsgebied wonen niet in die regio (Alsem *et al.*, 2018). Van de 49.800 werknemers in Noord Groningen werken velen in de stad Groningen of in andere regio's in de provincie Groningen (32% en 9%, respectievelijk) en enkele reizen naar Drenthe (8%) of Friesland (2%). Een klein deel werkt in een ander deel van Nederland (9%). Dit betekent dat de Groningse aardbevingsregio in economische zin zeer gevoelig is voor invloeden van buitenaf. Alsem *et al.* (2018) concluderen hieruit dat de economische weerbaarheid van deze regio niet sterk is. Zoals door Derksen & Gebben (2019) genoemd is het dan ook zinvol voor de regio om te zoeken naar groeimogelijkheden om de economische weerbaarheid te verbeteren.

We kunnen concluderen dat de aardbevingen een extra uitdaging zijn in het verbeteren van de economische status van Groningen.<sup>96</sup> De Groningse aardbevingsregio is zeer gevoelig voor invloeden van buitenaf en volgens sommige onderzoekers is de economische weerbaarheid van de regio relatief zwak. Het herstel van de werkgelegenheid loopt achter bij dat van andere krimpregio's. Er liggen wel veel kansen om de economie te diversifiëren bijvoorbeeld door investeringen in toerisme en in de energietransitie.



<sup>96</sup> Zie ook: Mulder, M. & P. Perey (ed.) (2018). Gas production and earthquakes in Groningen; reflection on economic and social consequences. *Centre for Energy Economics Research, CEER Policy Papers 3*. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.

Figuur 5.3 Verdeling werknemers uit aardbevingsgebied. Bron: Alsem *et al.* (2018).

## ⑤.7

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Groningse woningen lijken niet verder in waarde te dalen. Wel zijn er sommige gebieden waar de prijsstijgingen achterblijven bij die in referentiegebieden. De reden hiervoor is waarschijnlijk de algemene krapte op de woningmarkt: daar profiteert ook het risicogebied van.

Ook andere indicatoren laten zien dat de woningmarkt niet meer op slot zit. De verkoopbaarheid van woningen is gestegen. Ook is het vertrouwen in de huizenmarkt gestegen. Onder starters op de woningmarkt lag het vertrouwen in 2018 erg laag, maar dit is weer gestegen in 2019. Starters kunnen nadelen ondervinden van krapte en prijsstijgingen.

Op de arbeidsmarkt is in de gehele provincie Groningen een arbeidskrapte ontstaan. Veel werkgevers zoeken personeel, in lijn met de landelijke trend van een groeiende economie. Voor de toekomst is het belangrijk om deze krapte zodanig te benaderen dat zij duurzame banen oplevert. In dit kader zijn projecten als het 1000-banenplan erg belangrijk. In dit verband is het aflopen van het Project Groningen@Work in 2019 relevant: de effecten hiervan zijn interessant om te bestuderen. Uit zo'n analyse kan lering worden getrokken voor vergelijkbare projecten.

Ten aanzien van de economische ontwikkeling van Groningse huishoudens is het moeilijk om goede inzichten of een overzicht te krijgen. Er zijn geen rapporten die hier direct op in gaan.

Alles overziend is in Groningen sprake geweest van grote scheefgroei van kansen en markten als gevolg van de bodembeweging. Er lopen allerhande projecten op gebied van arbeidsontwikkeling, woningmarkt en economische ontwikkeling (zoals het NPG). Daarbij valt op dat inzicht in de impact voor huishoudens het slechtst in beeld is. Het is voor de regio van groot belang om inspanningen die op dit moment worden ontplooid goed te volgen en te beoordelen. Daarbij zal het zeer moeilijk zijn om de economische schade door de bodembeweging te ontwarren van andere factoren als krimp. Er is in enkele gemeenten sprake van sterke krimp en het heeft alle schijn dat de bodembeweging hier aan bijdraagt. Ondertussen ontbreekt het zicht op de impact op niveau van huishoudens terwijl juist hier reden is voor zorg gezien de niveaus van stress en ervaren overlast. Onderzoek naar deze ontwikkelingen zou zeer welkom zijn.



# Leefomgeving en leefbaarheid

Leefbaarheid is het resultaat van de mate waarin de directe en fysieke leefomgeving aansluit bij de wensen, idealen en behoeften van het individu (Leidelmeijer *et al.*, 2008 in Gieling *et al.*, 2017, p.172).<sup>97</sup> Leefbaarheid heeft dus te maken met de kwaliteitskenmerken van een regio, wijk of dorp zoals die wordt ervaren door bewoners. De kwaliteit van het openbaar vervoer, werkgelegenheid, het niveau van voorzieningen, de huizenvoorraad, etc. spelen hierin allemaal een rol. Simpel gesteld: leefbaarheid geeft aan of bewoners hun huis, buurt, wijk, dorp of andere omgeving prettig vinden om in te wonen en verblijven. Dit hoofdstuk gaat dieper in op de leefbaarheid van de regio. In de literatuurstudie van 2018 werd geconstateerd dat de leefbaarheid in Groningen extra onder druk staat door de aardbevingen en de gerelateerde maatschappelijke impact. Hierbij speelt tevens een rol dat delen van de provincie Groningen kampen met bevolkingskrimp, vergrijzing en een algemene afname van voorzieningen. Dit hoofdstuk behandelt de nieuwe kennisontwikkelingen op het gebied van leefbaarheid.



De Johannes Kerkhovenpolder, gemeente Delfzijl. Gemeente Delfzijl gaat de komende jaren een aantal versterkingsprogramma's uitvoeren ten gevolge van de gaswinning.

<sup>97</sup> Gieling, J., de Vries, I., & Haartsen, T. (2017). Subjectieve leefbaarheid: een nieuwe meetmethode getest. *Rooilijn*, 50(3), 172-179.

## ⑥.1

## INLEIDING

Dit hoofdstuk gaat eerst dieper in op het meest recente onderzoek en legt de methodiek van deze onderzoeken uit (paragraaf ⑥.2). Daarna wordt er ingegaan op leefbaarheid in de provincie in het algemeen en tevredenheid met de leefomgeving (paragraaf ⑥.3). In paragraaf ⑥.4 gaan we dieper in op het aanbod van voorzieningen, waarna paragraaf ⑥.5 dieper ingaat op bevolkingskrimp in de regio. Dit wordt gevolgd door een uitleg wat de energietransitie doet met de leefbaarheid van een gebied (paragraaf ⑥.6). Hierna wordt in paragraaf ⑥.7 een samenvatting gegeven van dit hoofdstuk met een focus op mogelijke richtingen voor toekomstig onderzoek.

## ⑥.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

Hierna volgt een uitleg van de methodiek van de meest gebruikte bronnen. In dit hoofdstuk halen we vier nieuwe bronnen aan die te maken hebben met het thema leefomgeving en leefbaarheid.

In het onderzoek van **Jansen (2019)** worden de effecten van de aardbevingen op het wonen geanalyseerd. Specifiek is er onderzoek gedaan naar de relatie tussen plaats-binding (*place attachment*), risico-perceptie en coping-strategieën (de manier waarop iemand met problemen en stress omgaat) in de provincie Groningen. In 2015 zijn hiervoor 19.000 inwoners schriftelijk benaderd om een online enquête in te vullen, 4363 hebben dit vervolgens gedaan waarvan er 4260 bruikbaar waren (N=4260). Dit artikel is gepubliceerd in het vakblad *Journal of Housing and the Built Environment*. Het onderzoek maakt deel uit van een groter onderzoek dat in 2015 is uitgevoerd door de TU Delft, met veldwerk door CMO STAMM.<sup>98</sup>

**Meerstra-de Haan et al. (2019)** hebben onderzoek gedaan naar de participatiesamenleving in rurale gebieden in Noord-Nederland. Dit onderzoek maakte deel uit van een promotietraject. Het onderzoek ging over hoe zowel de (voorheen) publieke voorzieningen als de algehele leefbaarheid behouden en verbeterd kunnen/kan worden. Er is onderzoek gedaan naar de continuïteit van bewonersinitiatieven en de factoren die het succes ervan beïnvloeden. De onderzoekers hebben een enquête uitgezet onder 585 initiatiefnemers van bewonersinitiatieven in Noord-Nederland (in totaal waren er 623 geïdentificeerd maar van 37 waren geen gegevens beschikbaar).<sup>99</sup> In totaal hebben 157 initiatiefnemers de enquête ingevuld en waren er 135 bruikbaar voor analyse, de respons lag op 26,8%.

In het onderzoek van **Ubels (Ubels et al., 2019a, 2019b)** wordt de casus Project Ulrum 2034 uitgelicht. De eerste auteur heeft meerdere jaren (tussen 2015-2018) het initiatief 'Project Ulrum 2034' gevolgd. Ulrum (Gemeente Het Hogeland) telt 1400 inwoners en is een dorp dat te maken heeft met bevolkingskrimp. Het initiatief 'Project Ulrum 2034' had als doel om lokale initiatieven te stimuleren die investeren in de fysieke en sociale domeinen,

offewel in de leefbaarheid van het dorp. Het doel van dit onderzoek was het zelfsturende vermogen van bewoners te analyseren en te kijken hoe dit zich ontwikkelde. Er is in dit onderzoek een *mixed-method* methode gebruikt waarin o.a. het initiatief werd geobserveerd, interviews zijn gehouden, informele bijeenkomsten met de werkgroep zijn bijgewoond en er een veldwerk dagboek is bijgehouden.

## ⑥.3

## LEEFBAARHEID IN HET ALGEMEEN EN TEVREDENHEID MET DE LEEFOMGEVING

In de vorige literatuurstudie (Sluiter *et al.*, 2018a) werd geconstateerd dat de leefbaarheid in Groningen niet alleen wordt beïnvloed door de aardbevingen maar ook door bevolkingskrimp, de trek naar de stad Groningen en een veranderende economie. Er werd aangegeven dat de leefbaarheid in Groningen over het algemeen positief wordt beoordeeld, maar leefbaarheid in het aardbevingsgebied minder. Er werd duidelijk dat bewoners voornamelijk investeringen willen in de inzet van alternatieve energiebronnen, verduurzaming van panden, het behouden van voorzieningen, het verbeteren van werkgelegenheid en het aardbevingsbestendig maken van gebouwen. Ook gaven bewoners aan dat het herstellen van schade, compensatie van waardedaling en het versterken van woningen prioriteit heeft. In de vorige literatuurstudie werd daarnaast aangegeven dat de tevredenheid over leefbaarheid achteruit ging. Er werd toen gedacht dat de vermindering van de gaswinning positief zou bijdragen aan de leefbaarheid. Ook maakten mensen zich zorgen over de toekomst van het gebied mede door krimp en niveau van voorzieningen.

In 2019 kunnen we constateren dat de leefbaarheid in Groningen nog steeds onder druk staat (Elshof *et al.*, 2018). Elshof *et al.* (2018) hebben midden 2018 de vijf leefbaarheid programma's van de NCG geanalyseerd. Deze programma's waren in het leven geroepen om de leefbaarheid in Groningen een impuls te geven. Ze concluderen dat de leefbaarheid programma's van de NCG als succesvol kunnen worden beschouwd, omdat de (globale) doelen van de vijf afzonderlijke programma's grotendeels zijn gerealiseerd. Maar ze concluderen ook dat de leefbaarheid in Groningen achteruit is gegaan. Elshof *et al.* adviseren dan ook de komende jaren flink verder te investeren in de leefbaarheid, niet alleen in het gebied met aardbevingssschade en waar de versterking plaatsvindt maar in de gehele regio.

Tijdens de *Critical Review* over de regionale economie is ook veel gesproken over leefbaarheid (Derksen & Gebben, 2019). Het belang van het subsidiëren van leefbaarheid (van stad en dorp) en ook van netwerken (tussen bedrijven, tussen partijen) werd benadrukt als middel om de regionale economie te stimuleren.

<sup>98</sup> Zie ook: Hoekstra, J. (2016). Wonen en aardbevingen in Groningen: Een onderzoek in negen gemeenten. <https://repository.tudelft.nl/islandora/object/uuid:682b1022-cebc-45fb-8bf9-2cc86aad3557?collection=research>

<sup>99</sup> Bewonersinitiatieven zijn formele en informele georganiseerde groepen die actief zijn in en bijdragen aan het publieke domein (Meerstra-de Haan *et al.*, 2019, p.3).

Ook werd erop gewezen dat het belang van infrastructuur voor de regionale economie vaak wordt overdreven. De *Critical Review* noemt verder nog verschillende andere mogelijkheden om de sociaaleconomische status te verbeteren. Wat echter tijdens de *Critical Review* vooral opvalt: het debat tussen lokale partijen ging eigenlijk helemaal niet over de vraag wat nou wijze investeringen zijn waar het gebied wel bij vaart. In plaats daarvan praat men vrijwel exclusief over de manier waarop het geld wordt verdeeld en geoormerkt. Er is veel wantrouwen jegens grote partijen, lobby's en prestigeprojecten. Daarbij klinkt luid de roep om de zeggenschap van inwoners te vergroten. Derksen & Gebben (2019) concluderen dan ook dat bestuurders drie vragen moeten beantwoorden: Wat biedt de beste economische kansen? Wat is de beste *governance*? En hoe herstelt men het geschonden vertrouwen van zowel bestuur als bedrijven en bewoners? De goede beantwoording van deze drie vragen kan óók de leefbaarheid sterk bevorderen. Hierbij is opvallend dat een *Critical Review* naar de versterking van de regionale economie en leefbaarheid zo nadrukkelijk laat zien dat het een prioriteit is om vertrouwen en goed bestuur te herstellen.<sup>100</sup>

Belangrijke bevindingen van het onderzoek van Jansen (2019) zijn dat het voelen van een binding met de streek gerelateerd is aan mensen met een hogere leeftijd, een lager opleidingsniveau en hun herkomst. Bewoners met een sterke binding met de streek gaven ook vaker aan bang te zijn voor de aardbevingen en de bijkomende verwachte schade aan de huizen. Ondanks deze angst zijn deze mensen minder snel geneigd te verhuizen dan mensen met minder plaats-binding.<sup>101</sup> Bijna 30% van de ondervraagden van dit onderzoek (Jansen, 2019) gaf aan een heel sterke band te voelen met de streek en 38% heeft een sterk gevoel bij de streek. 25% voelt zich gematigd verbonden. Gezien vanuit een internationaal perspectief is dit vrij hoog. Dit kan gelinkt worden aan hogere leeftijd, altijd al in de regio te hebben gewoond, persoonlijke ervaringen hebben met de aardbevingen, het hebben van schade, en verwachte schade.<sup>102</sup>

Over het algemeen is zwakkere plaats-binding gerelateerd aan het wonen met een alleenstaande ouder of een groot huishouden, middellange verblijftijd in de regio, geboren en opgegroeid zijn in een andere plek, onzeker zijn over de emotionele reacties op de aardbevingen, het hebben van psychologische klachten en in hoeverre bewoners de situatie van de aardbevingen accepteren (Jansen, 2019). In dit artikel wordt ook beschreven dat mensen die in rampgebieden of bedreigde plekken leven er bekend om staan hogere plaats-binding te hebben. Waarschijnlijk komt het door de angst de plek te verliezen. Ook wordt er beschreven dat mensen met een hoge risicoperceptie eerder geneigd zijn te verhuizen (Jansen, 2019). Plaats-binding is hetzelfde voor huurders en huizenbezitters zo blijkt uit dit onderzoek.



**38%**  
van de onder-  
vraagden heeft  
een sterk gevoel  
bij de streek

<sup>100</sup> Overigens signaleren Derksen & Gebben (2019) dat het geringe zelfvertrouwen hier ook een rol speelt en dat dit een goede voedingsbodem vindt in de historie en in negatieve vergelijkingen met de Randstad. Vanuit die optiek zouden emancipatie en zelfbewustzijn van de kwaliteiten van de regio een prioriteit moeten worden.

<sup>101</sup> Plaats-binding wordt in dit artikel gezien als de positieve band tussen mensen en de plek zelf. Karakteristieken van plaats-binding zijn de wens om een sterke band en genegenheid te houden met de plek. (Gedeelde) herinneringen, ideeën en gevoelens die worden geassocieerd met de plek maken deel uit van iemands eigen identiteit.

<sup>102</sup> De leeftijd van bewoners van het aardbevingsgebied ligt vrij hoog. In het aardbevingsgebied is 21,9% van de mensen boven de 65 tegenover 13,6% in de stad Groningen. Bij de 15 tot 24 jarigen is dat 10,9% tegenover 22,5% in de stad (Nationaal Programma Groningen, 2018). De hoge leeftijd in het aardbevingsgebied is gelinkt met het voelen van hoge verbintenis met de plek. Oudere bewoners voelen vaak een sterkere band met de plek door hun gelimiteerde mobiliteit, het verliezen van familieleden en vrienden, pensioen en het afnemen van sociale contacten (Jansen, 2019).

In het onderzoek van Vrieling *et al.* (2018) zijn respondenten op meerdere momenten bevestigd over de invloed van de gaswinning op het woonplezier. Resultaten laten zien dat ten opzichte van eerdere metingen, het de deelnemers in 2018 waarschijnlijker lijkt dat gaswinning negatieve gevolgen heeft op het woonplezier en dat men denkt dat deze gevolgen ernstiger zijn. Er is geen verandering in de mate waarin mensen willen verhuizen (Vrieling *et al.*, 2018).

---

**Alhoewel het onderzoek naar de leefbaarheid nogal uiteenlopend van aard is, laat het overwegend zien dat de bodembeweging de leefbaarheid in Groningen nog steeds aantast en dat de leefbaarheid verder is verslechterd. Het onderzoek suggereert dat er flinke investeringen nodig zijn om de leefbaarheid weer op peil te krijgen. Die investeringen zijn waarschijnlijk niet alleen financieel van aard: bestuurlijk en op gebied van onderling vertrouwen is veel schadeherstel mogelijk. Wel voelen bewoners nog steeds veel binding met de streek en ook is er veel animo om in de streek te blijven wonen.**

---

## 6.4

### AANBOD VAN VOORZIENINGEN IN COMBINATIE MET BEWONERSINITIATIEVEN

In de literatuurstudie van Sluiter *et al.* (2018a) werd geschreven dat er mogelijk voorzieningen verdwijnen in het aardbevingsgebied. Ook wijzen ze op het risico van de beperkte opvangmogelijkheden mochten de aardbevingen sterker worden en er slachtoffers vallen. Er wordt ook aangegeven dat de aardbevingsproblematiek kan zorgen voor verpaupering van de wijken en dorpen omdat bijvoorbeeld onderhoud wordt uitgesteld. Ook wijzen ze erop dat de aardbevingen niet alleen negatieve impact hebben maar ook kansen kan bieden.

In 2019 is er veel geschreven over de rol die bewoners spelen in het behouden en opzetten van voorzieningen. Deze verantwoordelijkheid voor publieke taken komt steeds vaker ten laste van bewoners in de zogenoemde 'participatiesamenleving' of 'doe democratie' (Meerstra-de Haan *et al.*, 2019; Ubels *et al.*, 2019b). Dit kan leiden tot het versterken van een gemeenschap (*community empowerment*) en mogelijk een alternatief doen ontstaan voor de (voorheen) publieke voorzieningen. In de literatuur zeggen sommige academici dat bewoners beter op maat gemaakte services kunnen bieden en beter in kunnen spelen op lokale behoeften dan de lokale overheid (zie Meerstra-de Haan *et al.*, 2019). Desalniettemin zijn er ook nadelen aan deze verandering: zo hebben niet alle wijken en dorpen gelijke kansen om mee te doen aan dit soort initiatieven, ligt sociale exclusie op de loer en uiteindelijk ook het (nog verder) achteruitgaan van de publieke voorzieningen. Het is onduidelijk wat deze nieuwe verantwoordelijkheid van bewoners doet met de sociale cohesie en of dit opweegt tegen de tijd die bewoners in dit soort initiatieven steken (Meerstra-de Haan *et al.*, 2019).



Het onderzoek van Meerstra-de Haan *et al.* (2019) toont aan dat er relatief veel bewonersinitiatieven plaatsvinden in krimpgebieden. Bewoners zijn vaak de initiatiefnemer en regionale overheden zijn soms betrokken. De belangrijkste doelen van dit soort initiatieven zijn voorzieningen leveren, het verbeteren van de sociale cohesie en het bijdragen aan de leefbaarheid. Redenen waarom volgens de literatuur bewonersinitiatieven vaak stoppen is 'vrijwilligers burn-out', onduidelijke rolverdeling, onduidelijke verwachtingen en het missen van een stem in het initiatief. Ook kunnen te hoge verwachtingen de initiatieven parten spelen.

De resultaten van dit onderzoek (Meerstra-de Haan *et al.*, 2019) laten zien dat er gemiddeld 24 mensen actief zijn binnen een initiatief. Gemiddeld spenderen deze mensen 6,7 uur per week aan een initiatief en meestal kennen de mensen binnen de initiatieven elkaar al voordat ze het initiatief starten. Over het algemeen genomen zijn er meer vrouwen die bijdragen aan bewonersinitiatieven dan mannen.

Zes variabelen zijn belangrijk in het voorzetten of het stopzetten van bewonersinitiatieven:



Geen enkele van bovenstaande factoren is dominant (Meerstra-de Haan *et al.*, 2019). Een algemene conclusie is dat de steun vanuit de overheid verbeterd en beter aangepast moet worden op de behoefte van bewoners om de continuïteit te bevorderen. Er moet een balans worden gevonden tussen steun bieden en bemoeienis met het proces.

## Inzichten 'Project Ulrum 2034'

Project Ulrum heeft als doel lokale initiatieven te stimuleren die investeren in de fysieke en sociale domeinen, oftewel in de leefbaarheid van het dorp. Het onderzoek van Ubels *et al.* (2019b) wijst uit dat de meeste bewoners positief zijn over Ulrum 2034 en hoe het project bijdraagt aan de lokale leefbaarheid, onafhankelijk van of ze zelf daar aan meededen. Bewoners met een lager inkomen wisten over het algemeen minder of vrij weinig over het initiatief en deze groep had weinig interesse in het initiatief en had weinig interesse om betrokken te raken. Dit ondanks de moeite die er was gestoken in het betrekken van iedereen. Dus voor sociaaleconomisch zwakkere groepen leidde dit project niet tot een verhoogd niveau van sociale samenwerking en/of *empowerment*. Het is dus lastig iedereen te betrekken bij bewonersinitiatieven. Wel laat deze *case study* zien dat voor de groep die wel actief is in burgerinitiatieven, het leidt tot *empowerment* en verhoogde bestuurlijke capaciteiten (*governance capacity*). De auteurs geven aan dat het problematisch is om aan te nemen dat regio's die kampen met bevolkingskrimp de tijd en competenties hebben om in de lokale behoeftes te voorzien en dit op een inclusieve manier te doen. Dit is een vraagstuk voor de toekomst, zeker gezien het feit dat de overheid zijn verantwoordelijkheid betreffende de leefbaarheid overdraagt aan bewoners. Paradoxaal genoeg is het succes van de initiatieven juist gebonden aan de betrokkenheid en ondersteuning van de overheid (Ubels *et al.*, 2019b).

In een ander artikel over dit initiatief laten Ubels *et al.*, (2019a) zien dat de steun van de overheid cruciaal was voor het succes ervan. Ze signaleren dat er verschillende spanningen zijn binnen het initiatief zoals: tussen lokale autonomie en de afhankelijkheid van professionele hulp; en tussen bredere maatschappelijke betrokkenheid en verantwoording met betrekking tot de verkregen publieke financiering. Ze ontdekten ook dat de zelfsturende capaciteiten fluctueerden in de tijd, dynamisch zijn en zich op een niet-lineaire manier ontwikkelen. De vrijwillige inzet van bewoners was vooral tijdelijk, behalve voor sommige activiteiten die van direct belang waren voor de betrokkenen. Daarnaast concludeerden ze dat de continuïteit van het zelfbestuur door de gemeenschap fragiel was vanwege de afhankelijkheid van externe financiering en vrijwillige betrokkenheid.

We concluderen dat er in Groningen veel wordt verwacht van de bewoner om de leefbaarheid te verbeteren en op peil te houden. Hoogstwaarschijnlijk ligt die verwachting hoger in Groningen gezien de druk die de aardbevingen zetten op de leefbaarheid. Bewoners zijn vaak de initiatiefnemer op het gebied van het verbeteren van de leefbaarheid en de regionale overheden zijn soms betrokken. Het opzetten van bewonersinitiatieven vergt veel van bewoners, zij spenderen vrij veel tijd aan deze vrijwillige taak en het is vrijwel onmogelijk om de gehele gemeenschap te mobiliseren. Voor het slagen van dit soort initiatieven is het van belang om externe financiering te krijgen en zal ook ondersteuning door gemeente of een andere externe partij nodig zijn.

## 6.5

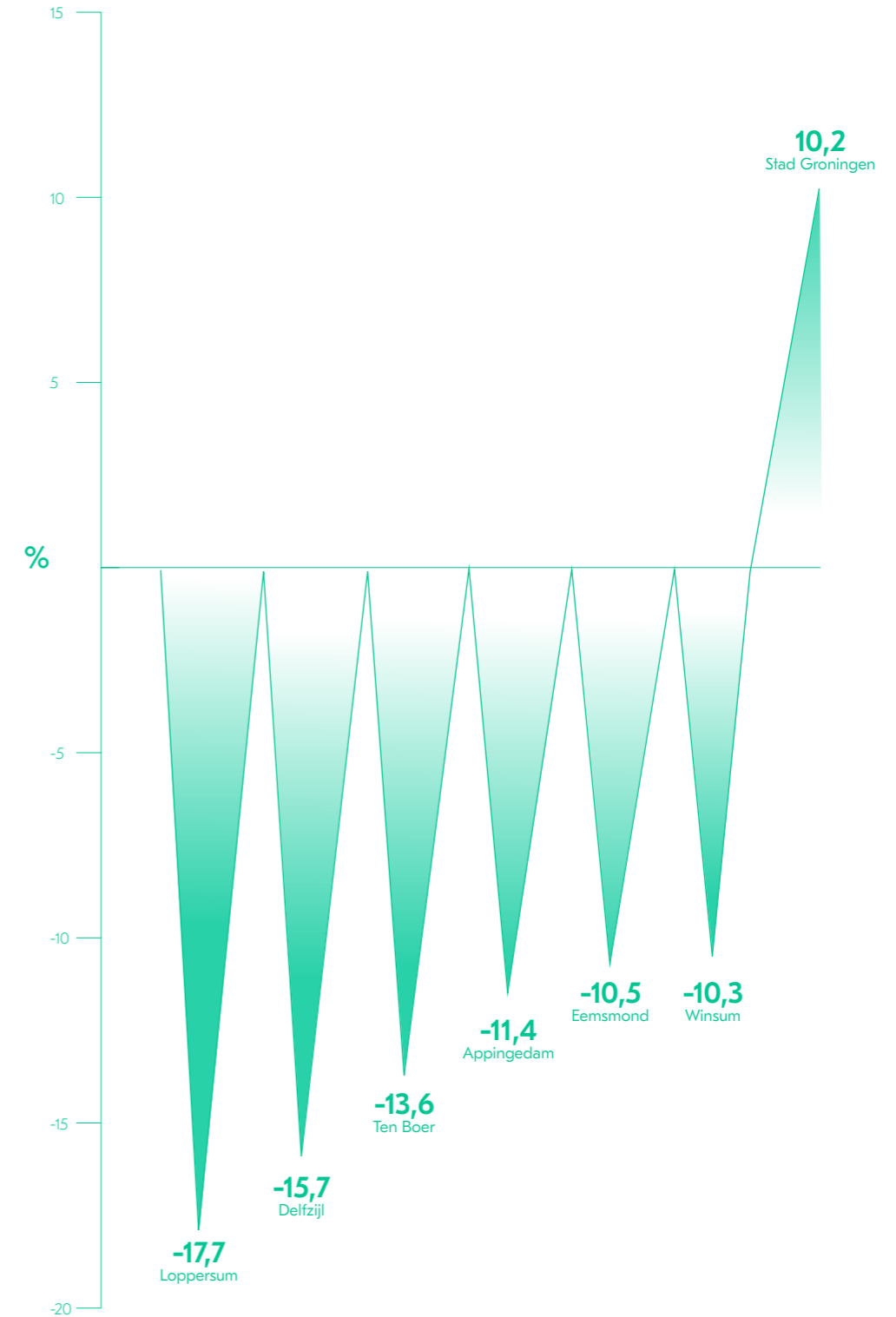
## KRIMP

In de vorige literatuurstudie is er wel geschreven over krimp maar was er nog weinig bekend over de omvang ervan. In 2019 is hier meer over bekend geworden door een studie van het CBS, vandaar dat we er in dit overzicht een paragraaf over toevoegen.

Het CBS rapporteerde in september 2019 in hun prognose voor 2018-2035 dat verreweg de grootste krimp in heel Nederland gaat plaatsvinden in de gemeenten in het noordoosten van Groningen.<sup>103</sup> Deze gemeenten zijn allemaal 'aardbevingsgemeenten'. Het gaat hier nog wel over de gemeenten van voor de gemeentelijke herindeling. Volgens de prognose daalt van alle Nederlandse gemeenten de bevolking in Loppersum het sterkst, namelijk met 17,7 procent. Ook Delfzijl (-15,7 procent), Ten Boer (-13,6 procent), Appingedam (-11,4 procent), Eemsmond (-10,5 procent) en Winsum (-10,3 procent) krijgen met een forse krimp te maken. De stad Groningen zal wel verder groeien (plus 10,2 procent). Vooral jongeren trekken volgens het Planbureau voor de Leefomgeving naar de stad (Husby, Weterings & Groot, 2019).

Bevolkingsdaling heeft gevolgen voor het aanbod van voorzieningen zoals scholen, winkels en het openbaar vervoer. Ook wijst de vergrijzing op een afname in de beroepsbevolking terwijl er juist meer vraag komt voor ouderenzorg. Verschillende onderzoekers, waaronder Bettina Bock, pleiten dan ook voor meer investeringen in de krimpgebieden.<sup>104</sup> Een recente ontwikkeling rondom krimp in de regio is de inzet van dorpsondersteuners. Zoals beschreven op de website van Groninger Dorpen is de dorpsondersteuner iemand die zich inzet tegen het wegvallen van voorzieningen in Groninger dorpen. Naast een praktische functie hebben de dorpsondersteuners ook een sociale functie in de vorm van informele ondersteuning.<sup>105</sup>

**17,7%**  
volgens de prognose daalt van alle Nederlandse gemeenten de bevolking in Loppersum het sterkst



Figuur 6.1 Prognose bevolkingsdaling en groei 2018-2035 in 'aardbevingsgemeenten' in procenten. Bron: Centraal Bureau voor de Statistiek (2019).

<sup>103</sup> Centraal Bureau voor de Statistiek (2019). *Sterke groei in steden en randgemeenten verwacht*. Laatste geraadpleegd 2020-01-22. <<https://www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2019/37/sterke-groei-in-steden-en-randgemeenten-verwacht>>

<sup>104</sup> RTV Noord. *Het is dringend zaak voor dit kabinet om in krimpgebieden te investeren*. Laatste geraadpleegd op 2020-01-22. <<https://www.rtvnoord.nl/nieuws/215158/Het-is-dringend-zaak-voor-dit-kabinet-om-in-krimpgebieden-te-investeren>>

<sup>105</sup> Groninger Dorpen (2018). *Dorpsondersteuners als dorpsseigen, vertrouwd gezicht en aanspreekpunt*. Laatste geraadpleegd op 2020-01-22. <<https://groningerdorpen.nl/nieuws/dorpsondersteuners-als-dorpsseigen-vertrouwd-gezicht-en-aanspreekpunt>>

## 6.6

## ENERGIETRANSITIE

In de literatuurstudie van 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) werd besproken hoe Groningen een van de voorlopers kan worden in de energietransitie. Dit kan de economie een impuls geven.

Dat de aardbevingen niet alleen problemen met zich meebrengen maar ook kansen onderstreept Zuidema (2018). De regionale problematiek rondom het aardbevingsdossier kan voor kansen zorgen in de energietransitie. "Groningen is daarmee een unieke regio; het is de eerste regio in Europa waar een alomvattende energietransitie nú urgent is en wordt gestart" (Zuidema, 2018, p.29). Desalniettemin signaleert hij ook hoe lastig het inzetten van deze energietransitie is, gezien de ruimtelijke, esthetische, sociale, juridische en technische uitdagingen die dit met zich meebrengt. Belangrijk hierin is vooral om de lusten en lasten van dit soort ontwikkelingen eerlijker te verdelen.

Het Nationaal Programma Groningen (2018) bevestigt ook dat er grote kansen liggen in Groningen om de volgende stap te zetten in de transitie van een op fossiele energie gestoelde economie naar een nieuwe economie die groen, circulair en slim is. De NPG schat dat al in 2020 in de provincie Groningen meer dan een derde van de gebruikte elektriciteit duurzaam wordt opgewekt. "De aanwezigheid van een groot industrieel complex, de mogelijkheden voor grote windparken op zee, een groot innovatievermogen in de regio en de concrete plannen voor een waterstoffabriek zijn stuk voor stuk kansen om de stappen naar een energieneutrale regio te realiseren ... Groningen blijft daarmee de energieprovincie van Nederland en kan de weg wijzen in een noodzakelijke, maar complexe transitie." Het NPG wil dit type groei in Groningen stimuleren en versnellen (Nationaal Programma Groningen, 2018, p.11).

Het NPG heeft een startkapitaal van 1,15 miljard voor het versterken van het toekomstperspectief van Groningen rondom verschillende thema's, zoals de leefbaarheid in dorpen en economische groei. Maar ook om Groningse oplossingen aan te dragen voor de nationale energietransitie (Nationaal Programma Groningen, 2018). Daarbij valt op dat plannen ten aanzien van het maken van een regionale transitie (op industrieel niveau) verder zijn uitgewerkt dan plannen voor transitie op het niveau van huishoudens.

€ 1,15  
miljard  
is het startkapitaal van  
Nationaal Programma  
Groningen

## 6.7

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Als we de balans opmaken dan zijn er in dit hoofdstuk louter signalen dat de leefbaarheid in Groningen verder is achteruitgegaan. Verschillende bronnen wijzen erop dat flinke investeringen nodig zijn om de leefbaarheid weer op peil te krijgen. De binding van bewoners met de streek blijft sterk, ondanks de verslechtering van de leefbaarheid. In Groningen wordt veel verwacht van de bewoner om de leefbaarheid te verbeteren en op peil te houden. Het opzetten van bewonersinitiatieven vergt veel van bewoners zeker in een krimpgebied als noord-oost Groningen waar de leefbaarheidsvraagstukken sterker aanwezig zijn dan in de rest van het land. Er liggen kansen in Groningen om de leefbaarheid te verbeteren, bijvoorbeeld door te investeren in projecten die de energietransitie verder stimuleren. Maar het valt op dat die plannen een industrieel karakter hebben: het zijn icoonprojecten op provinciaal niveau. Maar de *basics* moeten niet worden verwaarloosd of als kansloos terzijde worden geschoven. Het versterken van de bestuurskracht, het herstel van onderlinge verhoudingen en het herwinnen van zelfvertrouwen: zodra bewoners en ondernemers aan het woord zijn, zijn dit de problemen die opvallen.

Een belangrijke richting voor toekomstig onderzoek is ook om een goed beeld te krijgen wat de bewoner zelf wil ten aanzien van zijn woning en leefomgeving. We observeren dat dit ook ingepast kan worden met de schade- en versterkingsmaatregelen. Dit wordt tot op heden niet voldoende gedaan en wanneer deze wensen van bewoners wel zijn geïnventariseerd door middel van het opstellen van een dorpsvisie/toekomstvisie/witboek stopt het vervolgens in de uitvoering.

Wat betreft het doen van toekomstig onderzoek, zien wij dat het interessant is om beter in beeld te brengen hoe de NAM bijdraagt aan de regio in het kader van maatschappelijk verantwoord ondernemen en hoe zij inzetten op het verbeteren van de leefbaarheid.<sup>106</sup> Op dit moment wint de NAM nog steeds gas in Groningen, waardoor zij ook een verantwoordelijkheid hebben om bij te dragen aan de regio en aan het welzijn van de bevolking.

In de vorige literatuurstudie zijn er zorgen geuit over de impact van de gaswinning en de aardbevingen op infrastructurele werken zoals de zee-weringen en de chemische industrie. Voor zover bekend is hier geen nieuw onderzoek over verschenen. Ook Mouter *et al.* (2018) geven aan dat op het moment alle veiligheidsoverwegingen vooral gaan over gebouwen en niet over dijken, wegen en netwerk infrastructuur. Er zou in onze visie dan ook meer onderzoek gedaan kunnen worden naar de impact van de aardbevingen op publieke gebouwen zoals scholen, publieke infrastructuur, het gasleidingnetwerk en agrarische werken.

<sup>106</sup> Nederlandse Aardolie Maatschappij. Zie <<https://www.nam.nl/nam-en-de-samenleving.html>>



# Cultuur, identiteit en imago

In de literatuurstudie uit 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) wordt geconstateerd dat het Groninger erfgoed - historische gebouwen, Rijksmonumenten en kerken - een belangrijke rol speelt in de identiteit van de provincie. Desondanks wordt er relatief weinig gesproken met de bevolking over het gebruik en behoud van het culturele erfgoed. Ook werd er aangegeven dat naar alle waarschijnlijkheid veel van het culturele erfgoed beschadigd is of zal raken als gevolg van de aardbevingen. In de vorige literatuurstudie is bovendien geconstateerd dat de aardbevingen schade veroorzaken aan het imago van Groningen en dat dit bewoners dwarszit. Naar aanleiding van de vorige literatuurstudie werd onderzoek naar de identiteitsvorming en de gevoelens van verbondenheid aangeraden. Ook werd aanbevolen meer naar de langetermijneffecten van de schade aan het erfgoed te kijken. Dit hoofdstuk gaat dieper in op de kennisontwikkelingen op dit gebied, specifiek rondom cultuurbehoud, erfgoed en imago.



**Reint**

Huizinge in de gemeente Loppersum. Reint is streekhistoricus en betrokken bij de stichting Oude Groninger Kerken. Deze stichting zet zich in voor het behoud van cultureel erfgoed. Bijna negen op de tien eeuwenoude kerken in de provincie Groningen hebben aardbevingsschade.



## 7.1

## INLEIDING

Dit hoofdstuk zal, na het beschrijven van de methodiek van de nieuwe bronnen in dit hoofdstuk (paragraaf 7.2), net als de vorige literatuurstudie kijken naar ontwikkelingen op het gebied van cultureel erfgoed en identiteit in de regio (paragraaf 7.3). Schade aan het imago, alsook de trots op en de binding met de regio zullen aan bod komen in paragraaf 7.4. Daarnaast wordt er kort ingegaan op het Erfgoedprogramma (paragraaf 7.5). Paragraaf 7.6 zal de resultaten in de hoofdstuk samenvatten en aanbevelingen doen voor het doen van toekomstig onderzoek.

## 7.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

In het hoofdstuk cultuur, identiteit en imago worden twee nieuwe bronnen benoemd die niet eerder zijn behandeld in deze literatuurstudie. Hieronder volgt een beknopte uitleg van de gebruikte methodiek.

In het voortgangsrapport van het **Erfgoedprogramma van de NCG (2019)** wordt verslag gedaan van de huidige status van het Erfgoedprogramma zoals dat is opgesteld in 2017. Het Erfgoedprogramma is een gezamenlijke visie van de aardbevingsgemeenten, de provincie, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en de NCG op het behoud en herstel van cultureel erfgoed in Groningen. In het rapport uit 2019 wordt de voortgang op het gebied van verschillende actiepunten en doelstellingen beschreven, alsook de inpassing van het Erfgoedprogramma binnen het NPG.

In **Meinders (2019)** wordt gerapporteerd over een onderzoek naar het toeristisch imago van de provincie Groningen, uitgevoerd door ingenieursadviesbureau SWECO in opdracht van de provincie Groningen. Deze onderzoeken zijn eerder uitgevoerd, voor het eerst in 2004 en daarna in 2011 en 2016. Uit een landelijk internetpanel is steekproefsgewijs een selectie gemaakt met een totale respons van 1.063 personen, die representatief is voor de Nederlandse bevolking op basis van geslacht, leeftijd en herkomst. Personen die uit Groningen komen, of die jonger zijn dan 16 jaar, zijn niet meegenomen in de analyse. SWECO maakt een onderverdeling in twee categorieën om deze makkelijk met elkaar te kunnen vergelijken: de eerste groep mensen (537; 50,5%) is de afgelopen drie jaar in Groningen geweest voor een toeristisch bezoek, de tweede (526; 49,5%) niet. SWECO geeft aan dat bij deze gegevens uitgegaan wordt van een berekende foutmarge van slechts 3,1%.

Omdat het Erfgoedprogramma in 2019 nog grotendeels in de opstartfase verkeert, wordt hier vooral gerapporteerd over beleidsmatige voortgang en budgettaire inrichting. Het zal omdat de opstartfase nagenoeg is afgerond, interessant zijn om in de gaten te houden hoe het programma zich ontwikkelt. Verder is het goed om de ontwikkelingen op het gebied van het Groningse imago te volgen. Dit kan een goede weerspiegeling geven van de invloed die verschillende inspanning van bijvoorbeeld de NPG en het erfgoedprogramma hebben. Het is vooralsnog nog niet bekend wanneer in de toekomst wederom een onderzoek zal plaatsvinden naar het imago van Groningen.

## 7.3

## CULTUREEL ERFGOED EN IDENTITEIT

In de vorige literatuurstudie werd aangegeven dat het erfgoed belangrijk is voor de identiteit van Groningen. Derksen & Gebben (2018) behandelen dit onderwerp in hun *Critical Review*, over de waarde van erfgoed in de provincie Groningen. Met meer dan zestig deelnemers tijdens bijeenkomsten en in gesprekken met belanghebbenden werd gekeken naar de ontwikkeling en toepassing van kennis bij de omgang met het cultureel erfgoed in het kader van de aardbevingsproblematiek. Het bleek, in lijn met de literatuurstudie van 2018, lastig om onderzoekers te vinden die zich specialiseren in de waarde van erfgoed in het kader van aardbevingen. Daarnaast stellen (restauratie)architecten dat zij te vaak belangeloos hun expertise aan het delen zijn ten behoeve van beleidsmatige processen.

Een belangrijke conclusie van de *Critical Review* is dat erfgoed en cultuur nog altijd, net zoals vastgesteld in de literatuurstudie van 2018, weinig aandacht krijgen binnen versterkingsoperaties- en plannen. Erfgoed, cultuur, identiteit en de kennis hierover dienen eerder in de besluitvorming te worden meegenomen (Derksen & Gebben, 2018). Bewoners en experts stellen dat karakteristieke panden en monumenten niet gesloopt zouden moeten worden om zo erfgoed in stand te houden en dat ook de regio, en niet alleen het object, moet worden meegenomen in de belangenafweging. Het proces moet, volgens de onderzoekers en de bewoners, duidelijk zijn en de eigenaars en directe omgeving moeten worden betrokken vanaf het begin.

Ook tijdens de kennistafel van het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen in juni 2018 (Sluiter *et al.*, 2018b) is gesproken over het belang van erfgoed en identiteit.<sup>107</sup> Hier werd geopperd dat de bewoners en directe omgeving meer inspraak zouden moeten krijgen in het proces rond herstel of verbouwing van verschillende gebouwen of locaties die aangemerkt kunnen worden als cultureel erfgoed, overeenkomstig met Derksen & Gebben (2018). Men realiseert zich wel dat het niet mogelijk zal zijn om al het erfgoed, de monumentale en de beeldvormende panden te verstevigen of te herstellen omdat daar simpelweg niet genoeg middelen voor zijn. Meerdere malen wordt genoemd dat erfgoed een verbindende functie heeft voor bewoners van de regio en dat het daarom van belang is dat bewoners inspraak hebben in de processen. Wel blijft het lastig te bepalen voor wie het erfgoed een belangrijke rol speelt – zo zouden jongeren ook betrokken moeten worden – en hoe deze rol wordt ingevuld. Bestaande gebouwen zouden een nieuwe functie kunnen krijgen. Een gebouw dat leeg staat of weinig echte functie heeft zou bijvoorbeeld kunnen dienen als huisvesting voor een gezin.

Het nieuwe opgerichte Nationaal Programma Groningen besteedt ook aandacht aan het Groningse culturele erfgoed, en belooft behoud en beheer omdat het belangrijk is voor de gebiedsidentiteit en kan fungeren als 'bindingsmiddel' voor lokale inwoners (Nationaal Programma Groningen, 2018).

<sup>107</sup> Een kennistafel is een bijeenkomst waar vraagstukken die leven rondom de gevolgen van de gaswinning en bodembeweging worden bediscussieerd. Deelnemers aan de kennistafels zijn medewerkers van kennisinstellingen, burgerorganisaties, belangenorganisaties, overheden en bedrijven. De deelname is op persoonlijke uitnodiging.

Als onderdeel van hun langlopende onderzoek bevroegen Vrieling *et al.* (2018) inwoners (N=349) naar de ernst van de gevolgen die aardbevingen hebben voor het cultureel erfgoed van Groningen. Hieruit blijkt dat bewoners denken dat de gevolgen van de aardbevingen voor het cultureel erfgoed zeer ernstig zullen zijn.

**Wij concluderen aldus dat op het gebied van erfgoed en identiteit gezocht moet worden naar manieren om het cultureel erfgoed meer centraal te stellen in zowel het onderzoek als in de versterkingsopgave. Ook dient gezocht te worden naar manieren om bewoners beter te betrekken bij de vraagstukken rond erfgoed: de bewoners maken zich nu immers ernstige zorgen over de schade aan en de toekomst van het cultureel erfgoed in Groningen. Bovendien hebben zij direct belang bij het goed gebruik van dit erfgoed.**

#### 7.4

### IMAGO, TROTS EN BINDING

In de literatuurstudie van 2018 werd geconstateerd dat de aardbevingen schade toebrengen aan het imago van Groningen. In het onderzoek van Vrieling *et al.* (2018) is eveneens aandacht besteed aan dit thema. De respondenten (N=349) denken inderdaad dat het zowel waarschijnlijk is dat dit negatieve gevolgen heeft voor het Gronings imago en dat dit ernstig is. Inwoners van de zwaarst getroffen regio (gemeente Loppersum) achten het waarschijnlijker dat mensen een negatief beeld hebben van Groningen dan mensen in minder getroffen gebieden.

In onderzoek van ingenieursadviesbureau Sweco (Meinders, 2019) is specifiek gekeken naar het toeristisch imago dat Groningen heeft door middel van een vragenlijst. De vragenlijst is ingevuld door zowel mensen die de afgelopen tijd in Groningen op vakantie/bezoek zijn geweest (N=537) en mensen die dat niet zijn geweest, de niet-bezoekers (N=526). Een aantal korte bevindingen uit dit onderzoek:

- De meeste mensen blijven kort in de provincie (1-3 dagen);
- De meeste mensen overnachten in de stad Groningen;
- Het overgrote deel van de bezoekers komt voor de stad Groningen, gevolgd door wandelen en fietsen in de provincie;
- De meeste bezoekers associëren Groningen met rust & ruimte, de stad Groningen, de natuur en gezelligheid (hoewel het aandeel mensen dat Groningen met gezelligheid associeert zeer sterk is gedaald sinds 2011 – van 29% naar 12%);
- Mensen die niet naar Groningen zijn geweest noemen: het is te ver weg (45%), het is er gewoon nog niet van gekomen (30%), andere regio's hebben mijn voorkeur (30%) en andere redenen voor het niet-bezoeken.

1-3

dagen  
bezoeken toeristen  
gemiddeld de  
provincie Groningen

-17%

het aandeel mensen  
dat Groningen met  
gezelligheid  
associeert is gedaald  
van 29% naar 12%



De gaswinning speelt een rol bij bovenstaande bevindingen. Twintig procent van de mensen die Groningen onlangs hebben bezocht geven aan dat de aardbevingen voor hen een reden zijn om niet terug te keren. Dat is opvallend in contrast met de niet-bezoekers, waar slechts 10% aangeeft niet naar Groningen te willen wegens de aardbevingen. De niet-bezoekers associëren Groningen echter wel sterker met aardbevingen (25%) dan de bezoekers (9%).

Meinders (2019) ziet mogelijkheid om het toerisme in Groningen te laten groeien door er in te investeren. In de *Critical Review* 'regionale economie' (Derksen & Gebben, 2019) wordt het cultuurhistorisch belang van Groningen bij het ontwikkelen van de regionale economie behandeld. Derksen & Gebben concluderen ook dat het nodig is te investeren in imagooversterking en toerisme, maar dat dit niet ten koste moet gaan van de gelden voor het schadeherstel en de versterkingsopgave.

Groningers zijn over het algemeen trots op hun provincie en omgeving en zij vinden dat er iets gedaan moet worden om erfgoed tot op zekere mate te behouden (zie Sluiter *et al.*, 2018a). Zoals vermeld in de vorige literatuurstudie neemt de verbondenheid met de regio soms af naarmate men dichter bij de aardbevingskern komt en soms neemt die toe. Tijdens de kennistafel van juni 2018 (Sluiter *et al.*, 2018b) is vastgesteld dat het moeilijk is om te bepalen in hoeverre men zich betrokken voelt bij een bepaalde omgeving of regio. Dat omdat betrokkenheid voor iedereen anders ingevuld zou kunnen worden. Door het Nationaal Programma Groningen (2018) zal ook aandacht worden besteed aan het behoud van de Groninger trots. Er worden programma's opgezet om de leefbaarheid in de provincie te versterken en de werkgelegenheid te verhogen.

**Samenvattend constateren we dat de aardbevingen zeker invloed hebben gehad op het imago van Groningen. Twintig procent van de bezoekers aan Groningen komt liever niet terug wegens de aardbevingsgevolgen en het aantal mensen dat Groningen associeert met gezelligheid is meer dan gehalveerd. Er zijn mogelijkheden om te investeren in het imago om dit weer te herstellen.**



## 7.5

## HET ERFGOEDPROGRAMMA

In 2017 is het Groninger Erfgoedprogramma (Nationaal Coördinator Groningen, 2019) opgesteld naar aanleiding van de motie Dik-Faber (Tweede Kamer der Staten-Generaal, Kamerstuk 33 529, 2016).<sup>108</sup> Het programma is opgezet als samenwerkingsverband tussen zes gemeenten, de provincie Groningen, het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (OCW) en de Nationaal Coördinator Groningen. Het doel is het behouden van het unieke Groningse culturele erfgoed.

In de voortgangsrapportage van het erfgoedprogramma (Nationaal Coördinator Groningen, 2019) wordt gemeld dat er al veel werk is verzet om het behoud van het erfgoed te kunnen waarborgen. Zo is er een inventarisatie gemaakt waaruit blijkt dat 100 monumenten en 1000 karakteristieke panden waarschijnlijk moeten worden versterkt. Monumenteigenaren kunnen een onderhoudsconditie aanvragen om zo inzicht te krijgen in de toestand van hun pand. Verder hebben gemeenten lokale plannen opgesteld en zo kan per regio worden gekeken naar monumentale of karakteristieke panden die extra zorg behoeven. Verder hebben de provincie, de NCG en het Ministerie van OCW een aantal instrumenten in het leven geroepen om te helpen bij het uitvoeren van het erfgoedbeleid bijvoorbeeld het Erfgoedloket, een centraal aanspreekpunt voor eigenaren en bewoners van bijzondere gebouwen.

**€ 6,7 miljoen**  
is beschikbaar gesteld voor regulier en groot onderhoud van monumentale panden

Er zijn financiële middelen ingezet en gereserveerd om (achterstallig) onderhoud uit te kunnen voeren. 6,7 miljoen euro is beschikbaar gesteld voor regulier en groot onderhoud van monumentale panden. Er is door ruim 250 pandeigenaren een verzoek voor ondersteuning ingediend. Verder wordt in het rapport voornamelijk vooruitgang gemeld op het gebied van het afstemmen van het beleid. Ook is in juli 2019 2 miljoen euro uitgetrokken voor een 'pilot' in Overschild, waarbij veel panden in aanmerking komen voor onderhouds- of versterkingssubsidies. Daarnaast lijkt het Erfgoedprogramma, dat nog een aantal jaar zal voortbestaan, te voorzien in de behoefte zoals geconstateerd door Derksen & Gebben (2018) in hun *Critical Review*. Het Groningse erfgoed, de Groningse cultuur en de versterking en het behoud van Groningse panden wordt nu serieuzer genomen.

---

**Gronings cultureel erfgoed krijgt dus langzaamaan meer aandacht binnen de aanpak van de aardbevingsgevolgen. Met het startklare Erfgoedprogramma wordt duidelijk gesignaleerd dat het belang van erfgoed wordt erkend en plannen voor verdere uitwerking zijn gereed. De eerste inventarisatie van panden is uitgevoerd en met het opgerichte Erfgoedloket is er nu een vraagbaak beschikbaar voor mensen met vragen over historische panden.**

---

## 7.6

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

De vorige literatuurstudie constateerde dat Groningers zich ondanks de tegenspoed nog altijd sterk verbonden voelden met de regio. Deze verbinding met de regio kan voor iedereen een andere betekenis hebben. Groningers zien de situatie omtrent de aardbevingen en de gaswinning als een risico voor de cultuur en het imago van Groningen. Mensen die de afgelopen jaren niet in Groningen zijn geweest associëren Groningen sneller met aardbevingen dan mensen die er wel zijn geweest. Wellicht kan het imago van Groningen een oppepper krijgen wanneer er meer mensen naar de provincie worden getrokken.

Uit de literatuurstudie van 2018 bleek dat er (nog) weinig onderzoek was gedaan naar, en aandacht was voor, het cultureel erfgoed in Groningen. Inmiddels is er veel meer onderzoek beschikbaar. Dat onderstreept enerzijds het belang van erfgoed, anderzijds de complexiteit van het behoud ervan. Het onderzoek stelde onder andere vast dat er degelijke kennis is over het behoud van erfgoed maar dat deze kennis (en de wensen) verspreid liggen onder verschillende groepen zoals bouwkundigen, aannemers, bewoners en gemeenten. Een goed samenspel realiseren om deze kennis met elkaar te verbinden is cruciaal. Met het starten van het Groninger Erfgoedprogramma lijkt een grote stap te zijn gezet.

Onderzoek naar de langetermijneffecten van de gaswinning op het cultureel erfgoed is in gang gezet met het beter uitwerken van de visie van het Erfgoedprogramma. Een goede inventarisatie van wat wel en niet als erfgoed moet worden bestempeld is onderweg en omwonenden zullen in een ideale situatie betrokken worden bij het opzetten van plannen. Het Erfgoedprogramma loopt pas net, de eerste grote resultaten zullen waarschijnlijk nog even op zich laten wachten. Van belang is dat er nu gekeken gaat worden naar wat absoluut behouden of gerestaureerd moet worden en dat uitgelegd kan worden waarom dit het geval is. Anders dan voorheen zal inspraak van bewoners en het verbinden van verschillende expertisegroepen hierin van belang zijn.

Voor toekomstig onderzoek is opvallend dat academische kennis over het erfgoed in de regio nog relatief schaars en versprokkeld is. Het zou waardevol zijn om in goed onderzoek naar de culturele identiteit en erfgoed te investeren. Zo'n onderzoekstraject met meerdere facetten kan meerdere doelen dienen, want het zal niet alleen nieuwe inzichten bieden en expertise creëren, maar het kan ook de unieke eigenschappen en internationale kwaliteit van het Groninger cultuurlandschap en het erfgoed helpen etaleren.

<sup>108</sup> Rijksoverheid (2016). Kamerstuk 33529. Laatst geraadpleegd op 2020-01-22. <<https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-33529-306.html>>

# Gezondheid en welzijn

De literatuurstudie van 2018 (Sluiter *et al.*, 2018a) bevat een uitgebreid overzicht van al het onderzoek naar de gezondheid en welzijn van bewoners in het aardbevingsgebied tot dat moment. De conclusie was dat schade aan woningen gepaard ging met een toename van lichamelijke en psychische klachten. Bewoners voelden zich machteloos tegenover de aardbevingen en ervaren verminderde regie over hun leven. De oorzaak hiervan lijkt minder te liggen bij de bevingen zelf en meer bij de schadeherstelprocedures en de onzekerheid rondom de versterkingsoperatie. Ook werd gesteld dat het belangrijk was om onderzoek te verrichten onder kinderen en jongeren. Dit hoofdstuk geeft de nieuwste inzichten op het gebied van de impact van de gaswinning en de aardbevingen op gezondheid en welzijn weer, waarbij ook de recent uitgevoerde onderzoeken naar de gevolgen voor kinderen aan bod komen.



**Annelin**  
Rasquert in de gemeente Het Hogeland. Uit onderzoek blijkt dat kinderen en jongeren ook psychische gevolgen van de bodembeweging ondervinden omdat ze worden blootgesteld aan de jarenlange procedures rondom het schadeherstel en de versterking van hun woning.

## ⑧.1

## INLEIDING

Dit hoofdstuk vat samen welke relevante inzichten er zijn over de gezondheid van Groningers in het aardbevingsgebied, met bijzondere aandacht voor nieuwe inzichten sinds halverwege 2018. Omdat er het afgelopen jaar ook onderzoek is verricht naar de gevolgen van de aardbevingen voor kinderen is hier een aparte paragraaf over geschreven. Dit hoofdstuk ziet er als volgt uit: in paragraaf ⑧.2 wordt de methodiek van twee niet eerder genoemde bronnen behandeld. In paragraaf ⑧.3 wordt gesproken over de geconstateerde gezondheidsklachten en de ontwikkeling ervan. In paragraaf ⑧.4 wordt de impact op kinderen behandeld en paragraaf ⑧.5 zal ingaan op verwachtingen voor de toekomst. Paragraaf ⑧.2 geeft een samenvatting van dit hoofdstuk en richting voor toekomstig onderzoek.

## ⑧.2

## OVERZICHT METHODIEK MEEST GEBRUIKTE BRONNEN

In dit hoofdstuk over gezondheid en welzijn worden twee nieuwe bronnen aangehaald die niet eerder beschreven zijn in deze literatuurstudie. Hieronder volgt een kort overzicht van de gebruikte methodiek en de deelnemers.

De Jeugdgezondheidszorg van GGD Groningen voert regelmatig screenings uit onder ouders en kinderen van groep twee en zeven van basisscholen in de gemeenten Appingedam, Delfzijl en Loppersum. Aan deze reguliere screening zijn twee nieuwe vragen voor de ouders toegevoegd, over de rol van aardbevingen in het gezin en of ouders vermoeden dat hun kind er last van heeft. **Van Vreeswijk (2019)** heeft deze nieuwe gegevens geanalyseerd. De vragenlijst is naar 525 gezinnen verstuurd en 273 hebben deze, inclusief de nieuwe vragen, ingevuld. 112 (41%) geven aan dat aardbevingen een rol spelen binnen het gezin en 16 (6%) geeft aan dat ze vermoeden dat hun kind er last van heeft. Met deze 16 gezinnen is vervolgens geprobeerd vervolcontact te hebben via de telefoon; dat is bij vijf gelukt.

**Zijlstra et al. (2019)** hebben, in opdracht van de NCG, gericht kwalitatief onderzoek verricht naar het welzijn en de gezondheid van kinderen en jongeren in het Groninger aardbevingsgebied. De doelstelling was het verwerven van inzicht in de ervaringen van jeugd bij het opgroeien in het Groningse gaswinningsgebied. Met 49 kinderen is gesproken over de aardbevingen en de gevolgen voor hen of hun gezin. Sommige van de 49 kinderen zijn gekozen uit specifieke doelgroepen, waaronder ook kinderen met een leerachterstand of gedragsproblemen. Omdat de onderzoekers bewust hebben gekozen om verschillende (ook risicovolle) doelgroepen te selecteren zijn de resultaten uit dit onderzoek niet representatief voor de kinderen in het aardbevingsgebied als geheel. De reden voor deze keuze is dat het onderzoek beoogde om een zo compleet mogelijk beeld te schetsen van de mogelijke gevolgen voor kinderen, niet om uitspraken te kunnen doen over de mate waarin dit in de populatie voorkomt. Van de

49 kinderen waren 24 kinderen tussen de 6 en 12 jaar oud en 25 kinderen tussen de 12 en 18 jaar oud. Bij de jongste groep is een gestructureerd interview afgenomen, de oudere groep nam deel aan focusgroepen. Verder hebben ook 38 ouders een vragenlijst ingevuld en is informatie ingewonnen bij 7 zorgprofessionals in de regio.

---

**Omdat de GGD regelmatig screenings uitvoert en de nieuwe vragen over de invloed van aardbevingen op kinderen nu standaard zijn toegevoegd, zal de impact op kinderen ook in de toekomst kunnen worden gemonitord. Het onderzoek van Zijlstra et al. (2019) is afgerond. Een van de aanbevelingen uit dit onderzoek is het consistent monitoren van kinderen in het gebied en de GGD lijkt met het toevoegen van vragen aan de screening daar op in te spelen. Verder stellen Zijlstra et al. dat longitudinaal onderzoek gewenst is omdat de gevolgen zich ook op latere leeftijd kunnen manifesteren.**

---

## ⑧.3

## GEZONDHEIDSKLACHTEN

In de literatuurstudie van 2018 werd geconcludeerd dat bewoners van het aardbevingsgebied met aardbevingsschade meer gezondheidsklachten hebben dan de mensen zonder aardbevingsschade. De klachten die het meest worden gemeld in 2018 zijn stress-gerelateerde klachten; zoals slapeloosheid, prikkelbaarheid, hoofdpijn en concentratieproblemen. In 2019 spelen deze klachten nog steeds een prominente rol, zoals blijkt uit de onderzoeken. De klachten beperken zich tot de groep mensen met meervoudige schade aan hun woning. Het gaat hier om een grote groep bewoners. De omvang van deze gezondheidseffecten is aanzienlijk: het verschil tussen de groep met meervoudige schade en de groep zonder schade is van vergelijkbare grootte als het verschil tussen lager en hoger opgeleiden.

Tijdens één van de kennistafels, georganiseerd door het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen (Sluiter et al., 2018b), is met professionals in de zorgsector gesproken over de gezondheid van mensen in het aardbevingsgebied. Leidraad voor deze kennistafel was de literatuurstudie uit 2018 en er is veel gesproken over de veerkracht van inwoners. De deelnemers aan de kennistafel merken op dat de veerkracht in het aardbevingsgebied omhoog moet. Inwoners moeten zich beter kunnen wapenen tegen de effecten van de aardbevingen, zodat zij minder psychische klachten ondervinden en zich daadkrachtiger kunnen opstellen. De belangrijkste conclusies uit de discussie zijn dat er goed en duidelijk inzicht dient te zijn in wat er speelt in de omgeving en dat de inwoner centraal hoort te staan bij de maatschappelijke discussies over het oplossen van de problematiek. Dat betekent dat duidelijk in beeld gebracht moet worden wat voor instrumenten en zorg er beschikbaar zijn voor mensen in het aardbevingsgebied. Wanneer mensen weten wat ze te wachten staat en hoe zij hiermee om kunnen gaan, zou de psychologische veerkracht moeten toenemen.



Na de stevige beving van Zeerijp in januari van 2018 heeft Gronings Perspectief binnen 44 uur haar panel benaderd om een vragenlijst in te vullen (Postmes *et al.*, 2018). Het doel was om de ervaringen van bewoners met de aardbeving in kaart te brengen, de gevolgen voor veiligheid en risicoperceptie te begrijpen, de impact op gezondheid te analyseren en om de behoeften van bewoners te peilen. Er waren 1991 respondenten, waarvan ongeveer de helft binnen 24 uur reageerde (Postmes *et al.*, 2018). Hierbij is de 'did you feel it' vragenlijst afgenomen. Of men de beving voelde is met name relevant voor de mensen waarvan de locatie op het moment van de beving kon worden vastgesteld (N=1275).<sup>109</sup> Het rapport bevestigt dat er, vergeleken met de vorige literatuurstudie, geen grote verschuiving in type klachten is. Dat mensen met schade aan hun woning, in het bijzonder meervoudige schade, vaker psychische en lichamelijke gezondheidsklachten ervaren dan mensen zonder schade aan hun woning. Ook mensen die de beving goed hebben gevoeld blijken gezondheidseffecten te ervaren, los van of zij schade hebben of niet.

Nieuw in hetzelfde onderzoek van Gronings Perspectief is de toepassing van de *Acute Stress Disorder Scale* (ASDS), welke beoogt om vier aspecten te meten die kunnen optreden na stressvolle gebeurtenissen (Postmes *et al.*, 2018). De ASDS-scores geven aan dat er in absolute zin niet veel mensen zijn die direct na de beving bij Zeerijp hoge stressniveaus ervaren: slechts 10%, ofwel 199 mensen van het totaal (N=1991) geeft aan dat hun gemoedstoestand erg beïnvloed werd door deze stevige aardbeving. Ook blijkt dat mensen die de grond hevig voelden trillen en mensen met meervoudige schade meer acute stress ervaren.

In later onderzoek van Gronings Perspectief (Stroebe *et al.*, 2018a) (N=1377), uitgevoerd in juni 2018 en gepubliceerd in november van datzelfde jaar, blijkt dat mensen met meervoudige schade aan hun woning, bovenop de al aanzienlijke gezondheidseffecten, een trend laten zien dat de stress-gerelateerde klachten toenemen. Dit onderzoek suggereert dat de druk voor mensen met meervoudige schade eerder toeneemt dan afneemt.

De beving bij Westerwijtwerd in mei 2019 gaf ook aanleiding tot vervolgonderzoek naar de gezondheidssituatie van mensen kort na een beving. Gronings Perspectief heeft een dag na de beving de panelleden van het Groninger Panel benaderd om een korte vragenlijst in te vullen. In Postmes *et al.* (2019) worden de eerste bevindingen gedeeld en wordt vastgesteld dat mensen wakker schrikken van aardbevingen en angstgevoelens ervaren.

Recent onderzoek van Gronings Perspectief (Stroebe *et al.*, 2019a) bevestigt opnieuw dat mensen met meervoudige schade meer gezondheidsklachten ondervinden en dat dit leidt tot bijvoorbeeld ziekteverzuim en burn-out-verschijnselen. Dit onderzoek rapporteert ook nieuwe analyses over de relatie tussen de verschillende klachten die mensen melden in de GGD-monitor (N=16.340) en het Groninger Panel (N=3917) (Stroebe *et al.*, 2019a). Een van de conclusies is dat schade een even groot effect heeft op psychische klachten (bijvoorbeeld een nerveus/gespannen gevoel, somberheid) als op lichamelijke klachten (zoals buik- of maagklachten, hartkloppingen). Ook hebben de psychische en lichamelijke klachten over de tijd heen hetzelfde verloop: beide nemen toe bij mensen met meervoudige schade. Verder valt op dat de effecten van schade op de gezondheid iets groter lijken te zijn voor mensen die wonen in gebieden met relatief weinig schade, mensen die onder behandeling zijn bij een GGZ-instelling en mensen die zich eenzaam voelen. Als mogelijke verklaring voor de eerste groep wordt geopperd dat er misschien minder sociale steun is voor mensen met schade in een omgeving waar verder weinig mensen schade hebben en dat deze mensen dus sneller het gevoel hebben er alleen voor te staan.

---

**Dat de aardbevingen en de gevolgen daarvan zowel de lichamelijke als de psychische gezondheid van mensen in het aardbevingsgebied schaden is dus duidelijk. De veerkrachtigheid van bewoners van het gebied is laag en ze weten vaak niet wat hen te wachten staat. De onduidelijkheid en de psychische gevolgen van de aardbevingsproblematiek dragen bij aan ziekteverzuim en burn-out klachten. Mensen die zelf meer schade hebben dan in hun directe omgeving voorkomt hebben daarnaast vaker een slechtere geestelijke gezondheid.**

Concluderend blijkt uit het onderzoek dat de gezondheidsproblemen die mensen ervaren door de aardbevingsproblematiek zich langs dezelfde lijn voortzetten. Over het algemeen is het beeld als volgt: er is sprake van chronische blootstelling aan schade en versterking. Blootstelling aan schade heeft bewezen negatieve effecten voor de gezondheid (vermoedelijk door chronische stress waarbij procedures, bureaucratie en onzekerheid leidmotieven zijn). Deze effecten zijn substantieel van omvang. Van blootstelling aan versterking wordt vermoed dat de effecten voor gezondheid even groot zo niet groter kunnen zijn. Naast deze chronische stressoren is er de acute impact van een nieuwe beving. Slechts een kleine minderheid ervaart ernstige acute stress na een aardbeving van de omvang van die van Zeerijp, maar zeker bij mensen met meervoudige schade aan hun woning heeft zo'n aardbeving een direct en substantieel effect op het welbevinden en mogelijk ook de gezondheid.

---

<sup>109</sup> United States Geological Survey, zie <<https://earthquake.usgs.gov/data/dyfi/background.php>>

## 8.4

## IMPACT OP KINDEREN

In Sluiter *et al.* (2018a) werd geconstateerd dat er behoefte was aan onderzoek naar de impact van de gaswinningsproblematiek op kinderen. Inmiddels is, onder andere op aanbeveling van de Kinderombudsman Margrite Kalverboer, onderzoek naar de gevolgen bij kinderen en jongeren uitgevoerd.<sup>110</sup> Zijlstra *et al.* (2019) hebben informatie ingewonnen bij kinderen, hun ouders, en hulporganisaties en zorgprofessionals. Ondanks sommige moeilijkheden bij het verzamelen van data (zo gaven ouders vaak aan dat ze 'aardbevingsmoe' zijn en bang zijn hun kind te confronteren met de aardbevingsgevolgen) is er veel informatie verzameld over hoe deze kinderen de aardbevingen ervaren. Sommige kinderen gaven aan dat zij al gewend zijn aan aardbevingen en de daaropvolgende emoties en gebeurtenissen. Andere kinderen gaven aan dat ze wel degelijk angstig kunnen zijn, bijvoorbeeld voor vallend puin of scheuren in het huis waar zij wonen. Enkele kinderen hebben zelfs nachtmerries over aardbevingen. Professionals uit de gezondheidszorg constateren dat sommige kinderen depressieve gedachten hebben. Stress-gerelateerde gezondheidsklachten komen vaker voor bij kinderen die binnen het gezin al te maken hebben met andere problemen, zoals werkloosheid of armoede. Toch noemen Zijlstra *et al.* (2019) ook een positief punt: sommige kinderen bouwen een sterke veerkrachtigheid op door alle ontwikkelingen.

Van Vreeswijk (2019) heeft een analyse gemaakt van de twee nieuwe vragen in het reguliere GGD onderzoek naar kinderen in het aardbevingsgebied. Via een vragenlijst is gevraagd of aardbevingen in het voorafgaande jaar een rol gespeeld hebben in het gezin en zo ja, of hun kind last heeft van de gevolgen van aardbevingen en waaraan ze dat merkten. De helft van de benaderde ouders hebben deze extra vragen beantwoord. Van hen gaf 41% (N=273) aan dat aardbevingen een rol speelden in het gezin en hiervan gaf 6% aan dat de kinderen vermoedelijk last hebben van de gevolgen van aardbevingen. De GGD gaat deze werkwijze toepassen in alle aardbevingsgemeenten omdat hiermee een gesprek wordt aangegaan met gezinnen die overlast ervaren door de aardbevingen en mogelijk preventief gehandeld kan worden. Relevant hierbij is overigens dat Zijlstra *et al.* (2019) signaleren dat ouders de problemen van hun kinderen eerder onderschatten dan overschatten.



Als we het type klachten van kinderen vergelijken met het volwassenenonderzoek van Gronings Perspectief (bijv. Stroebe *et al.*, 2019a) concluderen we dat, hoewel er geen aanwijzingen zijn dat kinderen een extra risicovolle groep zijn, zij vergelijkbare klachten hebben als volwassenen.<sup>111</sup> Over de grootte van de effecten onder kinderen (in vergelijking met volwassenen) is nog weinig zeker.

Het is vooralsnog onduidelijk in welke mate kinderen in problemen komen door de problematiek rond bodembeweging. De uitgevoerde onderzoeken zijn nog niet representatief. Wel is duidelijk dat het beeld van de klachten die sommige kinderen benoemen veel overeenkomt met het beeld dat je bij volwassenen ziet. Zo zijn er indicaties dat kinderen klachten ondervinden zoals angst, slapeloosheid en in enkele gevallen depressiviteit. Kinderen en jongeren zijn mogelijk kwetsbaarder als de aardbevingsproblematiek bovenop andere problemen komt, zoals armoede of werkloosheid.

## 8.5

## VERWACHTINGEN OVER DE TOEKOMST

Verschillende bronnen bevestigen dat de gezondheidsproblemen naar aanleiding van de gaswinning nog altijd niet zijn opgelost (Kockelkoren, 2019; Postmes *et al.*, 2018, 2019; Stroebe *et al.*, 2019a; Zijlstra *et al.*, 2019). Duidelijk is inmiddels dat deze problemen voorkomen bij kinderen, volwassenen en ouderen en dat de oorzaak vooral gezocht moet worden bij de stress die wordt veroorzaakt door onduidelijkheid en onzekerheid. De groep mensen met stressgerelateerde klachten lijkt groter te worden. Uit een andere bron valt af te leiden dat over de oorzaken van de stress, zoals trage totstandkoming van probleemoplossingen en de schadeafhandeling, even veel klachten zijn als in voorgaande jaren (Onafhankelijke Raadsman, 2019). Recente ontwikkelingen zoals de 'Stuwmeerregeling' (de eenmalige afkoop van schade) en het opstarten van het NPG zouden kunnen bijdragen een betere of snellere schadeafhandeling en een positiever toekomstbeeld voor bewoners. Maar die effecten zijn nog niet bekend.

€ 300

miljoen  
is de intentie van Groninger Zorgakkoord om te investeren in zorgvastgoed in Groningen

Op 11 maart 2019 is het Groninger Zorgakkoord (Stegehuis *et al.*, 2019) ondertekend door de ministers van BZK en EZK, vertegenwoordigers van verschillende gemeenten in de aardbevingsregio, zorgaanbieders en woningcorporaties. Het akkoord bevat verklaringen over de intentie om voor ruim 300 miljoen euro te gaan investeren in zorgvastgoed in Groningen, met als doel kwalitatief goede zorg in de aardbevingsregio beschikbaar te houden en maken. Hierbij zijn onder andere het vernieuwen van de zorg, de samenwerking tussen zorgaanbieders en gemeenten en het sneller investeren in de zorg belangrijk. Dit geld is afkomstig van het NPG, ministeries, zorgaanbieders en andere geldschieters.

<sup>110</sup> Margrite Kalverboer: 'In de discussie over gaswinning en aardbevingen in Groningen is maar weinig aandacht geweest voor kinderen. Ik wil daar verandering in brengen.' <<https://www.dekinderombudsman.nl/>>

<sup>111</sup> Zie ook Postmes, T., Stroebe, K., Richardson, J., LeKander, B., Greven, F., & Broer, J. (2018). Gevolgen van bodembeweging voor Groningers: Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief 2016-2017. Heymans Institute, University of Groningen.

GGD Groningen (2019) publiceerde dit jaar hun eindrapport 'aanpak gezondheidsgevolgen aardbevingen'. Het rapport erkent de eerder door Gronings Perspectief en andere onderzoeken aangekaarte gezondheidsproblematiek in Groningen en geeft drie adviezen:



Het rapport volgt de lijnen van de 'richtlijn psychosociale hulpverlening bij rampen en crises', een document dat principes en aanbevelingen voor het verlenen van psychosociale hulp geeft in het geval van een ramp. Verdere aanbevelingen zijn het zorgen voor een goede informatievoorziening, emotionele en sociale steun en praktische hulp. Deze onderwerpen worden als overkoepelende thema's genoemd, als een soort deken die over alle gezondheidsproblemen heen ligt. In een poging deze aanbevelingen deels op te volgen zijn inmiddels 'aardbevingscoaches' aangesteld, die zorgverleners, woningcorporaties, gemeenten en andere instanties leren stressklachten te herkennen.<sup>112</sup> De GGD heeft daarnaast budget voor het coördineren van kennisuitwisseling tussen de gemeentes, monitoren van de voortgang van het project en organiseren van ondersteuningstrajecten voor professionals. Hiervoor is in totaal 5,4 miljoen euro beschikbaar waarvan 2,7 miljoen afkomstig is van het Ministerie van EZK.

**€ 5,4 miljoen** heeft de GGD beschikbaar voor o.a. het aanstellen van aardbevingscoaches en het coördineren van kennisuitwisseling

**Het is afwachten op de effecten van de hierboven genoemde maatregelen. Uit de maatregelen wordt echter wel duidelijk dat de gezondheidsproblemen van bewoners in het aardbevingsgebied steeds serieuzer genomen worden. Hoe het bouwen van nieuwe zorgvoorzieningen en het inzetten van aardbevingscoaches hieraan heeft bijgedragen zal in latere analyses moeten worden onderzocht.**

## 8.6

## SAMENVATTING EN TOEKOMSTIG ONDERZOEK

Sinds de vorige literatuurstudie is nieuw en verdiepend onderzoek verricht naar de gezondheids- en welzijns gevolgen van de gaswinning in Groningen. De meeste gezondheidsklachten zijn het gevolg van stress en zorgen. De groep mensen met gezondheidsproblemen lijkt groter te worden. Verder is duidelijk dat ook kinderen klachten kunnen ondervinden, vaak van vergelijkbare aard als die van volwassenen. Het verbeteren van de signaalgevoeligheid van zorgaanbieders (bijvoorbeeld door de nieuw op te leiden aardbevingscoaches) kan gezondheidsschade wellicht beperken.

Onduidelijkheid en onzekerheid speelt een grote rol bij de stress die sommige bewoners door de mijnbouwschade ervaren. De 'bestuurlijke spaghetti' (zie Bakema *et al.*, 2018) en de trage afhandeling van het schadeherstel en van de versterkingsoperatie (SodM, 2019b) spelen hier beide een rol in. De risicogroep die op grond van onderzoek centraal zou moeten staan in beleid op gebied van gezondheid en stressreductie is bewoners met meervoudige schade aan hun woning. Daarnaast zijn er indicaties dat de klachten mogelijk iets ernstiger zijn bij mensen die schade hebben aan hun huis in een omgeving die relatief weinig schade heeft ondervonden en bij mensen die zich eenzaam voelen.

Onderzoek naar de gezondheidsproblemen van mensen in de Groninger aardbevingsgebieden blijft van belang, mede omdat de groep die met problemen kampt groter lijkt te worden. Daarnaast is het van belang om te kijken of de maatregelen die door GGD getroffen zijn om gezondheidsklachten beter te signaleren en te herkennen zullen gaan bijdragen aan het voorkomen, bespreken en behandelen ervan. Er moet ook gekeken worden of de maatregelen om meer duidelijkheid en zekerheid te verschaffen soelaas bieden om de oorzaak van een deel van de stress weg te nemen.

Verder is een interessante vraag hoe groot de invloed van persoonlijke aandacht en begeleiding is bij het voorkomen van gezondheidsproblemen of het verminderen daarvan. De Commissie Bijzondere Situaties besteedt persoonlijke aandacht aan individuele gevallen en zorgt zo voor een vast aanspreekpunt. Aardbevingscoaches doen dat eveneens, net als steunpunt Stuf en Steun. Het zou interessant zijn om te onderzoeken of mensen met zo'n vast aanspreekpunt en persoonlijke aandacht over tijd minder stress gaan rapporteren en of mensen die nu nog veel stress ervaren baat hebben bij zo'n individuele aanpak.

Daarnaast zou het goed zijn om gedegen onderzoek te doen naar de signalen die er komen dat oude gasputten giftige stoffen lekken.<sup>113</sup> Dit kan invloed hebben op de kwaliteit van drinkwater en de volksgezondheid.

<sup>112</sup> Dagblad van het Noorden (2019). *Miljoenen voor stresstrainingen in Groningen*. Laatst geraadpleegd 2020-01-22. <<https://www.dvhn.nl/groningen/Miljoenen-voor-stresstrainingen-in-Groningen-24851623.html>>

<sup>113</sup> Stoop, F. (2019). Voormalig NAM-medewerker: 'Oude gasputten lekken giftige stoffen in bodem en drinkwater'. Laatst geraadpleegd 2020-02-14. <<https://eenvandaag.avrotros.nl/item/voormalig-nam-medewerker-oude-gasputten-lekken-giffige-stoffen-in-bodem-en-drinkwater/>>



## LITERATUURLIJST

- AHA! Marktonderzoek en marketingadvies (2019). *Onderzoek afhandeling schadegevallen*. Groningen.
- Alsem, K.J., Wever, J., Brakman, S., & Garretsen, H. (2018). *Monitor Noord-Groningen 2018*. (Marklinq publicaties; No. 15). Hanzehogeschool Groningen.
- Bakema, M.M., Parra, C. & McCann, P. (2018). Analyzing the social-lead up to a human induced disaster: The gas extraction-earthquakes nexus in Groningen, the Netherlands. *Sustainability* 10(10), 3621.
- Boumeester, H. & Lamain, C. (2018) Eigen Huis marktindicator – regionaal (2018 Q3). Delft: TU Delft.
- Boumeester, H. & Lamain, C. (2019) Eigen Huis marktindicator – regionaal (2019 Q1). Delft: TU Delft.
- Bröring, H. (2018). Geprangde gedupeerden. In: Gaswinning, aardbevingen en wat nu? (p.16-25). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Groninger Universiteitsfonds (GUF).
- Bunt, J. van de (2019). Het concept-Wetsvoorstel Instituut mijnbouwschade Groningen nader bekeken: Een artikel in de serie 'Aardbevingen in Groningen en het vermogensrecht'. *Maandblad voor Vermogensrecht*, 2019(2), 42-53.
- Busscher, N., & Postmes, T. (2019a) Uitkomsten deelkennistafel december 2018. Over het genereren van kennis en onderzoek met een langdurige, positieve impact. Groningen: Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.
- Busscher, N., Postmes, T. (2019b). Uitkomsten kennistafel juni 2019 'Over het bevorderen van maatschappelijke rust en herstel van vertrouwen'. Groningen: Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.
- Commissie Bijzondere Situaties (2018). Jaarverslag. Laatste geraadpleegd op 15 augustus 2019 via <https://vangnetbijzondersituaties.nl/wp-content/uploads/2019/01/Jaarverslag-2018-CBS-Digitale-versie-PDF.pdf>.
- Commissie Bodemdaling (2018). Jaarverslag 2018. Laatste geraadpleegd op 17 februari 2019 via <https://www.commissiebodemdaling.nl/files/jaarverslag%20bodemdaling%202018%20LOW.pdf>
- Derksen, W. & Gebben, M. (2018). Verslag Critical Review #3, over de waarde van erfgoed. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Aardbevingen en Duurzame Ontwikkeling.
- Derksen, W. & Gebben, M. (2019). Verslag Critical Review #4, over de regionale economie. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, Kenniscentrum Aardbevingen en Duurzame Ontwikkeling.
- Durán, N., & Elhorst, J. P. (2018). A Spatio-temporal-similarity and Common Factor Approach of Individual Housing Prices: The Impact of Many Small Earthquakes in the North of the Netherlands. (SOM Research Reports; Vol. 2018007-EEF). Groningen: Rijksuniversiteit Groningen, SOM research school.
- Elschhof, H., Janssens, M., Turenhout, Y. (2018). Tussenevaluatie mid 2018 leefbaarheidsprogramma NCG op hoofdlijnen. Groningen: Sociaal Planbureau Groningen/CMO STAMM.
- GGD Groningen (2019). Aanpak gezondheidsgevolgen aardbevingen, eindrapport. Groningen: GGD Groningen.
- Greijdanus, H., & Postmes, T. (2018). Sociale media en collectieve actie rondom de gasboringen in Groningen. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Groninger Universiteitsfonds, in dezen: Leij, de, L.F.M.H., Perlaviciute, G., Vrieling, L., Steg, L., Bröring, H., Zuidema, C., Eikenaar, E., Vries, de, J., & Heite, A. (2018). *Gaswinning, aardbevingen en wat nu?* Groningen: Groninger Universiteitsfonds (GUF), Rijksuniversiteit Groningen.
- Hasanov, M. & Zuidema, C. (2018). The transformative power of self-organization: towards a conceptual framework for understanding local energy initiatives in The Netherlands. *Energy Research & Social Science*, 37, 85-93.
- Hoge Raad (2019). Prejudiciële vragen over het bestaan en omvang van aansprakelijkheid voor materiële en immateriële schade als gevolg van gaswinning in het Groningerveld. Hoge Raad, afdeling Civiel recht *ECLI:NL:PHR:2019:496*. Laatste geraadpleegd op 15 augustus 2019 via <https://www.rechtspraak.nl/Organisatie-en-contact/Organisatie/Hoge-Raad-der-Nederlanden/Documents/PIW2%20samenvatting%20Aardbevingsschade%20Groningen%2018-04298%20DEF.pdf>
- Human Rights Committee (2019). Concluding observations on the fifth periodic report of the Netherlands. Laatste geraadpleegd op 20 augustus 2019 via [https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/NLD/INT\\_CCPR\\_COC\\_NLD\\_35596\\_E.pdf](https://tbinternet.ohchr.org/Treaties/CCPR/Shared%20Documents/NLD/INT_CCPR_COC_NLD_35596_E.pdf).
- Husby, T., Weterings, A., & Groot, J. (2019). Trek van en naar de stad. Veranderingen in verhuispatronen, 1996-2018. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Jansen, S.J.T. (2019). Place attachment, distress, risk perception and coping in a case of earthquakes in the Netherlands. *Journal of Housing and the Built Environment*, p1-21. doi.org/10.1007/s10901-019-09706-7.
- Kockelkoren, T.F. (2019). Advies Groningen-gasveld n.a.v. beving Westerwijtwerd van 22 mei 2019. Den Haag: Staatstoezicht op de Mijnen. Laatste geraadpleegd op 15 augustus 2019 via <https://www.sodm.nl/documenten/brieven/2019/05/28/advies-aan-minister-nav-westerwijtwerd>.
- Kutlaca, M., van Zomeren, M., & Epstude, K. (2019). Our right to a steady ground: Perceived rights violations motivate collective action against human-caused earthquakes. *Environment and Behavior*, 51(3), 315-344.
- Meerstra-de Haan, E.M., Haartsen, T., Meier, S., & Strijker, D. (2019). An Initiators' Perspective on the Continuity of Citizens' Initiatives in Rural Areas. *Rural Sociology* 0(0), 1-22.
- Meinders, E. (2019). Het imago van toeristisch Groningen 2019. Resultaten marktonderzoek. Groningen: Sweco Nederland.
- Mouter, N., de Geest, A., & Doorn, N. (2018). A values-based approach to energy controversies: Value-sensitive design applied to the Groningen gas controversy in the Netherlands. *Energy Policy*, 122, 639-648.
- Nationaal Coördinator Groningen (2018). Veiligheid voorop en bewoner centraal.
- Nationaal Coördinator Groningen (2019). Erfgoedprogramma. Voortgangsrapportage en geactualiseerde beleidsagenda 2019-2022. Laatste geraadpleegd op 15 augustus 2019 via [https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/binaries/nationaal-coordinator-groningen/documenten/rapporten/2019/05/10/voortgangsrapportage-erfgoedprogramma\\_mei-2019/Voortgangsrapportage+Erfgoedprogramma\\_mei+2019.pdf](https://www.nationaalcoordinatorgroningen.nl/binaries/nationaal-coordinator-groningen/documenten/rapporten/2019/05/10/voortgangsrapportage-erfgoedprogramma_mei-2019/Voortgangsrapportage+Erfgoedprogramma_mei+2019.pdf)
- Nationaal Programma Groningen (2018). Startdocument Nationaal Programma Groningen. Bouwstenen voor een Nationaal Programma.
- Onafhankelijke Raadsman (2019). Klachten over de afhandeling van schade en versterking als gevolg van gaswinning in Groningen. Jaarrapportage 2018. Laatste geraadpleegd op 15 augustus 2019 via <https://www.onafhankelikeraadman.nl/wp-content/uploads/2019/05/Jaarrapportage-ge-Onafhankelijke-Raadman-2018.pdf>.
- Oosterveld, E. (2019). Regio in Beeld: Groningen – hoofdrapport. UWV, Groningen, 2019. Laatste geraadpleegd 11 november 2019 via [https://www.werk.nl/arbeidsmarktinformatie/images/Regio\\_in\\_Beeld\\_Groningen.pdf](https://www.werk.nl/arbeidsmarktinformatie/images/Regio_in_Beeld_Groningen.pdf)
- Posthumus, H., Gommans, F., Joosten, M., Peeters, B. & Zengers, M. (2018). Woningmarktontwikkelingen rondom het Groningenveld, 1e kwartaal 1995 tot en met 2e kwartaal 2018. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Posthumus, H., Gommans, F., Jonge, de, T., Joosten, M., Peeters, B., Schalken, N. & Zengers, M. (2019). Samenvatting Woningmarktontwikkelingen rondom het Groningenveld, 1e kwartaal 1995 tot en met 4e kwartaal 2018. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Postmes, T., Lekander, B., Boendermaker, M., Stroebe, K., Richardson, J., Lammers, G. & Oldersma, F. (2018). De maatschappelijke impact van de beving van Zeerijp. Ervaren veiligheid, gezondheid en toekomstperspectief. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Postmes, T., Kanis, B., Boendermaker, M., Richardson, J. & Stroebe, K. (2019). Maatschappelijke impact van de beving van Westerwijtwerd (22 mei 2019). Een eerste analyse. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Raad van State (2019). Raad van State: minister moet uitleggen waarom gaswinning niet sneller naar nul kan. Laatste geraadpleegd op 22 augustus 2019 <https://www.raadvanstate.nl/gaswinning-groningen/@116237/raad-state-minister/>.
- Sluiter, K., van Valkengoed, A.M., Greven, I., Simon, C. (2018a). Literatuurstudie 0.1 Maatschappelijke Gevolgen Bodembeweging Groningen. Groningen: Sociaal Planbureau Groningen.
- Sluiter, K., Postmes, T., Spronk, E. & Busscher, N. (2018b). Uitkomsten Kennistafel Leefbaar en Kansrijk Groningen. Groningen: Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.
- Schmidt, A., Boersma, K., Groenewegen, P. (2018). Management strategies in response to an institutional crisis: The case of earthquakes in the Netherlands. *Public Administration*, 1-15. DOI: 10.1111/padm.12516.
- Staatstoezicht op de Mijnen (2019a). Beoordeling van SodM van de mate van maatschappelijke ontwrichting in Groningen als gevolg van de aardbevingen. Den Haag: Staatstoezicht op de Mijnen.
- Staatstoezicht op de Mijnen (2019b). Voortgang van de versterkingsopgave en de afbouw van de gaswinning. Den Haag: Staatstoezicht op de Mijnen.
- Stegehuis, F.H., Usmany, A., Boven, van, C., Nijlunsing, J.H., Joostens, M., Wenselaar, R., Zwennis, E., Visser, de, M.A., Hettinga, D., Schollema, B., Spijkerman, P.A., Sitalsing, M.S.R., Boersma, J.J., Ollongren, K., Blokzijl, G.C., Eikenaar, E., Jonge, de, H., Gorte, J., Tijsma, A., Ybema, N. & Brouwer, G. (2019). Het Groninger Zorgakkoord.

- Stichting Waardevermindering door Aardbevingen Groningen (2019). Nieuwsbrief 19. Laatst geraadpleegd op 15 augustus 2019 via [https://www.stwag.gr/images/stories/Nieuwsbrief\\_19\\_WAG.pdf](https://www.stwag.gr/images/stories/Nieuwsbrief_19_WAG.pdf).
- Stroebe, K., Postmes, T., Boendermaker, M., Kanis, B., Richardson, J. (2018a). De sociale impact van gaswinning in Groningen. Stand van zaken, meting juni 2018. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Stroebe, K., Postmes, T., & Roos, C. A. (2018b). Where did inaction go? Towards a broader and more refined perspective on collective actions. *British Journal of Social Psychology*, 58(3), 649-667.
- Stroebe, K., Postmes, T., Boendermaker, M., Kanis, B., Richardson, J., Bovenhoff, M., Schoutens, L., Broer, J. & Greven, F. (2019a). Gaswinning en versterking: De sociale impact voor Groningers. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Stroebe, K., Postmes, T., Boendermaker, M., Richardson, J., Bovenhoff, M. & Kanis, B. (2019b). Sociale samenhang, samenwerking en veerkracht in het Groningse gaswinningsgebied. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Ubels, H., Bock, B., & Haartsen, T. (2019a). The dynamics of self-governance capacity: the Dutch rural civic initiative 'Project Ulrum 2034'. *Sociologia Ruralis*, doi: 10.1111/soru.12261.
- Ubels, H., Haartsen, T., & Bock, B. (2019b). Social innovation and community-focussed civic initiatives in the context of rural depopulation: For everybody by everybody? Project Ulrum 2034. *Journal of Rural Studies*, <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.02.019>.
- Vreeswijk, van, B. (2019). Kinderen en aardbevingen - screening groep 2 en groep 7 basisonderwijs in Appingedam-Delfzijl en Loppersum. Groningen: GGD Groningen.
- Verdaas, J.C. (2018). Mijraadvies veiligheidsrisico's en versterkingsopgave Groningen. Den Haag: Mijraad. Laatst geraadpleegd op 15 augustus 2019 via <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2018/06/29/bijlage-1-mijraadvies-veiligheidsrisicoamp-039-s-en-versterkingsopgave-groningen>.
- Vlek, C. (2018). Lagere gaswinning maakt Groningen langzaam veiliger. *Tijdschrift Milieu*, November 2018.
- Vlek, C. (2019). The Groningen Gasquakes: Foreseeable Surprises, Complications of Hard Science, and the Search for Effective Risk Communication. *Seismological Research Letters*, 90(3), 1071-1077.
- Vlek, C. (2019b). Rise and reduction of induced earthquakes in the Groningen gas field, 1991–2018: Statistical trends, social impacts, and policy change. *Environmental Earth Sciences*, 78(3), 59.
- Vrieling, L., Perlaviciute, G. & Steg, L. (2018). Uw mening over gaswinning uit het Groningen-gasveld. Rapportage Vragenlijstonderzoek fase 5. Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Werk in Zicht (2019). Goede start 1000-banenplan, tussenevaluatie. Laatst geraadpleegd op 2020-02-06 via <https://www.werkinzicht.nl/wp-content/uploads/2019/08/Bijlage-2-Brochure-1000-banenplan-2019.pdf>
- Zijlstra, E., Cuijpers, M., Brummelaar, ten, M., Post, W., Balkom, van, I. & Flapper, B. (2019). Een veilig huis, een veilig thuis? Een kwalitatief onderzoek naar het welbevinden en de leefomgeving van kinderen en jongeren in het Gronings gaswinningsgebied. Groningen: Gronings Perspectief, Heymans Institute, Rijksuniversiteit Groningen.
- Zuidema, C. (2018). Energietransitie, probleem of kans? In: Gaswinning, aardbevingen en wat nu? (27-35) Groningen: Groninger Universiteitsfonds (GUF), Rijksuniversiteit Groningen.

## BIJLAGE ① UITLEG METHODIEK GERAADPLEEGDE LITERATUUR

| Auteur(s)/Jaar              | Type literatuur  | Methode   | Datacollectie  | Toelichting  |
|-----------------------------|--|---|--|--|
| AHA!, 2019                  | Rapportage   | Enquêtering   | Enquêtering onder 534 woningeigenaren, steekproefsgewijs geselecteerd uit 4112   | Onderzoek naar tevredenheid over het aanbod van de NAM voor de schadeafhandeling gaswinning Groningen  |
| Alsem <i>et al.</i> , 2018  | Overzichtsrapportage                                       |   |  | Rapportage regionale economie, werkgelegenheid: in opdracht van Economic Board Groningen   |
| Bakema <i>et al.</i> , 2018 | Wetenschappelijke publicatie                               | Kwalitatief, semi-gestructureerde interviews                                | Diepte-interviews met 12 Groningers  | Onderzoek naar de rol van maatschappelijke indeling van organisaties en overheden bij het beleid omtrent rampen, met als voorbeeld de casus Groningen. |
| Boumeester & Lamain, 2018   | Verslag  | Enquête. Eigen Huis Marktindicator regionaal, onderzoek in opdracht van NCG | Enquête onder 221 Groningers   | Kwartaalverslag over vertrouwen in de woningmarkt in Groningen   |
| Boumeester & Lamain, 2019   | Verslag  | Enquêtering (terugkerend)   | Enquête onder 344 Groningers   | Kwartaalverslag over vertrouwen in de woningmarkt in Groningen   |
| Bröring, 2018               | Hoofdstuk in symposiumverslag Groninger Universiteitsfonds |   |  | Over beleid en wetgeving   |
| van de Bunt, 2019           | Beschouwing/publicatie                                     | Verdiepende analyse   | Analyse van het Wetsvoorstel Instituut Milieuschade Groningen  | Artikel over verschuiving van privaot naar publiek recht   |
| Busscher & Postmes, 2019a   | Verslag  | Kennistafel Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen                   | Discussie tussen medewerkers van kennisinstellingen, burgerorganisaties, belangenorganisaties, overheden en bedrijven omtrent vraagstukken die leven rondom de gevolgen van de gaswinning en bodembeweging | Kennistafel over kennis en onderzoek met langdurige impact   |
| Busscher & Postmes, 2019b   | Verslag  | Kennistafel Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen                   | Discussie tussen medewerkers van kennisinstellingen, burgerorganisaties, belangenorganisaties, overheden en bedrijven omtrent vraagstukken die leven rondom de gevolgen van de gaswinning en bodembeweging | Kennistafel over het herstel van vertrouwen  |

| Auteur(s)/Jaar                       | Type literatuur              | Methode                           | Datacollectie   | Toelichting  |
|--------------------------------------|------------------------------|-----------------------------------|---|--|
| Commissie Bijzondere Situaties, 2018 | Jaarverslag                  |                                   |   | Jaarverslag van de Commissie omtrent werkzaamheden   |
| Commissie Bodemdaling, 2018          | Jaarverslag                  |                                   |   | Jaarverslag van de Commissie omtrent werkzaamheden   |
| Derksen & Gebben, 2018               | Verslag                      | Critical Review                   | Dialogo tussen betrokkenen op het gebied van beleid, onderzoekers en bewoners over Groninger erfgoed. Uitgevoerd in opdracht van de NCG.                | Dialogo over Groninger Erfgoed   |
| Derksen & Gebben, 2019               | Verslag                      | Critical Review                   | Dialogo tussen betrokkenen op het gebied van beleid, onderzoekers en bewoners over de Groninger economie en het NPG. Uitgevoerd in opdracht van de NCG. | Dialogo over de regionale economie van Groningen   |
| Durán & Elhorst, 2018                | Wetenschappelijke publicatie | Geconstrueerd model               | Geconstrueerd model Transactieprizen huizen 1994-2014 met controlefactoren  | Onderzoek naar de invloed van de aardbevingen op huizenprizen  |
| Elshof <i>et al.</i> , 2018          | Rapportage                   |                                   | Evaluatie van vijf leefbaarheidsprogramma's die onder de regie van de NCG vallen, uitgevoerd door Sociaal Planbureau Groningen.                         | Verslag stand van zaken Leefbaarheidsprogramma's, behaalde resultaten, criteria en toekomst                |
| GGD Groningen, 2019                  | Rapportage                   |                                   | Gebaseerd op voorgaande onderzoeken en overleggen   | Rapport van GGD met constatering en aanbevelingen omtrent zorg en zorgvoorzieningen aan overheid/gemeentes |
| Greijdanus & Postmes, 2018           | Wetenschappelijke publicatie | Literatuuronderzoek en interviews | Interviews met 32 burgers, 31 activisten, 9 demonstranten, 27 sociale-media activisten en een enquête onder 445 bewoners                                | Onderzoek naar aanleidingen voor het ondernemen van collectieve acties in Groningen                        |



| Auteur(s)/Jaar                        | Type literatuur              | Methode   | Datacollectie   | Toelichting  |
|---------------------------------------|------------------------------|---|---|--|
| Hasanov & Zuidema, 2018               | Wetenschappelijke publicatie | Kwalitatief, interviews   | Interviews met 25 leden van verschillende energie-initiatieven in Groningen | Onderzoek naar zelforganisatie bij energie-initiatieven  |
| Hoge Raad, 2019                       | Samenvatting, juridisch      |   |   | Samenvatting van antwoorden op vragen n.a.v. een zaak over vergoedingen voor schade aan gebouwen, waar de Nederlandse Staat verantwoordelijk voor wordt gehouden |
| Human Rights Committee, 2019          | Rapport                      |   |   | Rapport van de VN omtrent de stand van zaken van mensenrechten in Nederland, waaronder de Groningen gassituatie (item 34).                                       |
| Husby, Weterings & Groot, 2019        | Publicatie                   | Kwantitatief, data- en literatuuronderzoek                                    | Gegevens uit de Gemeentelijke Basisadministratie 1995-2018                  | Onderzoek naar de verhuisbewegingen van en naar grote steden   |
| Jansen, 2019                          | Wetenschappelijke publicatie | Online enquêtering  | 4260 inwoners aardbevingsgebied   | Onderzoek naar plaatsgebondenheid van Groningers in het licht van de aardbevingen  |
| Kutlaca <i>et al.</i> , 2019          | Wetenschappelijke publicatie | Enquêtering   | 351 afgenomen enquêtes  | Onderzoek naar gevoel van onrecht en collectieve actiebereidheid   |
| Meerstra-de Haan <i>et al.</i> , 2019 | Wetenschappelijke publicatie | Enquêtering   | 157 participanten van verschillende burgerinitiatieven                      | Onderzoek naar burgerinitiatieven in Nederland en de continuïteit van deze initiatieven  |
| Meinders, 2019                        | Rapportage                   | Enquêtering, steekproefsgewijs. Onderzoek in opdracht van provincie Groningen | 1063 participanten van een landelijk internetpanel                          | Onderzoek van het ingenieursadviesbureau SWECO naar het toeristische imago van Groningen onder bezoekers en niet-bezoekers                                       |

| Auteur(s)/Jaar                        | Type literatuur              | Methode  | Datacollectie                                  | Toelichting  |
|---------------------------------------|------------------------------|--|--|--|
| Mouter <i>et al.</i> , 2018           | Wetenschappelijke publicatie | Literatuuronderzoek, interviews                                | Analyse van verscheidene bronnen, 9 interviews | Onderzoek naar <i>Value-sensitive design</i> (VSD) (waarden-bewust ontwerp) bij energieprojecten |
| Nationaal Coördinator Groningen, 2018 | Beleidsrapport               |  |  | Verklaring plan van aanpak omtrent versterking en bouw Groningen                                 |
| Nationaal Coördinator Groningen, 2019 | Rapportage                   |  |  | Over de voortgang en de toekomst van het Erfgoedprogramma Groningen                              |
| Nationaal Programma Groningen, 2018   | Beleidsdocument              |  |  | Uitleg, ontwerp en doelstellingen Nationaal Programma Groningen                                  |
| Onafhankelijke Raadsman, 2019         | Jaarverslag                  |  |  | Jaarverslag over klachten en klachtenafhandeling over 2018                                       |
| Oosterveld, 2019                      | Rapportage                   | CBS-cijfers, UWV-Cijfers, enquêtering en openstaande vacatures |  | Rapportage stand van zaken arbeidsmarkt Groningen  |
| Posthumus <i>et al.</i> , 2018        | Rapportage                   | Data van CBS en andere bronnen                                 |  | Over de (koop)woningmarktontwikkeling in Groningen t/m 2e kwart. 2018                            |
| Posthumus <i>et al.</i> , 2019        | Rapportage                   | Data van CBS en andere bronnen                                 |  | Over de (koop)woningmarktontwikkeling in Groningen t/m 4e kwart. 2018                            |
| Postmes <i>et al.</i> , 2018          | Onderzoeksrapportage         | Enquêtering  | 1991 respondenten van het Groninger Panel      | Resultaten vragenlijst n.a.v. beving Zeerijp specifiek de sociale impact                         |

| Auteur(s)/Jaar                 | Type literatuur              | Methode                                  | Datacollectie   | Toelichting  |
|--------------------------------|------------------------------|--|---|--|
| Postmes <i>et al.</i> , 2019   | Onderzoeksrapportage         | Enquêtering, literatuuronderzoek         | 4803 respondenten van het Groninger Panel   | Resultaten vragenlijst n.a.v. beving Westervijtwerd, sociale impact  |
| Raad van State, 2019           | Rechtsuitspraak              |  |   | Rechtsuitspraak die zegt dat de minister van EZK beter moet motiveren waarom de Groningse gaswinning na afloop van het huidige gasjaar 2018-2019 niet sneller kan worden afgebouwd naar nul. |
| Sluiter <i>et al.</i> , 2018a  | Literatuurstudie             | Literatuuronderzoek                      | Verscheidene onderzoeken, rapportages en andere publicaties   | Bundeling van onderzoeks- en rapportageresultaten omtrent onderzoek Groninger gaswinning en sociale gevolgen. Directe voorloper van de huidige literatuurstudie                              |
| Sluiter <i>et al.</i> , 2018b  | Verslag                      | Kennistafel                              | Vertegenwoordigers en experts in overleg  | Verslag kennistafel van Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen over de literatuurstudie en het opstellen van een kennisagenda   |
| Schmidt <i>et al.</i> , 2018   | Wetenschappelijke publicatie | Case study, literatuurstudie, interviews | Literatuur, nieuwsartikelen-analyse, rapporten en 37 interviews met personen die direct betrokken waren bij het management van de situatie in Groningen | Onderzoek naar institutionele crises, met als case study de gaswinningsproblematiek in Groningen   |
| SodM, 2019                     | Verslag                      |  |   | Voortgangsverslag versterking en afbouw van de gaswinning.   |
| Stegehuis <i>et al.</i> , 2019 | Verslag                      |  |   | Akkoord tussen verschillende betrokken partijen over nieuwbouw ter voorziening van zorg  |

| Auteur(s)/Jaar                | Type literatuur  | Methode                                | Datacollectie   | Toelichting   |
|-------------------------------|--|--|---|---|
| Stroebe <i>et al.</i> , 2018a | Onderzoeksrapportage                                   | Enquêtering                            | Enquêtering onder 1377 bewoners   | Rapportage Gronings Perspectief over o.a. vertrouwen, veiligheid, verbondenheid en emoties  |
| Stroebe <i>et al.</i> , 2018b | Wetenschappelijke publicatie, combinatie 3 onderzoeken | Enquêtering, interviews                | Enquêtering: 139 bewoners Groningen, 2912 deelnemers 'Lifelines'. Interviews: 20 bewoners             | Onderzoek naar gevoel van onrecht en aanzet tot collectieve actie   |
| Stroebe <i>et al.</i> , 2019a | Onderzoeksrapportage                                   | Enquêtering, interviews                | Enquête onder 3197 Groningers, 16 interviews met bewoners en 13 bewonersbegeleiders                   | Rapportage gedaan onderzoek en conclusies Gronings Perspectief over de versterkingsopgave   |
| Stroebe <i>et al.</i> , 2019b | Onderzoeksrapportage                                   | Interviews, focusgroepen               | Interviews met 19 professionals en overleg met 51 deelnemers aan verschillende focusgroepen           | Onderzoek naar sociale samenhang en veerkracht in verschillende Groningse wijken en dorpen  |
| Ubels <i>et al.</i> , 2019a   | Wetenschappelijke publicatie                           | Case study                             | Beleidsdocumenten, enkele interviews en participerend observatieonderzoek                             | Over het project 'Ulrum 2034', hoe initiatieven zichzelf besturen en de kwetsbaarheid van deze initiatieven                         |
| Ubels <i>et al.</i> , 2019b   | Wetenschappelijke publicatie                           | Case-study, Enquêtering                | Participerend observatieonderzoek en enquête onder 291 inwoners van Ulrum                             | Onderzoek naar de ervaring van inwoners met innovaties en bewonersinitiatieven in geval van bevolkingskrimp, project Ulrum 2034     |
| van Vreeswijk, 2019           | Rapport  | Enquêtering                            | 273 gezinnen met kinderen in het aardbevingsgebied. Met vijf is vervolcontact geweest via de telefoon | Uitslag extra vragen gesteld tijdens reguliere GGD screening over de gevolgen van de aardbevingen voor kinderen                     |
| Vlek, 2019a                   | Wetenschappelijke publicatie                           | Literatuurstudie, statistische analyse | Literatuurstudie, data KNMI   | Over de historie en toekomst van het Groninger gasveld, statistische analyses van bevingen, en uitdagingen in de processen eromheen |

| Auteur(s)/Jaar                | Type literatuur   | Methode  | Datacollectie   | Toelichting   |
|-------------------------------|---|--|---|---|
| Vlek, 2019b                   | Wetenschappelijke publicatie                            | Literatuurstudie, statistische analyse   | Literatuurstudie, data KNMI   | Over de ontwikkelingen van de aardbevingen en het doen van voorspellingen op basis van beschikbare data |
| Vrieling <i>et al.</i> , 2018 | Rapportage  | Enquêtering. Onderzoek deel van langlopende studie van de Rijksuniversiteit Groningen, dit is het rapport van de vijfde fase | Enquête uitgezet (deur-tot-deur) onder 349 bewoners                           | Opinie van burgers over verschillende thema's rond de aardbeving-sproblematiek                          |
| Werk in Zicht, 2019           | Rapportage  |  |   | Jaarrapportage van het project 1000-banen plan  |
| Zijlstra <i>et al.</i> , 2019 | Onderzoeksrapportage                                    | Interviews en vragenlijsten. Onderdeel van Gronings Perspectief.   | Interviews met 49 kinderen en 7 zorgprofessionals, vragenlijst voor 38 ouders | Over de gevolgen van de aardbevingsproblematiek voor kinderen en jongeren tot 18 jaar                   |
| Zuidema, 2018                 | Betoog in symposiumverslag Groninger Universiteitsfonds |  |   | Over de mogelijkheden en kansen voor energietransitie in Groningen                                      |



## COLOFON

**Deze literatuurstudie is een uitgave van het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen. Het Kennisplatform is een samenwerking tussen de Rijksuniversiteit Groningen (penvoerder), Hanzehogeschool Groningen, CMO-STAMM/Sociaal Planbureau Groningen en GGD Groningen en werkt in opdracht van de Nationaal Coördinator Groningen.**

**Titel** Gaswinning, aardbevingen en de maatschappelijke gevolgen voor de provincie Groningen en haar bewoners - overzicht onderzoeken juni 2018-juli 2019

**Auteurs** Nienke Busscher, Peter M. J. de Vries,  
Wouter J. Adams & Tom Postmes

**Contact** [www.kennisplatformleefbaar.nl](http://www.kennisplatformleefbaar.nl)  
[contact@kennisplatformleefbaar.nl](mailto:contact@kennisplatformleefbaar.nl)

**Fotografie** Marieke Kijk in de Vegte P. 01-09-27-41-65-87-107-119-127-150  
Angelo Roga P. 01-76-77-98-99

**Vormgeving en graphics** Shootmedia

**Drukwerk** Zalsman Groningen B.V.

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Busscher, N., Vries, de, P.M.J., Adams, W.J. & Postmes, T. (2020). Gaswinning, aardbevingen en de maatschappelijke gevolgen voor de provincie Groningen en haar bewoners - overzicht onderzoeken juni 2018-juli 2019. Groningen: Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen.

Bij de samenstelling van deze literatuurstudie is gestreefd naar de grootst mogelijke nauwkeurigheid. Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen stelt zich niet aansprakelijk voor eventuele (druk)fouten en onvolledigheden.





De maatschappelijke gevolgen van de gaswinning en de bodembeweging zijn omvangrijk en complex. Kennis hierover is verspreid over veel verschillende onderzoeken, kennisinstellingen en instanties. Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen brengt deze kennis in kaart en geeft hierbij aan wat onopgeloste vraagstukken zijn. Het Kennisplatform Leefbaar en Kansrijk Groningen voert hiervoor periodiek een literatuurstudie uit naar de maatschappelijke impact van de aardbevingen ten gevolge van de gaswinning.

Deze literatuurstudie is een actualisatie en opvolging van de literatuurstudie uit 2018 'Maatschappelijke Gevolgen Bodembeweging Groningen'. De literatuurstudie heeft als doel om een compleet overzicht te geven van de kennisontwikkelingen. Daarmee geeft de literatuurstudie niet alleen aan wat de stand van kennis is, maar ook op welk terrein onderzoek ontbreekt en aangevuld zou moeten worden. Voor dit geactualiseerde overzicht hebben wij gebruik gemaakt van de literatuur die verschenen is na juni 2018 tot en met juli 2019. Het uitvoeren van deze studie vormt één van de kerntaken van het Kennisplatform, dat zich onder andere bezig houdt met het bundelen, delen, duiden en ontsluiten van kennis.

**Auteurs** Nienke Busscher, Peter de Vries,  
Wouter Adams & Tom Postmes

